

Народна библиотека
Србије

П 462.137

Нај

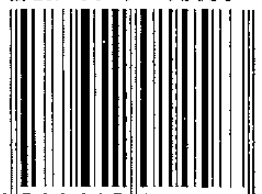

НАЈЛЕПШЕ ПРИПОВЕТКЕ МИЛОВАНА ЋИЛАСА

Тросвета

• НАЈЛЕПШЕ ПРИПОВЕТКЕ МИЛОВАНА ЋИЛАСА •

ISBN 96-07-01458-7

9 788607 014583 >

5606

НАЈЛЕПШЕ ПРИПОВЕТКЕ МИЛОВАНА ЋИЛАСА

Избор и предговор
Матија Бећковић

© ПРОСВЕТА

© Идејни аутор Библиотеке НАЈ
Милосав Савић

© Идејно ликовно решење Библиотеке НАЈ
Рајтомир Димитријевић

ПРОСВЕТА

МОЈЕ НАЈЛЕПШЕ ПРИПОВЕТКЕ МИЛОВАНА ЂИЛАСА

Ово су моје најлепше приповетке Милована Ђиласа. Пријатељство је дало печат овом избору и по том печату разликује се од сваког другог.

Трудећи се да у задатом оквиру стигне на све стране Ђиласове приповедачке уметности, због дужине сам се најпре морао одрећи оних приповедака које сматрам најлепшим, као што су *Љубав* и *Тромеђа*. На захтев едиције и бирајући само из оног што је аутор именовао приповетком, читалац је лишен одломака из романа који би се могли убројити у приповетке, а још пре у његове најлепше написане странице. Рецимо оне у роману *Изгубљене бишке* посвећене животу плавских муслимана. Најлепших књижевних остварења има и у оним Ђиласовим књигама које се не убрајају у белетристику. Што се нису нашле у овој књизи биће мања штета ако ове које смо изабрали читаоца заинтересују за целину његовог дела.

Марко Миљанов и Вук Лопушина су два од најочигледнијих поистовећења самог Милована Ђиласа. Од неколико записа о Марку Миљанову у овај избор није укључен ни један јер су то више расправе и есеји, мада их је Ђилас убрајао у приповетке. Па ипак је и ова књига својеврсна почаст нашем „заједничком дивљењу Марку Миљанову и пријатељству за које је он био кадар“. И наше несебично пријатељство је било и лично и симболично и није се тицало само нас двојице.

П 462 137

462/137

Милован Ђилас је писац најнеобичније судбине. Мада је почео да пише још као ученик, прво је постао страни па тек онда домаћи писац. Или је тачније ако бисмо казали да је у својој земљи и данас остао и странац и страни писац, а да домаћи писац није постао ни до данас. Његово књижевно дело је остало непрочитано и непротумачено, као нека врста посмртног завештања, а његово име се у свести већине још увек везује за политичара и дисидента „који је нешто писао“. А тај „који је нешто писао“ писао је и објављивао готово седамдесет година. „Политичар који је нешто писао“ писао је и робовао због оног што је писао, неупоредиво дуже него што се бавио политиком. Али ако би се догодило да политичар буде заборављен а писац посмртно рођен, то не би било прво чудо у судбини Милована Ђиласа.

Можемо ли се надати да то име у новом миленијуму постане само име писца несвакидашњег животописа. Хоће ли будућност исправљати или преузимати грехове прошлости и кад је реч о будућим временима у која се једино и уздао. Ђилас је непоколебљиво веровао у уметничку правду, не само зато што се једино у њу могао надати и што му је она једино и преостала. Књиге објављене на страним језицима и у милионским тиражима доправљао је до судњег дана, мислећи на домаћег читаоца кога за живота готово да није имао. Судбину и дело засновао је на уверењу да ће га боље прочитати и праведније протумачити будућа времена и још нерођени читаоци. Објављиване код најугледнијих светских издавача, Ђиласове књиге добијале су најласкавија признања од књижевне критике и од књижевне публике, признања каква у својој земљи и на свом језику није доживео. Његову *Нову класу* „Тајмс“ је уврстио у сто најзначајнијих књига у XX веку, али таквом податку код нас није придат никакав значај. Тачније, *Нова класа*,

студија у којој анализира комунистички поредак и идеологију, објављена први пут у Сједињеним Америчким Државама 1957. године, преведена је на више десетина језика у укупном тиражу од преко три милиона примерака и од овлашћеног Оксфордског форума 1995. године проглашена једном од сто књига које су највише утицале на културу Запада друге половине двадесетог века.

Деценијама је у својој земљи живео као човек који не постоји ни у библиографијама ни на фотографијама. Као човек кога је дозвољено једино посватати. Био је сумњив и онај који се за његове књиге распитивао а камоли онај који их је читао. Као и њихов аутор у Хелији, и оне су стављане под браву и држане међу проскрибованим списима с посебним ознакама на оку овлашћених чувара.

Страдање Ђиласових књига није мањи грех и неправда од страдања Милована Ђиласа. Имао сам прилике да већину ових приповедака видим у књигама објављеним у страним издањима, али и да их читам у рукопису, као прокажене и конспиративне списе. Тајновитост и страхови додавали су им ореол који им сада, изгледа, недостаје. Као да је на губитку онај читалац који их чита без освртања и призирања. За живота није имао среће да своја дела провери код читалаца свог језика, да чује њихов одјек и одзвук. Да му је допуштено да у својој земљи штампа књижевна дела, верујем да би се толико запослио на тлу свога језика да не верујем да би нашао времена за било шта изван књижевног позвања.

Ђилас је записао да му је било жао погинути, зато што се још није био исказао као писац. Једино писа-

њем могао је оправдати своје постојање. Иако је почео да пише чим се описменио, као да је тек у тамници добио прилику да то и оствари. У тамници је писао и преводио толико, да је сада тамница потребна и читаоцу да би све то могао прочитати и разумети. Никад није пропустио да испод текстова насталих у затвору то и нагласи. Најчешће је то била хладна ћелија затвора у Сремској Митровици у којој је, док се ледила вода у бокалу, писао дувајући у промрзле прсте. Већ и место где су писани, како су писани, и на чему су писани, чини их мученичким списима осењеним светошћу. У неком будућем музеју српске књижевности тешко да ће бити потреснијег легата од неколико врећа тоалет папира на чијим листићима је Милован Ђилас превео *Изгубљени рај* Џона Милтона и написао многе приповетке. И о сличностима писања и тамновања оставио је неколико проницљивих запажања. Писаћи сто за њега је нека врста самце у којој се тамнује и живи измишљени живот књижевних ликова.

Било је неколико Милована Ђиласа. Међу њима је најдубљи и најважнији онај који је писао. Тај је победио и надживео све друге. Мада његови животи нису мање завештање од његовог дела, знао је да је теже бити аутор него актер и да је једну трагедију теже описати него у њој учествовати. И на крају, нисмо сигурни је ли Ђилас више онај који је писао или они које је описивао. Не једном сам га чуо да за себе каже „ја сам велики кријач“, алудирајући на аутобиографске чињенице и исповести које није неопрезно позајмљивао само једном лику ни остављао само на једном месту, него их је расипао и скривао тамо где ће им се читалац најмање надати и најтеже их открити.

Говорио је да би сву своју и политичку и

дисидентску каријеру дао за једну успелу приповетку. Његово дело наводи на помисао да би сва звања дао и за много мање. Рецимо за једну реплику или реченицу у успелој приповеци. Жеља да себе прокријумчари и опстане макар у најдаљој жилици и у најспореднијој реченици, једна је од најпотреснијих одлика Ђиласовог књижевног дара која пулсира у самој његовој срчици.

Идеолошки жрец и идолошка жртва, Ђилас није идеолошки писац. У сваком случају то је мање него многи који нису били ни једно ни друго. Језичка свест је код њега дубља и то је конач који га је извео из идеолошког лавиринта. После дугог рвања, идеолог је устукнуо пред писцем. Због идеологије, међутим, никад се није до краја поверовало писцу. Да није имао тако стрму политичку каријеру и изашао на толики глас пре би био прихваћен као писац. Ратовао је и био на власти, али је робовао само због оног што је писао. И боље му је пристајао трнов него ловоров венац.

Пре него што је постао ратник, писао је о рату. Али његове теме и мотиви нису само рат него и љубав и снови, лов и риболов, пуноћа живота. Пре свега природа у којој су потиране све разлике, а само слобода налазила своје остварење. Мотиви из најранијег детињства проклијавали су после више деценија и тек у тамници долазили до речи.

Што се више бавио прошлостју као да није одвајао ум од данашњег дана и нашег времена. Тако смо добили књиге које су истовремено и древне и актуелне.

Док је писао своје побуњеничке расправе плаћене дугогодишњим робијама, морао се укривати и дови-

јати како полиција не би открила шта пише и рукопис конфисковала. Зато би на оном месту у кући где је веровао да су постављени прислушни уређаји читао оданој супрузи Штефанији најновију приповетку. И варка је успевала. Чак ни тајна полиција није сумњала да су приповетке најдубља преокупација Ђиласовог бића.

Милован Ђилас је за живота објавио четири књиге приповедака. По законима пишчеве судбине све оне су написане деценијама пре него што су штампане. Оне најраније сабране су у књигу и објављене тек постхумно. Као осамнаестогодишњак имао је објављених приповедака колико и година. Према истраживањима књижевног znalца Бранка Поповића од 1920. до 1940. године објавио је педесет приповедних текстова. Само у „Политици“ штампао је тридесет и једну приповетку, што под својим што под именом Мило Николић. У овом избору нашле су се и оне приповетке које још нису ушле ни у једну књигу, расуте по часописима или нађене у пишчевој заоставштини.

Да су објављене онда кад су написане Ђиласове књиге би одавно заузеле оно место које им припада. Да ли се то време може надокнадити питање је на које само време може одговорити. То свакако не важи за оне приповетке које су већ убројане у ремек-дела послератне књижевности и налазе се у овом избору.

Марко Миљанов се рађао три пута. Други пут кад је од војводе постао развојвода, а трећи пут кад су, оне године кад је преминуо, објављени *Примјери чојсџива и јунашџива*. Славни војвода постао је славнији као раз-

војвода, и то је можда јединствен случај у српској историји и традицији.

И Милован Ђилас се рађао три пута. Други пут кад је први у комунистичкој историји добровољно сншао с власти и упутно ка голготи свога живота. Да ли је без власти постао славнији или неславнији, о томе су само код нас подељена мишљења, али то је наша а не његова трагедија. Трећи пут Милован Ђилас се рађа и то после своје смрти и то као писац и започиње онај живот због кога се родио.

За судбину Милована Ђиласа нисам нашао боље објашњење од оног у *Смакнућу** Хермана Хесеа. Зато Хесеов запис укључујем у свој предговор.

СМАКНУЋЕ

После шџиње њо брдима учџиљ се са ѓрујом ученика сџушџао у равнишу и ѓриближавао зидинама великоџ ѓрада ѓред чијим се каџијама скуџила велика ѓруја људи. Када су дошли ближе, видели су крвника заокуџљеноџ својим ѓослом и човека исирџљеноџ од мучења и заџвора како се ѓрза на ѓаљџама. Руља се ѓискала око ѓризора, ѓљувала и вређала осуђеноџ и њџово смакнуће ѓосмаџрала са видљивом радошџу.

„Ко је овај?“, ѓиџали су ученици, „и шџа ли је учинио кад овај народ са ѓолико радосџи шичекује њџову смрџи? Нисмо видели никоџа да ѓлаче, или бар мало саосећа“.

„Мислим“, рече учџиљ ѓужно, „да је ѓо јереџџик“.

*Херман Хесе: *Умеџносџ доколише*, „Народна књига“, 2002. (превод Гордана Тимоџијевић).

Кренули су даље и при сусрећу с људима расишћивали се о имену и неделима човека кога су малочас видели у оковима.

„Верски ошћадник“, викали су људи бесно, „коначно је савио проклећу злаву! Доле с њим! Замисли, шајћас је хћео нас да учи да рај има само двоја враћа, као да ми не знамо да их има дванаест!“

Ученици су се зачућено окренули свом учишћелу и уишћали га:

„Како сће поћодили, учишћелу?“

Он се осмехнуо и насћавио иућ.

„То није било шћешко“, рече ишћо. „Да је шћо био убица или лоћов, или иресћућник било које врсће, иримећили бисмо код људи сажаљење и саучећће. Неки би ићлакали, неки ићврдили да није крив. Ко, мећућим, има соћсћивено мишћљење, народ њећово поћубљење зледа без жаљења, а њећово шћело баца иред исе“.

Саплеменик с друге стране планине, сабрат са супротне стране, сапатник са слободе, саписац истог света, сабеседник с којим сам се понекад спорио о прошлости а готово никад о будућности, знао је да будући живот неће бити ни овај који је сада, ни онај који је био, него неки други којем се надао и уздао и који ће доћи кад њега више не буде, а коме је завештао своје дело.

Маићја Бећковић

ГУБАВАЦ

Јовану Баровићу

1.

Већ се у успутним селима знало о чему се ради, чак и да кмет Тодор није причао свима које је срео, а и у хану раструбио. Он је очевидно вест саопштавао намерно. Али ни његови сусељани, који су га најбоље знали, нису у први мах могли да ухвате због чега он казивањем тог зла и несреће истиче неки свој властити значај.

Убрзо и то би јасно: лекар у вароши, официр аустријске окупационе војске, утврдио је да је Лазар, угледан и наочит средњестојећи сељак из њиховог села, оболео од губе и да га због тога треба издвојити од осталог света, па је њему – кмету Тодору, војна власт поверила и наредила да у селу одабере погодну кућу за смештај болесника и да се строго стара о томе да когод не би с прокажеником у додир долазио.

Зли глас је ишао испред Тодора и домаћини су се окупили код кметове још недовршене камене куће, која се под непотамнелом шиндром белела на зеленом брежчићу усред села.

Јасан пролетњи дан већ се клонио паду кад Тодор наступи у село. и мада је издалека могао да види људе окупљене пред његовом кућом, он није журио, застајкујући пред сваком успутном кућом да домаћици или деци, ако није било старијег, каже страшну новост, коју су сви знали, и да изосола нагласи тешку дужност која је на њега пала. Он је, штавише, знао и да се Лазарева болест докторским језиком назива лепра, и ма-

да је тај израз звучао далеко нејезивије него народни за то исто зло, изгледало је да Тодор и у овоме – у његовој ученој тајанствености, такође налази неки значај, па га је радо понављао, често додајући: Каква губа, још горе, ако горега има – лепра је то, лепра!

Тако Тодор ступи пред сељаке нестрпљиво очекиван, назвавши им Бога и уз то значајно хукнувши, као од тешког умора. Он скиде капу и убриса високо ћелаво чело, све у борама, спусти се у столовачу, коју му снаха спретно потури, па затражи од своје домаћице чашницу ракије: Да душу повратим! – како рече.

Нико није очекивао да ће га Тодор понудити ракијом – било их је превише да би их све могао почастити онако грамзив какав је био. А ни прилика није била за то – свима су мисли биле окренуте у другом правцу. Тодору се заиста није требало чудити што пије сам, јер се морао премерити носећи се сам читав дан с таквим злом.

Е, па – рече Тодор испразнивши чашницу – чули сте већ какво се зло на Лазара обрушило: лепра или по нашки губа, ако није нешто и од ње горе. Него није се зло тиме окомило само на њега и његов дом, него, не било примијењено, и на цијело наше село. Ко ће се оженити од нас, ко дати дјевојку у нас? Кум од кума и брат од брата ће се подвојити! Још, не дај боже, ако би се болест и на неком другом појавила – содом, ништа друго!

Сељаци нису волели Тодора. Онизак и чврсто грађен, ретких и узаних, плавих, скоро белих бркова, истурених јагодица, подавијене браде и одебелог, малко повијеног носа, он је одмах остављао утисак човека колико лукавог, још више необзирног чим се ради о његовој користи.

Он је заиста такав био. Но ни остали сељаци нису били дружчији – сваки је прво гледао себе и за себе.

Али се он издвајао: имао је неки посебни дар, као што се понеки ловачки пас одликује изузетним чулом мириса, да напипа и намирише оно што би му могло донети корист и ојачати положај у селу и околини. А што је било најважније, он је умео да непогрешиво изабере начин који ће га до успеха довести.

Једва ако је имао педесет година, а његова власт не само у породици него и у бројном братству, била је већ одавно непрепорна. С временом се она учврстила и над селом – најпре под домаћом, а сада и под окупаторском управом. Ослањајући се на јако и сложено братство, а још више на своје лукавство и моћ, он је увек бивао изабран. Кметско звање додуше није доносило никакве плате и људи су га се нерадо примали. Али је доводило његовог поседника у додир с вишим властима и самим тим му давало предности над осталим, дакако уколико је ове знао да искористи. Ако је, рецимо, требало ићи на кулук, а овај је под окупатором био чешћи него и под бившом краљевском деспотијом, кмет је вршио распоред сељака и могао је, не рушећи ред и праведност, да одреди неког у дане кад му је погодније. Слично је могао и да поступи кад се делила помоћ – брашно и шећер, чак ако и не би за себе и своје више додељивао, чега се Тодор није много либио. Сељаци су роптали противу њега нарочито од доласка Аустријанаца, када су у њему почели, с правом или не, да гледају и туђинског доушника. Више га нису ни бирали, него га је власт поставила. А чак да је неко и желео да се прихвати кметског звања – поготову су под окупацијом сви то избегавали, нико као Тодор није умео тако да се у њој сналази. Рођен да влада – говорили су сељаци. И да је од веће јачице и већег богатства – тај би државу посвојио.

И тако Тодору власт нико није ни покушавао да оспори, упркос томе што је она све упорније према-

шивала устаљене оквири и све наметљивије се уплitala у свакодневни живот сељака.

Једино је баш Лазар умео да се подругне кметовском достојанству и истовремено истерује правду и тамо где за то изгледа нема. Али, он је био у многочем на своју руку, а изнад свега занет у гусле и древне песме. Чак је и сам песме срочавао. А што је за човека сељака још неприличније заносио се и у књиге, које је позајмљивао од учитеља, па чак и из града. У селу је он, истина, био омшљен као непоношљив и готов кошуљу са себе да скине. Али ретко ко да би ма у чем пошао за њим – сељаком који је веровао да су истина и правда из народних прича и песама заиста постојале и могуће и који је држао кориснијим прочитати страницу књиге него на време и како ваља угарити њиву.

Још један сељак није зазирао од Тодора. Али он је био хајдук, одметнут већ одавно – већ домаће власти су биле расписале високу награду за његову главу, па су окупаторске власти ову само повисиле. Поготову за њим и ко би хтео није смео поћи.

Једини у селу који се усуђивао да каже јавно о хајдуку Јовану лепу реч, био је, дакако, на страни Лазар. Њих двојица су, уосталом, били побратими, сродници оном неухватљивом и вечном везом између песме и јунаштва, гуслара и хајдука.

Поготову сада, кад се зло сручило на село, ником није могло у главу доћи да Тодору оспорава власт и дужности. Радила се, такорећи, о опстанку села: не само што се оно излагало зарази, него су окупаторске власти претиле да ће сваког ко би долазио у додир с болесником протерати у лазарет на острву у далеком мору, а чак и читавом селу забранити додир са спољним светом ако се не би показало послушно према лекарским саветима.

Због тога сељаци, мада су знали да је Тодор једва дочекао несрећу која је Лазара задесила, како би се ослободио закерала – нарочито непријатног и непожељног баш сада када су се аустријске власти, услед неродице и глади, спремале да за храну отпочну радове на цестама, па су се тиме пружале згоде за прекупљивање намирница и зараду на њима – нису могли спорити Тодору да је оно што он подузима и намерава да подузме и те како од користи селу. Сви су знали да се људском створу ништа не догађа а да то и друге људе не покрене, па су слутили да ће Тодор и општу невољу Лазареву на неки начин за себе искористити – оштрим мерама противу заразе, чије је вршење морало припасти њему као јединој власти у селу, учврстити своју власт над селом.

Али ко је шта могао да каже противу тога, кад се занста радило и о животу и угледу села?

Као никад дотад сељаци су се подавали Тодоровим саветима-наредбама.

Кад се по обичају почеше натезати коју кућу или колибу да одреде Лазару за боравак и како да с њим поступају и у додир долазе – сељаци у томе показиваху превелику болећивост. Тодор пресече: Нека то буде кућа удовице Мијољке!

Мијољкини камени кућерак на главичици на сред села, био је на погледу свом селу, довољно близу кмета да може надгледати како болеснику не би нико прилазио, а и довољно далеко како се кметовска чељад не би заразила.

Сељаци почеше кашљуцати и згледати се: кућа је била трошна, кров прокишњавао. Али Тодор пресече: Нек буде како рекох. А ко неће да слуша – нек иде куд га очи воде а ноге носе! Не дам ја док сам и што сам да село страда због махнитџих глава!

И на томе се збор заврши.

Село једва ако је удаљено сахат од града, а Аустријанцима је требало читаво преподне да Лазара спроведу до њега.

Сва раскршћа су рано изјутра поселе страже, а кад је из вароши вод војника кренуо с Лазаром, испратиле су их опустеле улице и прозори и у пламену барака у којој је болесник био смештен. Напред је ишла патрола од три аустријска коњаника и два цивила пешака, а на једно двеста метара иза ње Лазар, сам самцат, раскопчан, поодрасле црне браде и гологлав – ваљда је капу негде затурио. На једно триестак метара иза њега ишла су двоја воловска кола натоварена живим кречом, који су војници лопатама расипали онуда куда је Лазар прошао – а он је морао ићи десном ивицом пута. Кретање поворке је успоравало и то што лекар с брадицом, који је јахао одмах иза првих кола, није знао српски, па је његове наредбе Лазару како да се креће и кад да застане, морао да преводи риђи фелд-вебел који је, такође на коњу, пратио лекара с његове леве стране.

Да је Лазар био везан и да је стража била мало ближа њему – била би то поворка с на смрт осуђеним. Али и без тога је све личило на спровод ка губилишту. Пратња спора, тешка и безгласна – једино су се чуле лекарске заповести – још строже јер су на туђем језику, и кратки, оштри повици риђег фелдвобела, у читавом крају већ познатог по строгости, па вероватно као таквог и изабраног да управља водом. А и сам Лазар се кретао као одузет – лутка на узници фелдвобелових команди, руку мртво опуштених и издужених.

Нико се није чудно његовој беспомоћности и покорности: већ месец дана се говоркало о његовој болести и о судбини која га чека. Приметивши још зимус

безболне гнојнице по телу, он се на њих не би обзирао да се нису множиле и да искусни старији сељаци нису упозорили, кад су му избиле на уснама, да то може бити и нешто озбиљније, па и сама губа. Њега је сама помисао на такво што бацила у бригу, не толико што се бојао за свој живот – свеједно ће једног дана умрети, него што би могао затровати породицу и село, па је пожурio туђинском лекару, јер другог није ни било. Овај је убрзо утврдио о чему се ради и дао га под строгу стражу у бараку, док се не припреми његово потпуно издвајање. Лазару је, чим су га затворили у бараку, било јасно да се ради о опакој болести, а дан уочи поласка у село лекар му је саопштио истину и објаснио како да се влада.

Сада је Лазар не само знао да је осуђен на споро и мученичко умирање него и на нешто још страшније – на издвојеност од људи. Казивао је: кад ми је доктор оно рекао – била ми је прва помисао да себи одузmem живот. Али човек је такав, док је при памети – увек има толико несвршених, недоговорених послова код куће и с пријатељима, да му се чини грешним и штетним ако умре.

И тако, није био прошао ни читав дан од страшног сазнања, а све се тумбе окренуло – и људи према њему и он према њима, а чак је и све друго – шуме и поља, куће и река и сунце на небу изгледало друкчије. На раскршћима су га дочекивали сажалјиви, али тупи погледи оних које су страже зауставиле. Чак се ни знанци нису усуђивали да га поздраве, но не толико што би се бојали болести, јер им је морало бити јасно да се речју не може на њих пренети, него из запањености пред оним што му се догодило, а и из страха пред властима, да ове, односно њихови доушници, не узму то за зло и као доказ прошлих, а можда и будућих веза с прокажеником. Једино је неки старац, на

првом раскршћу, скинуо пред њим капу, и то ћутке и са свечаном спорошћу, као пред иконом. А што је било још чудније, то су на исти начин пред његовим селом урадила и два ћачића, синови његовог комшије. И сам Лазар је избегавао да се било коме јавља, јер би то овај могао схватити као да он моли помоћ коју и тако и тако не може добити, а што је још горе, власти би могле посумњати да је тај био с њим у блиском додиру, па можда и сам заражен.

Те је тако он ишао покорно и клонуло, но не што би се бојао фелдвобела – та њему је све било свеједно, него да не би неким својим несмишљеним чином другима наудно.

Са сваким кораком пред њим се отварала све већа и коначнија празнина. Из његовог живота, из додира с њим, ишчезавали су не само људи него и ствари и простор, као да су се и они бојали да их не окужи. На мосту пред селом, можда сетивши се детињства и младости што их је провео око бистре речнице и у њој, он заста и гласно рече, мада га нико није слушао: Збогом, водо и ливадо, небо и земљо, и ти јуначки народе српски!

Али у рођеном селу било је најпразније, најстравичније.

Таквом нечем се он додуше надао, јер је и у себи носио од давнина наслеђену представу по којој губа није била само опака болест, него и казна виших сила за најстрашнија сагрешења. Нико није памтио да би неко од његовог братства оболео од те болести. Ни он није видео такве болеснике, али је са стравом од детињства слушао предања да је било ретких болесника од ње и да су такве издвајали у колибе или пећине на самотним местима. На њихов род су још дуго потом прстом указивали и нерадо се с њим орођавали. Лазару је било знао једно такво братство – за њега се го-

ворило, мада нико није памтио када је то било: Губавци се међу њима легу! То је сад чекало њега и његове потомке – ко зна до ког колена, можда док трага од њих буде. Ништа ту није помагало што је он као начитан и разуман сељак знао да болести нису последица греха, него заразе. Јер је било важно како се људи према болести односе – запањеност и празнина га дочекали на првом кораку из бараке и пратили у стопу, као да се на њега обрушила немилосрдна и свемоћна виша сила.

Па ипак, кад га је и родно село сусрело тиме и на тај начин, био је запрепашћен и утучен.

На прилазу селу, крај моста на речници која је опасивала сеоски атар, поворку је сачекао кмет Тодор с двојицом својих рођака. Он најпре скидањем капе озбиљно поздрави доктора и фелдвобела. Он тако поздрави и Лазара, но, дакако, без скидања капе. Саопштио је да је све припремљено за прихват болесника, па се на фелдвобелову наредбу укључи у поворку иза доктора, а она два рођака заобихоше Лазара и с двојицом војника, који су дотад чували раскршће, пођоше журно путем који се од главне цесте одвајао ка селу.

Пут је тај водио уз брешћих – село је било расуто по брежуљцима изнад поља, и чим претходница замину, поворка крену од моста. Али, уколико су дубље залазили у село, оно је било опустелије. По наредби и из страха, ни живе душе није било пред кућама. Чак ни стоке и живине није било, једино су везани пси избежумљено лајали. Лазара не дочека ни родбина. Чак ни жена, ни кћер и син. Чак ни мајка. И њима је било забрањено.

Попевши се на брег, он погледа ка својој кући – старинској каменој кући уврх села. Заста, обрадован или растужен, приметивши своју породицу икупљену на каменом доклату. Примети чак и покрет међу њи-

ма – приметили су и они њега и препознали. Навреше му сећања и слике живог, још неугашеног живота. линуше му сузе, посрте и погнуто пође на заповест, бришући лице длановима.

Када поворка пристиже пред нову кметову кућу, Тодор довикну Лазара да скрене удесно – ка удовичиној колиби. Али овај, ваљда занет или што је навикао на фелдвобелове наредбе, опет заста. У том тренутку из куће изиђе Тодорова домаћица, гојазна и још држећа црна жена, усплахири се и поздрави Лазара као да јој је Бога назвао: Бог ти добро дао, Лазаре!

Но Тодор се осече на њу, искочивши из поворке и претећи штапом: У кућу, гадуро, пас ти се меса напо-тезао!

Жена побеже а фелдвобел, љутито, подвикну Тодору: Ко овде заповеда – ја или ти? – и још оштрије Лазару: Напред! Напред удесно!

Чим заокренуше удесно у обзидани сокак, указа се на брегу удовичина колиба – претходница већ беше пристигла пред њу, и поворка опет потече једноличним, спорим током.

Лазару је било јасно где ће га сместити, чим су скренули испред кметове куће, и он ступи у колибу припремно и слободно као у властити дом. Одмах препозна у њој ствари из свог дома – црни котлић већ на веригама и пун воде, штругљу тек остругану, сниски сахан и у њему пресечен хлечкић, грудицу сира и његову дрвену кашику резбарене дршке, а у ћошку шарени душек и дебелу белу поњаву. Биле су ту и његове гусле, обешене њиховим извијеним козјим роговима о дрвени клин у прочељу одаје.

Сузе му поново линуше и он, овога пута их и не примећујући, пошто се обазре по просторији, изиђе напоље да се захвали доктору што је спасао народ од

зла које је њега задесило. Али не би прилике, јер су доктор и фелдвобел, мало подаље пред колибом дали упутства кмету Тодору, који их је пажљиво примао с капом у руци – није било јасно да ли ју је скинуо из поштовања или што му се глава ознојила.

А кад они завршише и пођоше, Тодор скиде с оближње зидине подужи, сличан међашу камен и пободе га на пут пред Лазара, на једно десетак метара од врата кућице. Тек пошто то обави, он примети Лазара и његове сузе па рече, криво схвативши да је овај почео да плаче видећи да му ударају границу преко које не сме прећи: Нек ти није криво на мене, Лазаре, тако ми Бог помогао ако ти ишта друго чиним до оно што старији наредбе и што је у корист села. А да знаш и ово: даље од овог међаша крочити не смеш, а иза њега те штите Бог и закон и длака с главе ти не сме фалити.

Затим Тодор узео камен сличан првом, одбројао десет продужених корака од већ побијеног, заби и њега оштријим крајем у земљу, па се опет окрете Лазару: Ето, ти ћеш моћи излазити до онога, а теби ће моћи ко хоће долазити до овога камена – десет метара, како је доктор наредио.

Војници су расипали креч све док не дођоше до међаша што га је Тодор најпре побио, растурише неколико лопата, па се вратише ка колима... Поворка крену назад – лекар и фелдвобел су сада ишли напред. Пред Тодоровом кућом застадоше – Тодор се разгалампо на домаће да изнесу мезе и ракију.

Лазар седе на камени праг и зари главу у дланове. Тако поче његов нови живот – његово умирање.

Поваздан, онако докон, Лазар је са свог брежуљка осматрао кад се ко по селу креће и шта ко ради. У томе се толико извештно да се и ноћу, по лавезу паса, по лампама и огњиштима неугашеним или по далеком дозиву, звиждуку или шкрипи врата, досећао код кога се долази и кад се ко кући враћа. Нешто из оног што би чуо, а још више из посматрања, он је изводио закључке о приликама и односима у селу. Сем тога, у почетку сељаци нису много зазирали од њега, па се око оног даљег међаша створио полукруг од четвртастог камења, на коме су седели док су разговарали с њим. И Лазар пронађе у хрњаги иза куће један такав камен, па га намести код свог међаша да би био ближе, јер с прага је морао да виче да би га могли посетити оци чути.

И тако, чак и мимо његове воље, мада је изопштење појачавало у њему жељу за учешћем у животу села, Лазар поста као неко стециште за све јаде и невоље села.

Лазар је посматрао кретање облака и ветрова и залазак сунца – понешто о томе знао је и одраније, и изводио закључке о времену, а као човеку мудру и правичну, људи су му се жалили о свему што би их тиштало, и тражили савета.

Сељаци почеше да навраћају код њега чак и кад су хтели да дознају чија им је стока била у потри, или из пуке радозналости – кад је ко прошао или ко је и код кога био.

А дешавало се и да се празником предвече искупе њих неколицина и премоле га да им гусла – сада су његово певање и речи песме испадали чистише и осећајније. Песма би привукла и друге, чак и децу која би по-

издаље, исто толико радознано колико и преплашено, посматрала брадату људску приказу.

Није се Лазар био много ни променено, чинило се као да му се здравље и поправља. Истина, или због тога што није умео да брије самог себе или што је брадом хтео да прикрије измршавелост и крaste, лице му је убрзо покрила црна и са страна проседа коврчава брада, а врат исто таква коса. Кожа му је дошла као почађавела, ваљда и од сталног седења на киши и сунцу, али се кроз њено исушено црnilо пробијала и нека бледуњава модрина. Није се видело никаквих рана на њему, сем на левој страни доње усне, а он сам је нерадо казивао о онима по телу и никада их није показивао. Одело је на њему било старо и подрто. Али за то је сам био умногоме крив: носио је трањке, не допуштајући родбини да му ишта вредније донесу, јер да је штета – тако је говорио – да он то дере кад може ваљати здравоме и млађему. И хранио се исто тако скромно, препирући се с мајком и женом, које су му остављале храну и воду наизменце, око сваког бољег јела што га нису дале деци или саме појеле: Чим ми нешто слађе и масније донесете, ја помислим на вашу оскудицу и неродицу – једем ја њега, а оно мене!

Изгледало је Лазару, а поготову његовим укућанима, да ће он, иако изопштеник, проживети остатак живота у додиру с породицом, са селом – с људима. Па ни смрт му, упркос очевидној неизбежности, не изгледаше тако страшна: Друго је то опет, говорио је он, кад се умире с људима.

Породици, а и многим у селу, чак се чинило понекад као и да није болестан: иако није могао својом руком припомоћи, ипак је у свему учествовао речју и мишљу.

Тако потраја до усред лета.

Али уочи Илиндана догоди се промена.

Окупаторске власти беху већ прошле године покушале да одрже уобичајени планински сабор за тај празник, али у селу, нешто спонтано а нешто под разговором, одбише да се сакупе. Окупатор, свакако договорен и од оних који су му били наклоњени, желео је да животу народа дадне што нормалнији, мирнодопскији изглед, поготову јер је већ текла друга година окупације па му се чинило да за такво што има више и права и основа. Истина, било је слабих изгледа да ће народ поћи на сабор у планину, јер је мало ко издигао – стока је била скоро истребљена реквизицијама. Због тога окупатор издаде наредбу да се ове године сабор одржи на пољима суседног села – ово је било у средишту путева и насеља.

Ићи или не ићи на окупаторов сабор – око тога наста распра у селу, у коју упаде и Лазар самим тим што је и он био сељак свога села – неодрезан од живота села.

И дотад је он опажао Тодорово негодовање због посета које му чине сељаци.

Испољавало се то на два начина:

Тодор и његови рођаци наговарали су сељаке да га не посећују и не излажу се ризику и сумњи. То није остало без утицаја: многи међу њима били су Лазарови рођаци или пријатељи с којима је годинама делио свако зло и добро; престаше да га обилазе, мада су га потајно жалили и саучествовали с њиме.

А уз то је Лазар примећивао – а то су му неки и поверили – како Тодор, или неко од његових увек пажљиво посматра с доксата нове куће ко долази губавцу, па кад би се посетилац враћао, Тодор би га заустављао и очевидно се распитивао о чему су зборили.

То непрестано одвраћање посетилаца, надгледање и распитивање заоштравало је односе између Тодора и Лазара чак брже и више но што је који било од

њих желео. Лазара је у његовој патњи и злу дражило намерно и изазовно надгледање, као да он сам није пазио да његова страшна болест не пређе на другог. А Тодор није могао поднети да такорећи један божји отпадник одвраћа људе од њега и његових планова.

Лазар није имао жеље, а ни воље, да се свађа с Тодором, а још мање да потрже старе размирице. Било му је јасно, чак и да није био изопштен, да он нема никаквих изгледа да успе у отпору противу Тодора, лукавог, сналажљивог и ослоњеног на власт и на јаче и здруженије братство. Знао је и да ће Тодору баш његова болест послужити као добар изговор да прикупи село, а поготову у сузбијању утицаја Лазаревог.

Али исто тако Лазар ни сада, као и пре болести, није могао да ћути и не каже шта мисли о сеоским словима. Он је то осећао као своје неотуђиво право, па био здрав или болестан. Говорио је: Село је моје као и чије било – у њему сам се родио и одњио, за њега залагао, па чак и животом ризиковао у расправама и тучама са суседним селима око шума и вода и испаша. Ту су мој дом и мој род – док дишем морам о њима да бринем.

Син Стојан већ је био пристасао, а кћер Ружа зрела за удају – иако губав он није престао бити отац, па му је и те како било стало како ће свој живот проживети његова деца. Исто осећање и исто право јављало се и у односу на његову жену Милицу и мајку Иконију – волео их је нежније и оданије уколико се више мирно с тим да им ничим сем добром речју помоћи не може.

А поврх свега, земља је била притиснута туђином и разједињена. Многи су сматрали да ће за њу најбоље бити ако пригне главу док аустријску силу не сломе јачи, док су други позивали и устајали на отпор у име части и славе – тек, никог није било ко би могао остати по страни, чак и ако би хтео, јер се и о његовом жи-

воту радило. Ни Лазар није могао бити равнодушан према несрећи домовине. То је језик мој и памет моја – узвикивао је он. Тим човек живи колико и хлебом и водом. Црна Гора је моја као и чија било друго – никоме је жена није у прђију донела.

Тако Лазара прилике, а и то што је још био човек међу људима, уплетоше у сеоске послове, а тиме и у сукоб с Тодором.

Нарочито се сукоб заоштри откад Лазара, у зоранке, посети крштени кум Зарија.

Какво славље и сабори под туђином! – узвикивао је кум сав црвен, и запенно од жестине. Земља стење и камен проплака под чизмом туђинском, а Србин да се весели! Него на то навија Тодор с дружином. А богме је и његовога доста – тежи нам је он и од туђина. Није ово више село, но тодоровина, као да је Тодору од баба остануло! Него ти, лијепи кумашине мој, дигни глас – дао је Бог умијеш, а и смијеш, губав си једнако, теби нико ништа не може.

Баш то и јесте оно, куме – узврати Лазар – што сам губав – то ће Тодор с братијом и искористити да се село потхарачи и сваку живу душу од мене одбије. Ето, ти први, куме Зарија, сјутра ако дође стани-пани, нећеш одољети сили Тодоровој. А право рећи, не би ти се било ни чудити. Страшан је мач који Тодор у рукама држи: оптужио би те да си се окужио, па ти и пошљедњи камен растурно.

Заклињао се кум Зарија да неће уступити, и даље подстичући Лазара: А не, мој куме, прије ћу вјеру промијенити но се Тодоровим измењарем назвати. Него, свак је у тебе очи упро и наду у тебе полаже – ти умијеш, ти смијеш рећи што други не смије ни помислити, јер тебе зло веће задесити не може! Јер што си се оболестино – то је од боже и сваког може задесити, али си

и даље наш суселњанин и људски створ – нада наша и памет наша.

Тако Лазар, и иначе у неслози с Тодором, науми да отвореније подјари против сабора – лажног радовања у ропству и беди.

Приметно је да је Тодор зауставно пред својом кућом кума Зарију. Није могао чути шта говоре, а већ се и смрачивало да би јасније видео. Тек стигао је да примети како се Тодор љутито усходао и како, упркос томе, чашћава Зарију.

Па и пошто се смрачило, из два-трипут су из Тодорове куће износили жишку да припале Зарији чибук.

Сутрадан, предвече, жена саопшти Лазару како кмет Тодор бесни на њега и прети да ће спречити сваки разговор с њим. Тодор је, штавише, тврдио да Лазар искориштава што је губав те лупета што му дође на ум и забада нос у сеоске послове. Губавац хоће да се над селом закмети – не дам ја жив то! – рекао је Тодор. Лазар никад није желео да буде кмет – није то ни одговарало његовој паметарској и пјесничкој нарави. Поготову му сада, губавом, није такво што падало на ум. Али женино казивање га огорчи: како је био обречен на смрт, он је још био жив, и син свога села и племена и земље своје. Овако губав, он се није могао бранити од Тодора, знао је то, али ни признати му право да га ућутка – живог да га сахрањује. И он се ћутке – да не ожалошћује жену, повуче у колибу и у своје самачко размишљање.

Шта је могао да учини? Чиме да се брани? Како да упозори сељаке да Тодору и није толико стало да село сачува од заразе, будући је болесник издвојен, него да се селу на врат натурно и да народну несрећу преобраћа у игру и весеље.

И усред ноћи губавцу падоше на ум гусле – једино оружје које му је преостало. Зачудио се – тако је казније казивао – како му оне одмах нису пале на ум, него тек кад му се срџба стишала и почеле да му долазе на ум разложите мисли и речи противу Тодора. Устао је с постеље, узео их у руке и сео на праг. Ноћ је била топла и ведрa и он осети радост, чак и моћ у безмерном а знаном пространству. Гусле жељно зајечаше под гудалом и ударима његових прстију и он запева, али не стару песму, него нову – противу новог зла и неправде, али чијем се смислу и дете у селу могло досетити.

Тиме као и нехотице отпоче безумна и неравна борба између губавца и сеоског кмета.

4.

Сутра увече он отпева пред посетиоцима песму коју је у ноћи срочио и ова се рашири по селу, а народ поче да се купи око губавца.

Уочи Илиндана, с првим сунцем, на међаш дође главом кмет Тодор и започе беседити:

Шта хоћеш, несрећниче? Куд те Бог показао, ту си и у махнитање ударно? Је ли било и хоће ли икад бити да један губавац, један Божји отпадник, народ за собом води? Мјесто да од Божјег проклетства које се на те за живота развршило памет у главу узмеш, ти и даље Богу пркосиш.

Но да знаш, ако ти чиниш што ти у самовољну главу долази – и моја је дужност да село и народ од тебе чувам. Народ иде за слатком ријечи као марва за сољу – ако он не зна шта му треба и откуд му зло пријети, знам ја и ја ћу га силом или милом довести к спасу његовоме и упутити.

Ето су се почели купити око тебе као да миром миришеш, а не жив да се распадаш! Куд ће ти душа, ако се данас-сјутра твоја болест пренесе на друге? Ко ће заразу уставити? И што се тобом не отрује то ће душманин у бестрв зајмити!

Ако ти Аустрија и Аустријанци нису мили – нису ни мени, него их од невоље трпим, што народ одврташ од власти и на несрећу наводиш? Људи морају да живе ако теби до живота није, и да се на саборе купе и тргују и веселе.

Ја аустријски доушник нијесам, нити ико мој, ни дао Бог – али за село, за народ ћу се, ако треба, и на Аустријанце ослонити и у помоћ их позвати. Нећу зар допустити да један манитов и губавац намамљује причом и пјесмом и село, те куд тијело, ту да му и душу трује!

То губа из тебе збори и пјева – као казну и уклн народу Бог те још на животу држи! Шта ти имаш са селом, губавче и отпадниче? Село сам ја, ја о његовом животу и опстанку брinem, муку мучим и главу своју залажем.

Него ти потоњи пут кажем: мани се подбадања, завежи језик свој и затри намисли своје и благодари Богу и мени што добијаш кору хљеба и кап воде – док ти ја нијесам запјевао пјесму непјевану.

Лазар га је слушао прибрано, бар тако је изгледало. Али његове речи као да нису биле одговор на оно што је кмет изрекао, него извучене из његовог самотничког мозгања:

Бог је мене казнио губом, а другога злим срцем и себичном душом: ако је моје тијело губаво – моје ријечи су из срца чистога извађене и ја не могу, не могу да их не зборим, јер бих пред Богом, пред савјешћу својом сагријешно.

Што ме зараза спопала – жив сам створ и то може

свакога да задеси. А оно што зборим – тако сам зборио и док сам незаражен био и зборићу до смртне уре. А ко зна, можда ме болест и спопала да искуша душу моју и колико је искрено оно што зборим, колико сам јак да за своје ријечи препатим?

Ти знаш добро, кмете Тодоре, да сам ја вазда правду тражио и да смо се заједно у њу заклињали. Рећи ћеш: Нема теразија којима би се правда мјерила! Па и нема! Но људи сваки пут знају шта је право а шта није, као што умију да одијеле дан од ноћи. Али има људи – а и ти си један од њих, којима је правда оно што им срце жуди и који би пристали са самим ђаволом да се грле и у паклу огњеноме да бораве само да се њина пита и да над другима старуше!

Ја видим добро какву невољу и себи и породици и братству на врат товарим, али не могу друкчије. Ја све снијевам како смо нас двојица у лијепо и како и ти правду видиш и мени посуљујеш све што зборим, а кад дођем себи, све је друкчије: пиште удовице и сирочад и нејачице на самовољу твоју – сад си и српство под ноге ставио ради злеху зараде на сабору.

Најприје сам се и премишљао, али сад, пошто сам већ угрезао и очи ми се отвориле, и да хоћу не могу се зауставити – гони ме сила јача од бриге за братством и породом мојим.

И скот хоће нешто мимо корита, а немоли човјек који лик Божји на себи носи.

Можебити да то губа из мене збори и пјева – она ме нагнала да видим и оно што нијесам видно. Није срећа у власти и богатству – свеједно ћемо умријети, но у људсковини међу људима. Људски би се род затро кад о души својој не би бринуо – кад не би и створио оно што збори, макар га никад и не створио.

Још сам прокажен и немоћан. Ја знам да шут не може с рогатим – нек се врши твоја сила нада мнош.

Ако ово вријеме и није моје – биће сјутрашње, и на губу се неће гледати као у давна времена, но као и на сваку другу болест. Па ако и није тако, ја не живим за друго до да спокојно умрем и спомен поштен иза себе оставим.

Чини, кмете, што ти је драго, а ја не могу друго но што морам.

Ни Тодор није Лазара прекидао, мада је испољивао нестрпљење – као да му је овај говорио одавно знане, а у сваком случају сувишне и опаке речи. Но кад поново проговори, Тодор се суздржа од оштрих речи и претњи. Штавише, он покуша да гане Лазара – да ли да би га завео или што му заиста није зло желео – то није било јасно.

Немој, болан, Лазаре, тако – рече он. Ако те зло снашло, помисли на жену и на дјецу, на стару мајку своју! Каквим несрећама њих недужне предајеш. Па и ти мораш проживјети лијепо и десет и двадесет година, да ти сви понуде доносимо, мазимо те и обилазимо.

Што ја теби желио – то мени Бог дао, и хоћу према теби као човјек према човјеку да будем. Али у село да не дираш – село је моје. Такнеш ли се села – у мој кров си угарак гурнуо. Такнеш ли село – сам си с ђаволом коло заиграо. Не дирај ми у власт коју сам с муком тешком придобио, а си ми у живо срце такао. А ако ти је до пјесама – пјевај пјесме које си и досад пјевао. Пјесма твоја, а власт моја – или ћу те раскућити и од сваког живог створа одвојити. У памет се, несрећниче, да о теби не остане поруга гора и од ове што те задесила: куд си се разгубао, ту и народ на зло и несрећу подбадаш! Као да је бијес у тебе ударио те не чујеш никог до себе и не разумијеш ничије до своје ријечи!

Лазар није умео или није хтео да одговори. А они који су га добро знали, држе да је препуштао животу и будућности да они донесу шта донесу, па да он тада

нову песму срочи. Тек, он пређе преко оног о чему су дотад зборили и поче да распитује Тодора о фамилији и стоци и летини. И мада је кмет био кућаник већи но нико, преко воље је одговарао – као кад се не збори оно о чем би требало. Тодор је помишљао – тако је казивао касније – да је Лазару зараза памет изокренула. И мада отпре решен да од свога не одступа, он закључи да се с губавцем више не препире: Рекао сам му што је требало, па нек сам дође себи или нек га фамилија одврати, а ако од тога ништа не буде – ударићу по њему као по најљућем душманину.

Тако се њихов разговор угаси у јутарњој припечи. Тодор оде откуд је и дошао, а Лазар оста на своме каменом прагу, сам.

5.

Изгледало је као да ће се сукоб између Лазара и Тодора стишати.

Тодор је и даље надгледао Лазара, одвраћао сељаке од општења с њим, али у њега и његове није дирао.

Ни Лазар није жудео да нову распру с Тодором започиње. Од сабора ионако ништа не би, а она прва песма у којој Тодора није поименце ни споменуо, скоро се и заборавила, а ако би когод из ње што и навео, било је то узгред и колико да спомене да је у селу ипак био један – додуше губавац, који је отворено устао противу неправде, макар од тога никоме неке вајде није било.

У селу је владао мир, али само на изглед. Напетост се опажала и расла сама од себе – кроз опаке речнице, кроз доскочице, које су, изопачене, преносили од Лазара Тодору и од Тодора Лазару. Напетост су стварала чак и гледања на даљину једног у другога – гледања тако упорна да је сваки знао и по сат да пре-

седн на свом месту како онај други не би помислио да му се из слабости уклања. А што је било најпресудније, сукоб се затезао кроз живот у селу, који је текао и морао тећи не водећи рачуна шта ће ко мислити и зборити о њему и његовим појединостима, а натерујући истовремено свакога да се према њима опредељује.

Најпре Аустријанци расписаше колико и какве грађе село мора до зиме – негде до Митровадне, да посече и у варош снесе. Томе се није могло избећи, а морала се дати сеоска шума, јер државне није било.

Тодор одлучи да имућни могу плаћањем сиромашнима да се замене. То би прошло без роптања да не искрсну питање утрине од посечене шуме и да Тодор, заклањајући се иза глади и оскудице у земљи, ову не даде на дражбу, те је богати разграбише још и пре него шума би посечена. А међу богатима, дакако, беху и он и његови рођаци.

А већина села, мада је потајно гунђала, на скуповима је одобравала Тодору – једно, да му се не би замјерили, а друго, што ни сами нису знали праведније решење.

У већ раздруженом и узбуђеном селу живот је истурао питање за питањем, а Тодор их је решавао без двоумљења – нико други није умео, или није хтео и смео истаћи нешто боље. Понајмање би такво што могао Лазар, окужен и одвојен. Он је могао нешто друго, па је подстицан од незадовољника то и чинио: певао је против неправде коју су много трпели.

Сад је помињао Тодора отворено: Не би било ни право ни јуначки, мислио је Лазар, да га заобиђе, кад сви виде и знају на кога се песма односи. Он га, додуше, није у песмама ни грдио ни клео, него заклињао и молио да се обазре на сиротињу и спомене шта је и сам говорио о правди и поштењу.

Знајући Тодора, он је, мада је прижељкивао да

његове песме утичу на њега и покрену његову савест, а можда га и наведу да поново дође да поговоре и договоре се о селу и његовим потребама – очекивао да ће овај одговорити жестоким и изненадним ударцем. Јер никоме није као Лазару, измакнутом од свакодневица, било јасно да је Тодор ненадмашан у умешности и сналажљивости од икога у тешкоћама које живот набацује на људе не чекајући на њихова мозгања и скањивања, само да је код њега било правичности.

Но гусле не могу ћутати ни бити лажљивнице.

А ни Тодоров одговор није дуго чекао.

Уочи Мале Госпође, рано изјутра, скупш Тодор сељаке и навалише да зазиђују Лазара.

Можда је Тодору лекар заповедио да тако чини, а можда је овај и сам тако докопао – тек, Лазара почеше да зазиђују двоструким зидом. Најпре су расули живи креч свуд око куће, а затим прегли са зидањем. Зидови су грађени на четири угла и одалечени један од другог и од куће отприлике као и међаци.

Посао је текао веома живо – као да су се утркивали: једни су доносили камен, којег је било изобила у близини, и гомилали га на угловима будућих зидова, док су други – они вешти зидању, међу којима најрежније кум Зарија, већ ударали темеље од крупнијег и грубо и на брзину стесаног камења.

Тодор је надгледао радове, довикујући шта треба час овима час онима. Он је одмерио кораком одстојања између зидова и учртао на ледини оштрим врхом штапа куда ови треба да иду. На Лазара, који је седео ћутке на прагу, није никакву пажњу обраћао, као да све то и није њему намењено. Уколико је посао одмicao, утолико је код кмета расла и нека весела и безбрижна живост: Ха, соколови – јуначно је он посленике – па ћемо брава заврћети и бардак преврнути!

Лазар је повремено погледивао на своју кућу и ви-

део породицу скамењену на доксату: чудили су се чудом и они, не толико ономе шта се ради, колико ко све и како у томе суделује.

Лазареви сусељани радили су с неприродном журбом као да желе да се што пре отарасе нечег срамног, али истовремено и радосни што им то веома лако полази за руком. Није било куће која није дала посленика. Лазар их је опет и опет пребројавао сећајући се пријатељстава и тешкоћа што их је са сваким од њих проживео, а они који су Лазара обилазили и чак га туткали да песме пева, замерајући му што није довољно оштар и отворен, били су сад најрежнији и на послу и у радовању.

Кум Зарија, онако висок и кошчат, пресамитивао се услужно пред Тодором, иако то овај од њега није ни тражио, и драо се на дотураче камења што су тобож преспори. А кад му је Тодоров син понудио боцу – овај је непрестано ракијом послуживао посленике, Зарија је, заглађујући своје густе смеђе бркове, рекао: Нек ти је, Тодоре, са срећом и ова работа, као и свака друга!

Шта се то с кумом догодило? Није ли га већ оне вечери, кад се враћао од Лазара, Тодор предобио и преокренуо? Лазар није могао докучити тачно шта се у куму и другима збило и преокренуло, а можда није умео то ни да схвати. По погледима кума Зарије, а и других, није могао ништа тачно да закључи – били су то погледи мрачни и пуни мржње, утолико жешће што, канда, није умела да се пред собом оправда. Размишљао је и питао се: Па лепо, ако је губав и морају да га зазидају да не би дете или марвинче или шта било живо болест преносило, али због чега то чине тако мукло, без много објашњења и с толиким весељем и мржњом?

Лазар је очевидно био толико запањен тим прекретом у људима, а нарочито у куму Зарији – није шала, крштено кумство од давнина, а Лазар га је и ра-

њеног унео и живот му спасао – те није никог ништа питао. Али сам кум је дао објашњење, додуше не Лазару него Тодору, кад му је овај напоменуо да остави пролаз на зиду, како би Лазар могао узимати храну. Ја не бих, но бих и то зазидао. Оно јесте да смо нас двојица кумовали, али је, како ти, кмете, лијепо и мудро рече: Село изнад кумства! Село треба чувати, а друго важно није!

Но, Тодор се не сложи да се улази не оставе: Нек му засад то буде – рече он – да може жену и дјецу да види, па ћемо доцније и то затворити, ако се не буде владао како треба.

Било је Лазару мучно да гледа како се његов кум, којег је знао боље него себе и који је био у рату јунак, улагује Тодору, запиткујући га за сваку ситницу: те хоћемо или ово овако, те како би било оно онако, док се Тодор прави као да то не примећује и одобрава му и одговара с висине, али и предусретљиво: Па, могло би како ти кажеш. Али не, не – боље ће бити овако.

Лазара је нарочито чудило што ни тих дана ни синоћ није приметно да су се сељаци купили на збор код Тодора – значи: он им је наредно да на рад дођу и не питајући их. То је било кршење давнашњих обичаја, по којима је кмет и за неважније послове, кад се тичу читавог села, сазивао општи скуп, да добије приволу већине. Овога пута Тодор то није учинио, ослањајући се ваљда на лекара и на непобитност Лазареве болести и опасности која од њега селу прети. А упркос том очевидном прекршају обичаја, сељаци су га слушали као никад и предано зазиђивали Лазара.

А још теже се Лазар могао довити нечем сасвим другом, наиме: због чега основу зидова, нарочито оног унутрашњег, ударају толико широку. У почетку је држао да ће то бити обична сувомеђина, отприлике висока изнад колена, каква се прави око њива да не би

стока потру чинила. Основе су навешћивале да ће зидови бити много виши.

Чему вам то – узвикну Лазар – кад мени ни на крај памети није да одавде изиђем?

Али нико ништа му није образлагао, једино Тодор мрзовољно одврати. Не зазиђујемо ми тебе, но губу твоју.

А кум Зарија притврди: Губаву душу његову! Губа може снаћи свакога, али да ће Лазар такав одрод од села постати – томе сам се ја најмање надати могао.

И тако, ако и оста неразјашњено због чега су сељаци онако олако прихватили Тодорово непоштовање сеоског скупа, ширина основе зидова објасни се сама собом већ око подне: зидови досегоше изнад људског раста, како Лазар не би могао ни с ким да се види кроз узане улазе сем с једном или двома особама.

Посленици баш тада, на позив Тодоров, оставише посао и окупише се око печеног овна и бачвице с ракијом. Печење је било Лазарев угич – он га позна по завиљушеним роговима, а и буренце је било из његове куће – у њему је био нов боров чеп, који је Лазар скоро ударно, и првоток који је за славу чувао. Својом сиротињом је Лазар плаћао властито зазиђивање. Али ни то нико није примећивао: пили су ракију и черечили месо с уживањем гладних и жедних. А ни Лазар не помену ништа о томе, ваљда из ината, да не покаже како му је до имућа стало. Но он не одоле да не довикне: Себе зазиђујете, а не мене. А ти, куме Зарија, себе си затро и робом учинио – да се с тобом подругују и да те ћушкају слуге Тодорове.

На томе се прекиде сваки разговор између Лазара и његових сусељана. Рано по подне зидови бише готови, па по њима наслагаше трње. Па и спољни улаз изидаше до паса, како би му се на њему могла храна остављати.

Посленици се почеше разилазити – то је и Лазар могао закључити по јењавању луле и жагора. Кроз узани пролаз у спољном зиду он је видео једино Тодора како седи на гомили камења и избацује из чибука беле облаке дима, а мало ниже кума Зарију с рукама скрштеним у крилу. Било је ту око кмета и других – најважнијих домаћина. Није могао чути шта говоре, али је по пригињању глава могао закључити да је то нешто важно и поверљиво.

Заладак зида прекрили дворниште – оно наједном поста тескобно иако Лазар ни дотад није већи простор користио. Он се повуче у кућу, процара ватру и пружи руке ка топлини. Тада га Тодор зазва. Врати се полако преко дворништа и промоли главу кроз отвор, озарену безразложним осмехом.

Ето – поче Тодор – доконали смо да ти кажемо да ћемо зидове порушити ако се баталиш пјесама и пјевања и купљења народа око себе.

Куме Лазаре – убаци се мршава глава и оштар глас Заријин – муке твоје ми нијесу лакше но да су мене спопале, но није ми те жалије него пса ако се пјесамане манеш – и мене си њима био заблудно.

Лазарево се лице стушти и отегну у болном грчу: Губа је, знам, болест неизљечива. А да вас не лажем, ни ова друга ми није лакша: не могу да не пјевам, па чините што вам драго.

Срдите псовке и претње склонише главе кума и кмета.

Лазар оста сам. Падао је сумрак, још летње топал. Он изнесе гусле, седе на праг и поче да пева, све занесеније уколико је гушће мрачало. Знао је: ако га неко и чује, разумети га не може.

Певао је себи и звездама.

Па ипак, он не оста сасвим одвојен од села.

Истина, нико му више није долазио сем породице. Али он је преко њих дознавао шта се ради у селу, и мада пред њима није певао нити им песме казивао, понешто од оног што би рекао о приликама у селу продирало је преко њих и ширило се.

Због тога је Тодор два-трипут звао жену Лазареву и сина му и претио им. Али они нису могли да се досете шта би им он могао нахудити: зид нису прекорачивали, да не би то искористио како заразу шире; као породици није ради бруке могао да им забрани посећивање болесника, а голо причање није губу разносило.

Сељаци, па и ближи рођаци Лазареви, преокренули су се и повили пред Тодором – носе му дарове и бесплатно надниче, а к Лазаревој жени и деци нико не залази. Лазар је, уосталом, могао понешто од тога и да види, јер зидови нису били толико високо да заклоне и његову и Тодорову кућу – оне су се налазиле на још узвишенијим брежуљцима. Тако се однос између Лазара и Тодора и даље заоштравао, упркос томе што је Лазар био зазидан и што више нико није према њему ма какву наклоност исказивао. Жена је Лазару казивала и како се селом проносе речи и песме Лазареве, мада ове у ствари нико није могао чути и разабрати, и да оне огорчавају Тодора и његове, а побуђују у селу наде.

Али ако се Лазар и његови нису могли довити шта би још могао Тодор противу њих да подузме, овај је за то налазио прилике самим тим што су они живели – на неки начин морали су да живе.

Лазар је још пре болести слутио да се његова кћер Ружа загледала у младића из Тодоровог братства, али

сродством тако далеког да кмет није могао утнцати на његову женидбу више но било ко други. Лазареве слутње и бојазни убрзо су потврдила његова докона и пажљива посматрања.

Ружу и младића није ниједанпут видео заједно. Али је видео њу – у белој марами, како одлази у брдо по дрва, или на ливаде код речице. Ускоро би за њом кренуо и младић, обично другим путем али који се сливао у њен. Њена повезана главица треперила је у зеленилу као петровац све док се не би изгубила иза превоја или у жбуњу, а младић се, у зеленим војничким панталонама, не би ни разабрао да није свој црни сукнени капут обично носио обешен о десном рамену, па се и његова кошуља белела – махао је слободном руком и чинило се као да то пољем или брдом шета лептир. Девојка и младић нису остајали дуго заједно – он би се враћао први, и то веома полако, оклевајући, док се Ружа кретала исто онако трепераво као и кад је одлазила.

Своја осматрања почео је пре зазиђивања, а сад их је настављао с таванског прозорчића. А из начина како и када су одлазили на састанке и враћали се, Лазар је закључивао и како се одвија и каква је њихова љубав. У задње време – уочи зазиђивања, осетила се промена: њихови састанци нису више били свакодневни, а младић се с њих враћао журно, као да бежи, док је Ружа ишла застајкујући, а њему се једном учинило, мада због даљине није у то био сигуран, као да она крајем мараме брише сузе.

Очеви и браћа удавали су девојке и не питајући их. Али се обично унапред знало за вољу девојчину и Лазар је већ пре болести очекивао да младићеви рођаци дођу у просидбу. Досетивши се да се Ружа потајно састаје с младићем, он се побојавао за њен углед. Али није ништа говорио ни њој ни жени, пратећи будно

ток њене љубави. Поремећење које је у овој настало узнемирило га је – био је размазио своју јединицу и било му је жао да она пати. Младић је био скроман и радан и Лазар се досећао да су тешкоће у њиховој љубави могле наступити једино због његове болести – због страха младићеве породице да се ороде с губавцем. Кћеркине незгоде су му утолико теже падале.

Био се већ решио да о свему томе поговори са жељом, мада им се било тешко споразумевати на даљини, а морали су избећи довикивање да их туђ неко не би чуо. Али жена отпоче сама – било је око подне, петнаестак дана после зазиђивања.

Она се најпре обазрела наоколо и он је по томе видео да она хоће нешто важно да му каже. Мора да је неко у близини пролазио и она очеку, пажљиво пратећи погледом неког кога Лазар није видео. Најзад махну руком, испраћајући невидљивог, па начинивши око уста трубу од кошчатих руку, довикну што је тише могла: Хоће Ружи нарок да узму!

Лазару одмах све поста јасно, чак и да му Милица не показа руком на кућу Тодорову: на младића су навалили да се окани његове јединице. Кмет га је сигурно застрашивао и претио да ће их обоје изагнати из села, јер да неће дозволити да се у његовом селу рађају губавци – биће да је и оно острво аустријско помињао. И Лазару се откри због чега је његова Ружа задњих дана два пута у поље одлазила, а да се младићев пут није савио ка њеноме, нити његов лептир одлепшао к њеном цвету. Младић је, очито, већ био подлегао притиску и на састанке није више одлазио. Лазар се сети и да га је колико јуче видео како из прикрајка – из шљивака за кућом, дуго загледа за Ружиним трагом, да се затим ужурбано замаје око дељања нечет пред кућом.

Лазар не нађе реч охрабрења или утехе. Није је имала ни Милица. И срамоте је! – довикну она, што је значило да су Лазареви противници већ раструбили Ружину љубав, а у препричавању се као обично и при- додало.

Први пут откад је оболео и сукобио се с Тодором, Лазар је био без речи. Милица примети његову изгубљеност: Трпјећемо и претрпјети све, као и досад – покуша да га умири.

Али се он није могао умирити. Наредно је жени да замоли Тодора да дође на разговор. Жена никад није дознала шта је Лазар мислио с тим позивом Тодору. Можда је хтео овоме да обећа да неће певати, само да му породицу остави на миру. То је изгледало утолико вероватније и схватљивије што сада нико његову песму није могао да чује. А можда је хтео да моли и куми или да плати Тодору. Свакако је нешто премишљао – тражио излаз којег није било.

Али Тодор се не одазва за три дана. А трећег дана поручи: Требало је на вријеме памет у главу, сад се све већ замахало да се оставити не може.

Повратка није било – ни Тодору ни Лазару.

Тодору су се тек сад пружале нове могућности: може ородити свог рођака с неком јачом кућом и тиме појачати властити положај и углед. А сем тога, свако попуштање Лазару и његовима, значило би давање маха лајавцима и самовољницима у селу. Губа Лазарева сад му је била добродошла.

Све је то Лазару било очигледно и да није видео кретања и нова пријатељевања по селу. А по ономе шта је довикивао жени, видело се да му је било јасно да су његове могућности све мање и да се и род његов може затрети: Ко ће да се жени од губавца или удаје за њега? – викнуо је себи и свету који га није чуо.

То је тек била права, потпуна смрт, за коју се осећао утолико кривљим што није погађала само њега, него и недужна, млада бића у којима је требало да се продужи његов живот. И мада је из дугих размисљања извео закључак да би се све исто тако догодило и да није било његове песме, чак и да га губа није спопала, јер Тодор би ишао својим а он својим путем, њему је утолико теже падало што не може ништа да учини а још има снаге у себи. Није ли Тодор слично чинио и раније? Није ли се натурно селу за кмета? Не би ли он узео утрину селу и без губе Лазареве. Али је сада Лазар био беспомоћни прокаженик, осуђен и у деци рођеној. Није могао, није смео изићи из зидине, нити се ико усуђивао да му се приближи чак и да није било Тодорових претњи. И склон, као сваки усамљеник и самртник, жестоким и крајњим закључивањима, он је довикнуо жени, кад му је саопштила одбијање Тодорово: Душа је Тодорова губава – он је прави губавац а не ја!

Али те његове речи споро се рашчуше – и његова породица је већ била издвојена, као да је губава. Он је то знао. Због тога је преклињао жену да дигну руке од њега и да му нико не долази, не би ли се с њих скинуо покор и људи почели да се друже с њима. Али му они остадоше верни – ништа што је било његово није се могло скинути с њих, и живеше самотнички, упућени једино на себе, на све нежнију и болнију љубав међу собом.

Волели су и њега и били према њему све пажљивији уколико је и његов живот и разваљивање зидина око њега бивало безизгледније. Долазили су му и кћер и син – чешће него дотад.

А кад се једне недеље у рану јесен начинише сватови младића кога је Ружа волела, она дође оцу, да код њега нађе утехе. Било је око подне – тада су му домаћи обично и долазили, и златна јесен сијала се око белопу-

те и црнооке девојке у каменом пролазу. Иако се због рата није правило свадбено весеље, од младићеве куће су допирали повици и жагор, а Ружа је распитивала оца: Како спаваш, можеш ли шта да једеш, бабо? Боле ли те ране, је ли ти отешчало самотовање?

Лазар поче да плаче – тако дуго већ није плакао, и би му пријатно, као да је открио неку обамрлу моћ своју! Опрости ми, кћери моја! – зарива он и пође ка њој, али сетив се своје болести, застаде на по пута између зидова.

Тада га она виде – у подневном сјају, онако усправљеног, сасвим оронулог, с новим ранама отвореним по његовим рукама и лицу. Али она не заплака, него, надовезујући се на његове мисли, скоро срдито одсече: Не жали ме, бабо; кад је такав – није за мене!

Лазар препозна своју девојчицу – себе у њој. Он је такву препозна чак и телесно – виде на њој свој младеж, али на њеном левом образу, па крочи к њој, грлећи простор и заливајући га сузама.

7.

Баш тих дана Лазар доживе и једну другу пријатну и изненадну посету.

Беше, као и обично, у зору изишао на праг да се расани свежином и обрадује дану и да погледа какво ће време бити – слутило је на ведрину јер су магле бежале из долина. Пред прагом га дочека, лежећи на предњим шапама, његов пас Гаров.

Лазар се у први мах толико изненади близини живог бића да вабну Гарова. Пас се полако диже на предње шапе, али је и даље гледао човека трепћући, очито се колебајући да ли у њему треба да види пријатеља

или противника. Он се очито био отргао с коца – огрљак му је још висео око врата, и луњајући околно нишао на трагове домаће чељадни који су водили ка Лазаревој колиби, па је, наишав на мирисе драгог господара, прескочио презид улаза и обрео се у дворишту.

А Лазар, премишљајући, сустеже радост сусрета. Шта да ради с псом? Ако Гарова задржи док дођу домаћи – а он баш то пожелe, да би се поиграо с њим, може неко да примети кад пса буду одводили и означити га као преносника заразе. Али како да га отера – ако викне пас ће га препознати, узрадовати се, узбунити околину, а тада га од колибе неће моћи ни одбити. Лазар помисли и да се повуче назад – у колибу, али шта гарантује да пас неће и даље остати на дворишту и чекати господара, будући га је већ намиришао.

Али Гаров, такође премишљајући, није се двоумио шта да чини. Он полако, пруживши напред своју глатку округлу главу, пође ка човеку који се није усуђивао ни да га вабне ни отера. Најпре издаље, а затим изближе и са стране, он поче да га њушка. Чинио је то све брже, све уздрхтаније, као да је на трагу нечег најдрагоценијег и најсудбоноснијег. При томе није погледивао у Лазара, као да га његов изглед нимало није занимао. Најзад се укочи, и поче брзо да пролази горе-доле њушком уз Лазареве ноге. Мирисну кратко шаку, једну па другу, и исто тако опет ноге, измаче се, загледа у лице, па откривши најзад нешто што му је све дотад недостајало, скоком махните радости баци се на господарево груди.

Заборавивши на све, Лазар чучну да би га пас могао изгрлити – да би се он пса намиловао.

Опирући се на задње ноге, Гаров је загнуривао главу у господарево груди, у крило, дотицао му влажном лице и брзим покретима црвеног језика лизао рањаве надланице. Поваљаше се по ледини и – Лазар,

одвикао од кретања, а пас уморан од нагле радости – седоше један према другом. Гаров је и даље поцикн-вао и лискао руке господарева, а Лазар, да би га сми-рно, поче да га голица по ребрима и кореновима уши-ју. То је тек било за Гарова право уживање – споро и тихо, које је једино његов господар умео да му у свој пуноћи причини, и он се лењо и чудно отеже испред ногу господаревих, страсно се кезећи и исплазивши је-зик.

Гаров није био обичан пас ни по изгледу ни по ћу-ди. Лазар га је још као штене добавио од шуре сточа-ра, а овај га је извео укрштањем своје кучке шарпла-нинке с голишавим и веома крупним мужјаком туђин-ске расе, заробљеним од убијеног турског официра у време рата с Турском. Сточару се допао снажан муж-јак, а како се кучка терала, помислио је да би из њи-ног спаривања могли испасти пси снажни за окршаје с вуковима и длакави за планинске студени. Очекивања његова нису се сасвим обистинила: испала су веома снажна, али голишава штенад, осетљива на хладноћу, али храбра и дурашна. Временом постадоше то пси чувени у читавом крају због своје оданости и жестине. Ни Гаров није био друкчији – нико му ни од домаћих није смео прићи сем Милице, која га је хранила, и Ла-зара, који се с њим још док је био штене поигравао. И мада су Лазаревци дуготрајни боравци у рату одвикава-ли пса од њега, господара, Гаров га није заборављао, а прошле зиме, коју је Лазар провео код стоке у пла-нини, између њих је дошло до блискости и разумева-ња које између пса и човека могу до краја да развију једино заједничка борба и самоћа.

Гаров није премишљао, блажен што је открио го-сподара. Али за Лазара су тек сада настајале недаће. Пас је потребан кући, иако су са стоком осиромашни-ли, да чува од лупежа и вукова које су ратне невоље

намножавале. Али како да домаћима врати пса ког је миловао и који је лизао његове отворене ране? Пас се свакако не може заразити губом – такво што Лазар није чуо. Но, можда је може пренети? А ако и не мо-же – може Тодор помислити да може, а како пса не могу да затворе као човека, јер се не исплати хранити залудног скота, Гарова би сигурно убили.

И он се реши да задржи пса док се не договори с домаћима, па се попе уза зид, скиде два трна и стави их на улаз спољног зида, да Гаров не би случајно побе-гао.

Поче несвакидашње весело јутро за Лазара. Није више био сам, чак је могао с Гаровом и да разговара – овај га је и раније у планинској чамотињи радо слу-шао, додуше зевајући када би прича била предуга. По-веде пса да обиђу дворште, стрпљиво чекајући док овај не омириса ћошкове куће и помокри се уз колац за који је био везан његов претходник. Затим су оби-шли и круг између двају зидова, али како ту није било ничег значајнијег, Лазар уведе госта да обиђе колибу. Гаров није био кућни пас, па и ту брзо све премириса и пође на место које му је изгледало као највероватни-је станиште за његове будуће дужности – леже на улаз унутрашњег зида.

Види ти њега! – нашали се Лазар. Зна он шта је његов посао! Но, немаш шта овдје да чуваш – ту ни вук ни хајдук неће доћи. Али чувај, чувај, брате, кад те добри Бог за то створио. А ја, идем ја да доручак спре-мам. Нема богзна шта – нисам се госту надао, али на-ћи ће се нешто за тебе, макар ја и гладовао.

Тек што је Лазар почео дувањем да распирује ва-тру на огњишту, напољу се зачу оштри и крупни Гаро-вов лавез.

Лазар још не стиже до прага, а напољу се проло-мише пуцањ и кратак псећи квик. Он потрча – пред

спољним улазом лежао је Гаров, с главом међу предњим шапама – био је непомичан, а крв је врцала из његове разваљене лобање. Пред улазом, с друге стране зида, стајао је Тодор – из цеви ловнице још је излазио дим, а из Тодора тобож незлобиве речи: Све чега се ти дотакнеш, ништа живо се не смије дотаћи.

Лазар први пут испрати кмета клетвом и мржњом, па клече крај пса – тело је било топло, али се ништа у Гарову није мицало. Лазар га је миловао, крварећи руке и тихо наричући: Добри мој, жалости моја! Дође да ме обрадујеш, да смрт нађеш! Шта ли си ти крив злу људскоме? Мој Гарове, мој брате рођени!

Тодор доведе посленике те зазидаше спољни улаз – храну ће Лазару убудуће остављати на врху зида, како губавцу ни пас не би могао доћи.

А Лазар је лепо ожалио Гарова. Начинио му је пред колибом и гроб – према дужини, и положио главом према истоку – као човека. Затим га је покрио каменим поклопницама као што човека покривају – да се земља не осипа по лицу његовоме. Затим је гроб побусао и обзидао, чак и мраморе ударио – као што човеку чине. Ту му је Гаров био на погледу, да га жеља за њим не оставља.

Ништа више није могло одвојити пса од господара. Лазар се већ био помирио да са живим створом не проговори, а камоли да му неко у походе дође.

Али усред мрачне и мокре јесење ноћи пробуди га мукла лупа на вратима. Он одмах не одговори – није могао да појми да би његова врата могла да се на ударе одазову.

Побратиме, побратиме, отвори, ја сам, Јован! – проби се заборављени знани глас кроз расушене даске врата и бесни лавез паса по селу.

То Лазара умах баци у живот из ког је незапамћено давно био истеран и он скочи ка вратима, али се,

док је напињао засун, присети: Јоване, богом брата, не можеш к мени – оболестићеш се!

Но Јован је наваљивао речима, па чак поново и закуца: Отварај! Морам да разговарам с тобом!

Нису могли разговарати кроз врата, да их неко не би чуо. Али Лазару није силазило с ума да би се Јован могао заразити – страх да не зарази неког с временом је код њега постајао јачи, он му понуди да разговарају кроз прозор. Јован одби:

Ја сам хајдук, свеједно ми је, неће зло на хајдука. А хоћу и ране твоје да видим, побратиме!

И Лазар попусти.

Непокоран насиљу и безакоњу, Јован се одметао и пре окупације. А кад туђин у зиму хиљаду деветсто петнаесте поседе Црну Гору, он не сачека ни први зелен лист него се одметну у шуму. Повод одметању било је насртање некаквог фелдвобела на грб црногорски, на шта је Јован и згазио капу фелдвобелову и на њој грб царски и умакао захваљујући мраку и својој хитрини. Одмах су му интернирали породицу у невидбог простране царевине, а он је наставио да хајдукује, вртећи се око града и свог села, што би властима задавало главобоље чак и да није сачекивао и свлачио патроле по путевима, и усред бела дана премлаћивао доушнике. Обично се кретао сам, или с два-три друга и нападао где и кад га нико није очекивао. Био је скупо уцењен, а како је био једини одметник из села у близини града, улагани су посебни напори не би ли му се дошло главе.

Лазар је, све док није оболео, одржавао везу с њим, износио му храну и давао обавештења.

Али њихово побратимство је потицало одраније. Јован је био десетак година млађи – кад су почели да се зближују, он тек ако се замомчно, док је Лазар био већ ожењен и зрео човек. И та разлика у годинама

учвршћивала је њихово пријатељство – кроз најпуну ју срдачност пробијали су се пажљивост и поштовање као између оца и сина. Најпре их је здружила женидба Јованова – Лазар му је помогао да се зближи с његовом рођаком из даљег села и ожени њоме. Лазарова жена Милица је, после тога, била као старија сестра Јовановој невести, уводећи је у брачни живот и сеоске односе. Куће њихове здружиле су се такође у једну, а ратови, заливши заједничком крвљу и патњама већ очврсло другарство, стопили су у једно и све њихове бриге и наде. А што се Лазар није придружио Јовану у шуму, једини разлог је био договор – да овај остане неко време у селу као ослонац одметницима.

Ето, побратиме – поче Лазар разгрћући огњиште – ни руковати се с тобом не могу. А и стид ме да ме видиш овако нагрђеног – ја себе не видим, него пипам и над водом се огледам, много ме нагрдило, побратиме.

Јован није умео да теши и једноставно одговори: Па, што је од Бога – утећи од њега не може, па ни бјежати не треба. А ја бих и прије дошао да те обиђем, него некад не стигни ја, а некад ме омети Швабе и њихови доушници – те никако.

Ватра поче да се разгорева и побратими, седећи на трупинама око ње, насмејаше се обрадовано један другом.

Но, Јован убрзо исказа баш оно што је Лазар и прочитао с његовог лица:

Јесте те нагрдило, али још си који си и био, само си страшно омршавио.

Једе ме изнутра – не боли, ама опајам како ме једе. Ето тако: пробудим се ноћу, не тишти ме, али опајам како се распадам и вјетрим. Погана болест, ниси требао ризиковати, побратиме.

Јован се насмеја: А што да не! Шта хајдуку може наудити? Кад једном метнеш главу у торбу – онда ви-

ше ништа није ни тешко ни страшно. Да, тако је – сложи се Лазар – али човјек не треба да ризикује без невоље – то му је дужност преча од сваке друге сем образа.

Јесте, али пријатељство је што и образ.

Обасјани зидови колибе и предмети у њој приближише се у свој својој храпавости и сиромаштву.

Гдје су те и како су те само зазидали, Лазаре! – уздахну Јован. Имао сам муку док сам трње скинуо и уза зид се попео – не један но два. Гдје те затичем!

Шта ћеш, побратиме, помирљиво рече Лазар – живог су ме зазидали. А друкчије нијесу ни могли, ако се право узме: и да није заразе, испријечио сам се био Тодору.

Јован стеже вилице тако снажно да му јаке јагоднице искочише из сенке: Ја сам мислио да убијем Тодора, и право да ти кажем, понајвише сам због тога и дошао.

Зелене Јованове очи искочише испод густих већа – Лазар је знао да то код његовог побратима означава хладну срџбу и решеност на све, па поче да га умирује: Немој то не дај Боже да помислиш! Братство је његово јако – ископаће и мене и тебе! А он то не чини за Аустријанце, него – страх од заразе и наше домаће распре. Право ако се узме – свако мора да чува оно што је његово, па и Тодор. Мени за љубав, немој то, побратиме! Хоћу да умрем мирно – чист уза сву губу што ме спопала.

Заћутали су, недокучиви један другом. Јован отпаса реденик и окачи га на шипку пушке прислоњене уза зид. Затим скиде гуњ и такође га обеси. Он је и иначе био ситан, мада крутуњав, и некако виткији.

Ја те и не питам: а је ли ти омучало у гори, побратиме? – запита га Лазар.

Па, како да ти кажем – и јесте и није. Мука ми је

што је вјерних људи све мање – продају се, побратиме, Црногорци за сити и конзерве, као да никад образа и јунаштва имали нијесу! А друго ми и није мука – жив човек све претурн. Него, побратиме, ја сам код тебе и због другог морао доћи. Док си био здрав, ја се нијесам присјећао да те упитам гдје си оставио оне пушке и муницију што их нијесмо предали у капитулацији. Ја се надам да ће ми се на пролеће друштво помножити – јесте Аустрија у сили великој, али је и народ на муци још љубој.

Тада Лазар посумња у побратима: Ето, да није оружја, не би Јовану ни на ум пало да га обиђе – дотерала га, значи, невоља; без оружја и без веће чете живота му нема. И кад је дошао – у јесени дубокој, већ је и снег обелети могао! Друштво ненаоружано и невоља велика су га дотерали, а не побратимство.

Лазар одмах каза где је оружје – неће га ваљда са собом у гроб понети, али сумња у побратима остаде и он не одоле да је не искаже: Па добро, побратиме – поче он не гледајући Јована – реци ми право као што си вазда за све право зборио: би ли дошао к мени да ти због оружја није било?

Он и не докрајчи, а виде да није лепо урадио што је на муку ставио пријатеља – овај је укочено гледао у ватру, размрсујући у игри пламена властита двоумљења.

Ћутање потраја, све мучније и упадљивије – и пси у селу, које је Јованов пролазак узнемирило, беху се већ утишали. Најзад, Јован покрену своју округлу главу, сву обраслу у косу и браду пепељаву и још светлију према пламену – он погледа отворено и мирно у побратима и исто тако каза: Право да ти кажем, побратиме, да нијесам одметник – дошао бих ти на међаш као и најмилији из твоје куће. Али сад – преко зидова и кад ми је вријеме да се у зимовник склањам, не бих

ти дошао да ме није послало друштво којему је до оружја што и глава на рамену, а оно мени и глава и оружје. Јер, ја нијесам дужан само теби и себи, него и српству и дружини. Вјеруј, побратиме, и ово што ћу ти рећи: жао ми те, нажалити се не могу, а кад сам већ могао да ти дођем, наурио сам да ти дођем као што смо један другом вазда долазили, а не да од тебе зазирем и с тобом кроз врата и зидове разговарам. Јер, кад већ морам, бићу с тобом човек и побратим какав сам ти био – и бићу ти такав док ми је главе на раменима. Једно смо ми – били и остали. И оба отпадници, само сваки друкчије.

Побратимов отворени говор намах Лазара толико смири и обрадова да му се завртеше сузе: Нек ти је Богом просто, побратиме, што ми више нећеш доћи! А ти ми опрости што сам у твоје чисто срце посумњао.

Јован се погреја на ватри, проговорише још о којечему – о Јовановим невољама у гори а Лазаревим у болести, па овај устаде да иде. Али као да није ни помишљао да је то његов последњи сусрет са живим створом а немоли с милим човеком, Лазар је саветовао побратима: Чувај се, Јоване, чувај лијепу главу твоју да њом душмане не насладиш – а имаш их горих међу Црногорцима но Швабама. Па сад кад прескочиш, ти заобиђи Тодорову кућу, удри јаругом, да се што прије планине доватиш. Пази се од пса и човека, од вука и хајдука, од ватре и воде – док си ти жив, мени је као да и ја четујем и душмане таманим.

Испрати га до зида и загрише се и изљубише речима љубави и верности. Хајдук се вину у мокри мрак преко зида, а Лазар се врати и седе на покисли праг.

Пси су лајали још бешње него кад је Јован долазио, али Лазар их није чуо – није осећао ни влажну студен под собом, као да ни њега није било у црној ноћи.

Не протекоше ни два дана а Тодор нареди ново и последње зазиђивање Лазара.

Све огрезло у сиво – магла по врховима и ситна непопустљива киша, па Лазар не би ни знао да су радове почели око подне да се одмах иза тога није појавила и Милица с храном.

Најпре су морали да разиђу спољни зид, па затим да поспу кречом круг између зидова, а онда почеше да зазиђују унутарњи зид. Кроз пролаз је Лазар видео Милицу – тамо где је спољни зид био разидан, како као с одсеченим рукама скамењена чека да занавек одвоје каменом њеног мужа од ње и од света.

Лазар се досећао због чега то чине, а ни Тодор то није крио: Долази ти одметник – викао је он. А и куд ће одметници и отпадници но један ка другоме? Све село ће Аустријанци због вас спржити!

Тодор се овога пута чинио Лазару много већи – у костретној кабаници с капуљачом, и гледајући га поред жене, онако мршаве и ситне, он не одоле да не довикне: Свачија је сила за времена! – и то су биле његове последње речи и задње збогом.

Јер улаз, узан да се кроз њега једва и могло проћи, учас зазидаше а у круг између два зида убацише два пса – ускоро се зачу њихов лавеж, па наставише да зазиђују спољни зид. А кад предвече беху готови, кроз изненадну тишину разлеже се нарицање – мајка Лазарева је, што од памтинека било није, тужила за живим сином. Али нико није могао да зна да ли Лазар то чује – речи свакако није могао разабрати, а нити он даде икаквог знака од себе. Запевка дозва ноћ и црна мокра тишина леже на село и на Лазареве зидине.

Но, идућих дана, махом предвече, пажљиво ухо могло је чути брундање гусала из Лазареве колибе.

Све село би се тада као по договору умирило, чак и пси око Лазара, па и у кући Тодоровој, да не би галамом и лупањем одударали од осталог села. С истурених делова села Лазара су могли и да виде преко дана, али се није могло разабрати како изгледа, нити је он могао коме ма шта дојавити. Храну су му дотурали наобред сељаци – дугачком мотком с једног зида на други. Породици је било забрањено да му долази сем кад би на њу ред дошао. Но, како су сељаци доносили храну кад би коме пало на ум, Лазар није ни могао ухватити ред да увек сачека и види на спољном зиду неког од сељака или од својих.

Изгледа да није нарочито ни желео да види људе – или је имао снаге да се од жеље суздржи. Био је задовољан што сваког дана, око подне, на балкону своје куће, види своју породицу – три жене у црним марамама и сина, који би га, као и он њих, чим би изашао на праг, поздравили махањем белим крпама.

Али Лазар не дочека пролеће. Једног дана – сметови су већ опадали и по присојима се смеђа земља рудела зеленилом, не избн изјутра дим из његове колибе нити он изиђе око подне пред колибу. Храну вратише нетакнуту, а пси међу зидовима, већ подивљали у каменој самоћи, завијали су с побеснелом жалошћу. Увече се не јавише ни гусле Лазареве.

Тако потраја два дана. Трећег дана изјутра разидаше зидове – мртав Лазар не одазва се с постеље, а нико се и не усуди да уђе унутра. Колибу запалише и жар од ње светлео се до дубоко у ноћи.

Зидови су се зарушивали и зарастали – све нестварнија успомена.

Из њих, из пелела заборава, равно после тридесет и осам година, изникла је у тамници митровачкој ова бајка.

РАТ

Текући са запада на исток, велика река је утицала у још већу – увек је било и биће да мање реке утичу у веће. Око тих река, као око свих река, одувек је било битак и ратова и граница, јер рекама струји живот и оне раздвајају и повезују, како кад и како кога.

Већ три месеца вођена је борба о те велике реке. А како су се противници десили подједнаких снага, тако да ниједан није био кадар да попре другога, поготову у зими, која је наступала – зима за офанзиву тражи више људи и средстава – између река и на њиховим обалама војске су се укопале, прикупљајући снаге да на пролеће, кад отопли и озелени, сатру једна другу. Фронт је пресекао велику реку – свакој реци, па и овој, свеједно је да ли ће је фронт пресећи. Одатле је фронт ишао на југ и на североисток, где се опро на ону другу, још већу реку, и текао њом – реци је свеједно и ако се борбе разигравају дуж њених обала. Фронт је разрио рововима, земунцама и свакојаким рупчагама једва педесетак километара широки појас земљишта који су обухватале две реке, велика и већа. И земљишту је свеједно да ли га је или није фронт расекао. Свеједно је то било њивама и виноградима, селима и градовима.

Али није било свеједно људима који су живели око обала река, мада ни они нису за рат били криви. Ту су земља и сунце били добри за људски живот, па су људи ту и живели. Рат је отимање о господство над

људима и условима њиховог живота, па не може а да не поремети људски живот свуд где стигне – пореметио би живот ових људи, чак и да нису ту живели, чим би до њих допро.

А како у рату мора увек бити бар две противничке војске – без њих рата не би ни било – то је свака од њих настојала да уништи све што би могло бити од вајде оној другој. У рату исто тако не постоји ништа што је људско и што је творевина човековог ума и руке а да не би могло јачати противника, па је најсигурнији начин да овај буде ослабљен ако се уништи све што би могло да му допадне. Рат нема разума нити може да разабира шта би могло а шта не би могло у неком тренутку да користи супротној страни, због тога је у рату најпаветније ако се уништава све одреда – куће и засади, стока и цесте, мостови и музеји и дакако, понајпре и понајвише, људска бића и услови њиховог живота.

Повлачећи се на запад, непријатељ је порушио све мостове на рекама и уништио све чамце, чак и оне толико малене и безначајне да у њих једва стану љубавници – а ови воле, јер се воле, да се прибију једно уз друго и да једно друго спасавају. Нигде близу фронта, па ни надалеко од фронта – јер фронт је данас овде а сутра може бити онде – није остало ни моста, ни скеле, ни сплава. Штавише, и оно чамаца и чамчића што су рибари сакрили од војске која је одступала, реквирирала је војска која је наступала, не толико што би њој били нужни, колико што би могли да користе противнику – за пребацивање шпијуна, диверзаната и ако би случајно поново наступно.

Људи морају да живе и у рату и упркос рату, па су настојали да иза фронта обнове прелазе преко реке. Али нису имали за то средстава, а како су и разумни, знали су да би сваки нови чамац или скела били запле-

њени. Због тога је сав њихов саобраћај текао преко војне моторне скеле, јер војска је морала да има, па и имала, везу преко реке – војска уосталом и постоји ради тога да би имала све што противник има и што нема и што би могао да има.

Војници на скели били су добри људи – сви војници су добри кад нису војници, а и кад су војници ако не ратују – и превозили су бесплатно народ и његову марву и све друго преко скеле. Они су то чинили утолико предусретљивије што су и сами припадали народу земље на којој се рат водио. Чинили су то једино у часовима кад скела није радила за војску, за рат – то је савним разумљиво, јер су и били ту и радили што су радили и били што су били ради рата.

Непријатељски авиони су најрадије налетали дању, па је скела ноћу радила за војску, а обично дању за народ. Али и народ, иако није војска, увештио се, па је избегавао дан и највише се гомилао предвече на прилазима – кад непријатељ више не налеће а домаћа војска још није почела с прелажењем, или изјутра – кад непријатељ још није почео с налетима а домаћа војска више не прелази.

Читаво то поподне, мутно и прохладно и влажно, као многа зимска, а поготову ратна поподнева, с леве стране обале – тамо где је фронт, чула се запевка. Војници и три официра на обали – мајор из контраобавештајне службе и његов помоћник капетан и поручник који је управљао скелом и прелазом, знали су да то неко од сељака – једино они наричу упорно и гласно до бесмислености – преноси с фронта леш погинулог брата или оца, а још пре сина или мужа. Официри би били вољни и пре сутона да пређу и пребаце несрећнике, али су морали скелу да прикрију у врбацама, јер су непријатељски извиђачи читав дан сваки час избјегали из облака, као да су уживали у посматрању реке

– ни плаве ни сребрнасте, него каловите – и врбљака голих и црних, утопљених у тмасте, гњиле баруштине разливане до исто таквог неба.

Скела се рокћући извукла раније из баруштина – облаци тврди и сури спустили су се до саме воде и сутон почео раније да хвата, па су официри оценили да више нема опасности од авиона.

Запеваће, које је било јењало, наједном се разлеже, као да је очекивало да се мотор утиша и скела приљуби уз обалу. Гомила сељака и сељанки и стоке нагрну на скелу, а међу њима и старији забрадатно сељак, који је узјогуњене коње тепањима наговарао да ступе на скелу. Он је то чинио изразима као и код своје куће, али нежније, тужније, јер је на колима био необојен чамов мртвачки сандук, на коме је сељанка, такође старија, забрађена до уста и очију, држала кошчату руку, некадра да се од њега одвоји.

Хај’те, рано моја, носите жалост моју празном дому моме! – тепао је сељак, цимајући вођицама, док је сељанка, уз јауке и још жалостивније речи обгрлила сандук и другом руком.

Капетан, плав, измршавео и крутуњав – он је могао изгледати и друкчије, јер је важно једино да је био капетан – скоро љутито подвикну на оне који су већ били на скели, да направе место колима, па и сам искочи на обалу, ухвати за вођице и снажно повуче коње ка скели: Пусти их мени, стричане, ја сам с коњима одрастао, а ви тамо – места!

Коњи осетише снажну и непопустљиву руку и пођоше за капетаном, мада стрижући ушима и пипкајући копитама чврстину дасака и дубину испод њих. Сељак захвали капетану благосиљајући и њега и сву војску. То учини и сељанка утишанијим и још жалоснијим јадиковкама. Али капетану као да је било нелагодно због таквог и толиког захваљивања. Трљајући ру-

ке као да отреса с њих прљавштину – заиста су вођице биле блатњаве и замашћене – он ненаметљиво и скромно одврати: Ништа, ништа, стричане, дужност нам је да помажемо народу, зато смо ту и постављени. Него, ко ти је то, то у сандуку?

Ко? – болно се зачуди сељак. Пусти дан мој – син, јединац. Два сам већ дао, сад и он, ето ко!

Капетан очито хтеде да каже нешто утешно, а што би истовремено било и признање, као: Да, слобода кошта прескупо! – али не нађе погодне речи или му се такво што учини сувишним у тузи сељаковој и сељанкиној – ова је очито била мајка погнбаоца, па оћута и уздахну. Место њега се јави с крме поручник, такође плав, али висок и бркова толико ретких и беличастих да су они само истицали његову носавост – и он је могао изгледати друкчије, јер је важно да је био поручник: Шта ћете – рат је рат, сваки дан гину – превеземо понекад више мртвих него живих.

Висок, старији и мршав, испаћен сељак обрати се оцу с питањем: А ти то с фронта сина носиш?

Сељак исприча да је био са женом пошао сину на фронт – понио му преобуку, хране – и сам војевао па добро зна шта војнику треба. Прекјуче у зору непријатељ је направно испад и, као кад несрећа хоће, син млад и зелен – није имао ни двадесет година, погине од гранате: Сву му је утробу разнела, нису га отац и мајка ни жива затекли да жељу од њега узму! – додао је, као да не говори о себи и жени, али утолико очајније.

А мајка је довршила нарицањем: Шта да причамо – ископање наше, угашени дом задовек.

Мршави сељак, играјући јабучицом на дугачком грлу, и као да није ни чуо оца и мајку: И мој је погинуо, пре месец дана, па га нисам преносио – нек са својим друговима лежи. А ви, како сандук тако брзо до-

бависте на фронт – а тамо нема ни дрвета, ни столара, ничега?

Отац се вајкао, као да није чуо задње питање: А не знам ни сам куд га носимо – глупотиња сељачка наша, тек колико гробом да се тешимо.

Капетан потврди да и други односе своје погинуле, додуше без сандука: Команда народне војске поштује народне обичаје, мада би занста било правилно да војник лежи с војницима.

Уто се и скела приљуби обали, коњи се тргоше, а капетан поново дохвати вођице и поведе коње, који сад пођоше радо, копита већ жељних тврдог тла.

Насипом поред реке ишла је цеста, а војска је од пристана к њој пробила и пошљунчала пут, кроз глиб и устајале локветине. На том кратком и уском путу, опкољеном с обе стране житким блатом разбразданим точковима, путници почеше да се нижу један за другим, како би показали исправе мајору, који се још није био појавио из барацице постављене на цести. Капетан поведе коње не обзирући се на ред – људи су се нерадо склањали у блато, али без протеста, јер се радило о мртвацу којег је, штавише, пратило војно лице. Али, мршави сељак – онај чији је син погинуо пре месец дана, погуривши се и машући штапом у десној руци као да му то помаже у трчању, појури ка барацици не обзирући се ни на кога. Штавише, кад га поручник опомену да се држи реда, он се само окрену и, онако у трку, нестрпљиво домахну и показа штапом на барацицу: Имам ја тамо неког послитка журног!

Настаде мук – једино су кола шкрипала по песку и ноге шљапкале по блату: сви схватише да мршави сељак има нешто важно да саопшти мајору у барацици.

Он то, уосталом, није ни крио: кад се кола успеше на насип, мајор их сачека, даде знак да скрену у страну, док је сељак стајао иза њега, надвисујући га, смешкају-

ћи се радознало и лукаво и поскакујући с ноге на ногу. Јесам, чуо сам данас – хвалисао се он – има нешто живо у сандуку. А ви, капетане, ви се немојте вређати што вама нисам рекао – бојао сам се да не гурну сандук у воду, чекао сам док пређу, а ту је и виша власт. А не љутите се ни ви – обрати се родитељима – дужност је рећи ако нешто сумњиво приметимо: рат је рат.

Отац и мајка су застали – збуњени, онемели. Мајка се снађе прва и поче да куне сељака због злобе и лажљивости и да преклиње мајора: Имај душе, пусти нас да за дана своју тугу носимо.

Охрабрен и пренут њеним запомагањем, отац стаде мирно пред мајора и поче такође да га моли, али исто толико строго, војнички, колико и болећиво: Имајте увиђавности, господине, друже мајоре, родитељи смо, син нам је, село је далеко.

Мајор је био црномањаст, младолик и веома пажљивог, више радозналост него хладног израза – и он је могао изгледати друкчије јер је био мајор. Он одговори сељаку, али као да не говори баш томе који стоји ту пред њим, него неком одсутном, према коме је прописано да се буде љубазан: Све ћемо извидети, све по наређењима – ништа не брините.

Затим приђе колима и, куцнув кажипрстом у сандук, нареди да овај отворе.

Војници брзо одрешеше и без по муке скидоше сандук, а мајка полегну по њему тихо цвилећи: Угашени доме мој, угашени доме мој!

Али војници нису имали чиме да открију сандук и то поново охрабри оца да моли мајора: Душу не грешите, имајте увиђавности.

Мајор као да није слушао, а није ни могао, јер је прегледао исправе путницима – ипак је рекао оцу, а можда и путнику: У реду, у реду, све ће бити у реду.

Наиђе кампир и мајор га заустави руком у којој је

била нечија исправа. Капетан схвати без наредбе шта треба да чини и затражи од шофера клешта и чекић. Он нежно одмаче мајку од сандука, али она оста, и даље чучећи, сва увучена у себе, шака стиснутих уз образе, зазивљући још очајније угашени дом и црну срећу своју.

Војници учас отковаше сандук, а мајор, који је већ био прегледао исправе, даде знак да подигну поклопац. Унутра је лежао голобрад смеђ младић у сељачком оделу – он заколута очима, учини покрет да устане, а затим се постиђено осмехну и оста лежећи.

Је ли ти то син? – упита мајор.

Син – одговори сељак. Једини, два су ми већ погинула.

Бегунац с фронта? – питао је даље мајор.

Не, хтео сам да га спасем, род свој да очувам – што ће ми земља и кућа и држава, ако се све моје угаси? – прибрано је одговарао сељак.

Путници су застали радознано, али мајор нареди војницима да их удаље и сви се брзо и разбијено повукоше пред цевима. И шофер је одвезао камион чим је примио свој алат – очито га све то није занимало или је имао важнијег посла и својих брига. Једино је остао мршави сељак. Њега нико није ни гонио, а држао се као да има нарочитог права да остане. Говорно је, као за се: А ја сам мислио шпијун или нешто такво, нисам зло хтео, тако ми Бог помогао, тако ми Бог помогао.

Чучећи крај сандука, мајка заглади младићу косу, слепљену знојем, тешећи га: Не бој се, срећо, добар је он, добар – то је наша власт, народна.

Охрабрен, младић седе у сандук, али му мајор даде руком знак да легне и овај као на команду круто леже.

Капетане, вршите своју дужност! – заповеди мајор.

Капетан извади пиштољ хитро, као да је баш на то и чекао, и утера метак у цев. Не чекајући никакву

заповест, поручник узме мајку за рамена и непопустљиво, али не грубо, одвоји је од сина, усправи и одмакну неколико корака. Исто тако један војник постранце пушком потисну оца крај мајке.

Тада капетан опкорачи сандук и опали у срце младићево тако брзо и вешто да се, како је изгледало, пуцањ разлегао пре него је цев и наслоњена на груди младићеве, а обамрли родитељи нису ни стигли да се снађу.

Изгледа да се и младић снашао тек кад је метак разбио његово срце – он урликну, тело му се пропе у лук, удови и глава необзирно треснуше о даске, па се одмах слеже, као да се сав испразни.

Мајор љутито рече: Сад га носите! – И одмах затим додаде умирено: Ми вршимо и вршићемо своју дужност.

Родитељи га нису чули, бацивши се у јауцима и грчевима на сина.

Војници их силом, али без грубости, одвојише од сандука и овај пажљиво наместише на кола, не заборавивши да га увежу. Поклопац ставише уза сандук – опет нису имали алата, а и скела је морала што пре да крене, јер су се војни камиони један за другим ређали на цести.

Чим војници то обавише, коњи кренуше сами. За колима пожурише и родитељи. И онај мршави сељак, чудећи се самом себи: Откуд бих се томе могао досетити?

Из дна сандука је канда био искочио чвор – крв је капала црно и нечујно. Мајка је држала руку на сандуку, наричући речима које се нису разумеле, а отац, кукајући, пође поред коња, заборавивши да их потера.

Поручник рече: Занимљиви су ти сељаци – ето, кукају сад као и пре.

Али нико ни њега као да није чуо – сви су већ били заузети око промета.

СТРЕЉАЊЕ

Скоро сваке вечери обилазио сам Штаб одреда, удаљен девет километара од варошице, затрпане у планини снеговима и одсечене од свега сем од рата који је беснео широм земље и наметао закрвљеним странама обрачун и ту, не обзирући се на врлетност предела и суровост климе, а понајмање на столетну глухоћу и забитост насеља и житеља.

Повлачећи се пред немачком офанзивом, револуционарна војска је упала у зону италијанске окупације и истиснула из варошице окупаторску јединицу, малобројну и нехрабру да преко зиме остане одсечена од главнине, у пределу дивљем и са становништвом узбуђеним. Револуционери су смерали да ту презиме и опораве се, како би се с пролећем вратили у крајеве одакле су били потиснути. Али, ако је за немачку команду операција била свршена тиме што су очистили своје подручје, контрареволуционери, који су уживали немачку подршку, нису тако мислили: као и за револуционере и за њих борба није престајала – до властите или противникове смрти.

У Штаб одреда већ су две-три недеље пристизале вести о прикупљању контрареволуционара на десној обали реке – пробијајући се кроз планинске кланце, река је за тренутак делила људе исте крви, језика и прошлости у супротне светове. Пристигли су били и подаци о гомилању Италијана у суседној вароши. А становнике, и оне на селу и оне у граду, наједном је.

као по договору, обузела нељубазна ћутљивост и збуњена уплашеност – нико није непобитно знао, али свак је непогрешиво слутно офанзиву, најезду друге војске и успоставу друкчије власти.

Прве чарке већ су биле почеле око реке, и Штаб одреда је свакодневно упућивао у градић рањенике и сву ону булументу важних лица и ствари, који се накупе за време затишја око сваке команде, да се у тренуцима повлачења покажу сметњом и бременом.

Штаб је исто тако брзо отаљавао послове које у току битке, а поготову у повлачењу, не би могао да посвршава како ваља: закопавао је архиве и оружја за која није имао муниције, распоређивао политичке и обавештајне раднике за дејствовање у позадини непријатеља и доносио пресуде над заробљеним и сумњивим.

Осећало се у Штабу како из дана у дан и из сата у сат расту журба и напетост. Томе је, како ми се чинило, доприносило и то што је Штаб био смештен такорећи на попришту – на пробоју потока из брдске тескобе у ливаду крај реке, у белу и пространу кућу учитеља, стрељаног пре неки дан, чија су мајка, жена и троје деце, сабијени у дрвену кухињицу у дворишту, све нападнице сиктали огорчењем и жудњом за осветом.

И те вечери ме дочекала знана и пооштрена напетост: повремена митраљеска паљба је ту, на чистини, наједном постала блиска и срдита, мајка учитељева је хигро, као да се бојала да га моје очи не урекну, повукла радозналост унучића у мрак кухиње и залупила врата на њој, а дежурни ми је саопштио да се чланови Штаба још нису вратили и да курир Страхинја, у потоку иза куће, обавља свој посао – стреља неког од оних на смрт осуђених.

У недоумици шта да чиним док не дођу чланови Штаба, изишао сам на двориште, наредио пратиоцу да

склони ознојене кође у шталу, и запутио се у луг иза куће, где је Страхинја, како сам начуо, вршио стрељања. Већ сам био видео доста погибија и погубљења и рекао бих да ме радозналост вукла тамо слабије од дужности. Наиме, онако доконом јавила ми се помисао да би начини погубљења и закопавања лешева могли бити такви да их непријатељ сутра може користити у својој пропаганди: треба, дакле, и то проверити и правилно поставити.

Већ поиздаље, кроз оголене и ретке јове и врбе, уочио сам два човека – били су то Страхинја и један сељак, ни педесет метара далеко од куће.

Они су стајали крај потока, као да их је мој долазак прекинуо у неком најобичнијем послу – на први поглед није било ничег што би опомињало на однос између на смрт осуђеног и његовог целата. Изненадила ме, најпре, близина раке кући. Али, кад се обазрех, приметих и сам да је луг узан, а околу су врлетна и каменита брда – заиста није било погоднијег и склонитијег места за раку.

Нисам се, међутим, могао уздржати да не направим примедбу због плиткоће раке – једва ако је била дубока до колена, на шта Страхинја, не без пригушене увређености, одговори: Па нећу му ваљда ја копати дубљу раку: као ђоја се уморио, па неће да копа – нек лежи у плиткој кад баш тако жели. А сем тога, имам ја и другог посла – чекају још тројица да их ноћас смирим.

Већ поодавно сам познавао Страхинју, а био ми је познат и случај сељаков.

Страхинја тек ако је имао осамнаест година, а израз лица му је био чак и млађи, скоро дечачки. Био је родом са села, али је већ као четрнаестогодишњи дечко отишао у рударе, а како је у револуционарној војсци било мало радника, он је своје занимање радо

истицао. Плавушан, помало буцмав и дежмекаст, свакако би у селу или радничком насељу недељом привлачно девојке у коло, као што је у чети био омиљен због своје припросте доброћудности и предусретљиве срдачности. Због храбрости и сналажљивости повучен је из јединице на курирску службу – и сада је обављао ту дужност, а такође и стрељање оних које би Штаб осудио на смрт. Сам се понудио да врши и ту службу, која је не само због све чешћих смртних осуда него и због искуства драгоценог и у томе као и у свему другом, све више постајала његовом главном дужношћу.

Он је уверавао да се тог посла радо латио да би се осветио контрареволуционерима који су га у почетку устанка премлатили. Можда је то било и тачно. Али сва истина очевидно није била у томе. Страхиња, насупрот другим куририма, није показивао живље интересовање за књигу и предавања, односно за такозвано идеолошко уздизање, и погубљивање контрареволуционара био је добар начин да се пред њима истакне и подвуче своју коначну, животну везаност за револуцију. Било је то потврђивање, пред собом и другима, неког себе ког је Страхиња нарочито волео и нарочито хтео да истакне. Али је непобитно да он ни по чему није био од оних којима је убијање људи уживање, мада је у свој посао, сем хладне сигурности, уносио и страсну мржњу.

Било како било, неко и такве послове мора да обавља, а Страхиња се њих без сустезања прихватио.

Но ма колико неизбежан, ипак је то посао необичан – то су и у Штабу и око њега сви знали. Јер сасвим је друкчије пуцати на невидљивог или безличног непријатеља, чак и истресати бомбе на насеља, него смакнути конкретног човека, с којим се неизбежно успоставља људски додир и чије навике и гледања, изглед и држање, намећу размишљања о властитој суд-

бини. Због тога се око Страхиње ширило дивљење, али и нека nelaгодност – на изглед равнодушан, он је уживао и у једном и у другом, с дечачком наивношћу се подругујући онима који би се грозили његовог посла.

Што се пак тиче сељака, њега су пре петнаестак дана ухватиле позадинске патроле, а борци, из села суседног његовом, доказали су да је он шурак једног од контрареволуционарних команданата и да је одраније познат као кортеш контрареволуционарних странака. Ништа друго није могло бити доказано, а ни он није ништа признао, изговарајући се да је на територију револуционара дошао због куповине дувана, којег је ту било мање него у крају из ког је дошао. Било је непобитно да ће он контрареволуционерима испричати све што је видео и схватио – а колико је видео и знао то је једино њему могло бити познато. Нико није могао имати право да безразложно ризикује поверене му животе – и сељак је морао бити погубљен.

Био је он крупан, снажан педесетогодишњак, огромне чворновате и кудраве главе, већ зарасле у браду и прљавштину.

Било је чудно како је он послушно, ропски обављао све што би му Страхиња наредио да учини око властите смрти. Ја сам се чак побојао, у први мах, да би огромни сељак, поготову што је био невезан, могао навалити на Страхињу, а зачудило ме што бар не покуша да побегне. Истина, било је видно – облачно с месечинном, читав крај је треперно у модрикавом сумраку. Снег је био дубок, али Страхиња би још теже кроза њ трчао, онако понизак и у чизмама. Но река је била близу, а на другој њеној обали сељака је чекао живот. Али он је био као узет, као и махом сви на смрт осуђени. Јер беже само ретки – ретки су они што устају противу власти и организоване силе. Па и ти који

беже, чине то исто толико из несношљивости ишчекивања смрти колико и из жудње за животом.

Него још нешто, можда и јаче од ичег другог, паралисало је сељака. То је била сигурност којом је све Страхињино било испуњено – мирне кретње, спор говор, снажно дежмекасто тело, а још више једноставна мирноћа, чак фамилијарност према сељаку.

У тој Страхињиној фамилијарности било је нечег што је везивало њега и жртву, неминовно и нераскидиво, око посла који су заједнички морали да обаве.

На сељаку нисам приметно никакво буђење наде због мог доласка, а поготову Страхињи није падало на ум да бих ја могао зауставити извршење казне.

После мало опорог одговора на моју примедбу због плиткоће раке, он се пословно обрати сељаку: Знаш шта, прикане, да ми мало пожуримо – ни теби ни мени се не одгађа оно што бити мора. Него се ти лепо свуци, имаш још добар копоран и чакшире, а опанци су ти нови новцати и од чињене коже – штета да то труне у земљи, а нама борци голи иду.

Сељак се послушно сложи, као да је баш то и очекивао: Хоћу, Страхиња, хоћу, брате – него шта него штета да труне.

И он доиста поче да се свлачи. Најпре је скинуо копоран и пажљиво га сложио на гомницу снега, испрљаног свежом земљом. Имао је снажан грудни кош, с длакавим проседим прсима и истуреним широким ребрима. Мишице су му биле тамне и усукане, а подлактице црне од длака. Он се не пожали, а нити стресе од студени, нако је дрвеће пуцало од хладноће. Он исто онако пажљиво свуче кошуљу и стави је на копоран, па седе на ивицу гроба и поче да изува опанке. Изувши и њих, он их узе састављене прстима десне шаке и положи крај копорана. Мало је застао, али како Страхиња не рече ништа, он изу и чарапе, па ове

увуче у опанке – десну у десни, а леву у леви. Затим устаде, изиђе из раке, свуче панталоне, па их испружи, сложи ногавицу уз ногавицу, пресави их и спусти на опанке.

Али ланене гаће не скиде него, постојавши у муљевини од снега и земље, примети: Страхиња, брате, немој да скидам гаће – стид ме пред вама, а и ружно је да се без гаћа укопам.

Страхиња се сложи, мада мало љутнут што га сељак преда мном братом називље: Немој да ме братиш – нисмо један другом ни род ни помози бог! А гаће можеш да оставиш – гаће не скидамо, није правилно.

Шта је реч „правилно“ значила Страхињи у том тренутку, тешко је одредити. Она је била веома честа, можда најчешћа у речнику револуционара – њоме се у ствари одређивало шта је политички корисно, а шта није. Али је код њега имала и смисао да нешто – у овом случају скидање гаћа, није било у складу с правилима, писаним или уобичајеним, која су важила у војсци и Штабу, па и у његовом послу. А било је у тој речи, у том тренутку, и остатака наслеђеног народског обичаја, по коме није ни лепо ни праведно сахранити голог човека.

Извадивши револвер из задњег џепа чакшира, Страхиња положи леву шаку сељаку на раме, и поче да овога намешта, продужујући истим тоном: Стани ту, не ту, него ту, ту. Тако.

Не скидајући му шаку с рамена, Страхиња заустави сељака на ивици, тако да му се рака својом дужином нашла иза леђа. Страхиња ми објасни: Знаш, кад тако стоји, пружи се у раци, па не морам да га намештам.

Али сељак, као да је тек сада постао свестан свега, поче да нариче својим црним устима, покривеним дебелим брковима: Куку мени, кућо моја! Куку, жено

и децо! Куку мени, земљо моја! Ко ме вас остављам, куку мени!

Сељакова кукњава ме подсети на чемерни живот сељачки – на вечно рвање око земље и потомства, и би ми жао сељака. Могао сам наредити Страхини да одложи стрељање и захтевати од Штаба да пренспита сељаков случај. Али ако се и јавила код мене таква помисао, морао сам је одбацити. Јер ма какво заузимање за противника, а сељак је то несумњиво био, не би могло, у датим околностима, а да не ослаби борбеност и јединство револуционарних војника. А шта би о таквом чему тек мислио Страхинја?

Њему тако што, очевидно, није падало ни на крај памети.

Придржавајући благо и даље сељака за раме, он подиже пиштољ до његовог чела, и неочекивано за мене а канда и за сељака – окиде. Сељак се свом дужином сручи у раку, и тамо настави да се трза и хропће. Страхинја заочи пиштољ и врати га у џеп, затим подиже лопату, плуну у шаке и поче да набацује земљу.

Па он је жив! не могох се уздржати.

Страхинја објасни, прекинувши за трен посао: Да, жив, жив, него шта! Ја сам се увештио где да га згодим – право међу очи, али мало пониже, тако да му метак прође испод мозга и не усмрти га, него само ошамути. Треба да осети смрт, пасји син! Шта би смрт била кад је не би осетио! А овако – настављао је бацајући земљу – закопам га још живог, па осећа како умире, како мора да умре.

Шта сам могао да учиним?

Љутито извадих пиштољ и скоро насумце почех да пуцам у сељака – не сећам се колико метака сам испалио, све док у руци не престадоше хрпот и трзање.

Страхинја примети: Требало би штедети метке. А бандит – све дотад он сељака није називао ружним

именима, него: друшкан, прикан, рођо – треба и смрт да осети. Шта је смрт за бандита, ако је не осети! Да, да осети.

Промених шаржер и вратих револвер у футролу, па без речи пођох у Штаб.

Било ми је већ добро познато осећање које би ме спопадало приликом умирања и смакнућа – као да је ишчезавало све и сваки звук сем људске смрти и оног што се збивало у вези с њом. Те вечери као да тог осећања није било – све док не изиђох из луга, на чистину пред кућом. Али тада приметих да митраљез више не кевће, док је река, загушена ледом, тихо стењала, а модри сјај огољавао кућу, стог сена и врљике дуж пртине.

ТУЋИНКА

1.

Обојица смо жудели да постанемо блиски, одувек. Из три пута смо то покушали – а то су и периоди нашег живота: у детињству, у раној младости и већ као зрели људи.

Али то је било тешко, скоро немогућно с њим, с Миликом: био је толико сиромашан да нико није могао бити сиромашнији, а уз то и толико поштен, препоштен, а да и сам себе не би сумњичио да другује из користољубља. Страх да му неко не пребаци просјачење и улагивање, односно подавање својим жељама и жудњама, уврежили су се од малих ногу код њега снагом сујеверја и непрекорачивих моралних забрана – и живот свој проживео би он у немилосрдном усамљеништву, али задовољан властитом чистотом, кад се овај не би одвијао и морао одвијати независно од свих норми и схватања, а често и насупрот њима.

Оца свог Милика, једва ако је могао памтити – умро је, како се причало, од глади, у неком од аустроугарских заробљеничких логора. Старији су казивали да је он био поштен и храбар, али и незнатан сиромашан сељак са звањем резервног официра, мада се држао као да је био стални официр и од гласног и имућног рода.

Но Миликиног оца сам ја замисљао и доживљавао кроз његову мајку Паву, и то изгледа због тога што је она стварно имала баш таква својства.

Повисока и окошта и – чак и да је могла бити чи-

стија – сва пепељаве боје, она је неодступно и гордо сносила своје удовиштво и беду – очито су за њу били једно те исто. Све своје моћи и наде она је савила око четворо деце – три сина и кћерке, у савардаку на обојцима врлетне, тек раскрчене земље, јер се њен муж доселно пошто су обрадива тла, отета од Турака, била раздељена, тако да се он окућно изван села, под самим врхом косе зване Гавранова гора.

Удовице су одреда сматрале непорецивом дужношћу да остатак младости и снаге жртвују деци и дому – наслеђе и завет женски у земљи непрестаног рата, пустошних болештина и природних суровости. Пава је била најсиромашнија, али и најудовичкија удовица – нико није знао, а ни жукнуо, да је она имала ма каквог додира с мушкарцима. Она сама то своје испосништво никада није истицала – сматрала га је ваљда нечим природним самим тим што је остала без мужа. Насупрот томе, она је, и иначе причљива, истицала своје сиромаштво – заправо и не сиромаштво него непомирљивост, непопустљивост свог поштења у беди, заиста тако страшној да је селу остало несхватљиво како су она и деца преживели глад и голотињу. Очито свесна истинитости, а још више изузетности таквог свог држања, она се њим скоро разметала – јединим благом које је имала.

На пивицама њених модрикавих и сувих усана хватала се пеница, али не како се могло помислити, због њене причљивости, него што пљувачку није могла да задржи – њена два сина, најстарији и Милика, били су и превише ћутљиви, а избијала им је исто таква пеница. Та два сина веома су личила на њу, нарочито Милика. Али су и остало двоје деце, најмлађи син и од Милике старија кћи, Дуња, на друкчије начине, такође поседовали то њено неутрошиво поштење у сиромаштву.

Најстарији син био је прерастао за школу и, мада слабуњав, радио је често под надницу. Преслаб да се упушта у отворене сукобе, али и довољно поштен да се не служи подвалама и заплотњаштвом, он је у свим околностима био кадар да очува понос и честитост. Најмлађи син био је сличан најстаријем: тупљи и бржи на свађу – слабо исхрањено, огорчено, али честито дете. Дуња, дундаста прнка, за коју су казивали да сасвим личи на оца, остављала је утисак недотупавне, лење и слаткоране. Заиста је била таква – јела је неуморно и све што се стави пред њу, а радила мало и још мање сналажљиво. Али чим би неко на било који начин такао у њено поштење, она би се одупирала непогрешиво, хитро и жестином неподобном њеној безазленој веселој ћуди – она је напустила и службу код мојих родитеља због неке ситне увреде и побегла на траг у глад и пустош Гавранове горе.

Милика, мршав и окошт, као и мајка Пава, био је најчвршћи и најздравији од синова. Но његова коштуњавост није потицала само од глади и свакојаке немаштине, него понајвећма од његових својстава – од живолазог, нескрасивог телесног и од проницљивог, реског и несмиривог духовног састава. Као дечак није био снажан – није то постао ни касније, али најбржи међу вршњацима, а по учењу међу најбољим ђацима – ово задње и жеља да очува глас и углед мужа навело је његову мајку да га упути у гимназију, упркос још већој беди којој је тиме и себе и њега изложила. Не сећам се да је икада учествовао у нашим тако честим дечјим тучама, и мада сам био јачи, зазирао сам, као и други, од жестине необуздане, неодмерене, нарочито у одбрани, која се слутила иза његових тананих и оштрих црта и сивих неодредљивих боја. Том зазирању и том утиску свакако је највише допринело то што он, очито гладан, јер увек без ужине, никада није при-

стао да узме ни мрвице од својих другова, него је, док смо ми јели, неприметно ишчезавао да би избегао нуђење.

Гавранова гора ме привлачила именовом, још више што је била под самим небом, а највећма сам се дивно мршавом и строгом дечаку који је био кадар да се изјутра, посркавши вагончић обраног млека и гуку хладног качамака, спусти а увече поврати у њене висине, још недогледније јер преко дана није окусио ни залогaja. Тужан је живот гладног детета – Миликин је уз то био и самотан јер није могао ни с ким постати близак да не би био криво схваћен да то чини због хране. Изгледало је као да му се натурало уверење да беда и самоћа иду заједно.

Макар што нисмо били у истим разредима – он је пошао две године касније у школу, ми смо морали често и дуго да будемо заједно јер су сва четири разреда учила у истој соби и махом истовремено, а и што смо се добар комад пута враћали заједно. Па ипак, из тог времена о њему и о нашим односима не бих имао да испричам ништа више, ако не бих оно што сам већ рекао хтео и да илуструјем животним детаљима.

Ни касније, у току гимназијског школовања, није се догодило ништа значајније између нас – остали смо и даље само добри знанци, упркос мојој жељи да будемо и нешто више од тога, која се будила при сваком сусрету с њим. Удаљавало нас је и то што нисмо учили у истом граду, тако да смо се сусретали само лети, о феријама. Али и тада смо се виђали ретко, случајно, јер куће, колико и нису биле далеко, живеле су у савим другим условима – његова уврх брда, а моја крај реке. Гавранова гора и њено чедо остајали су далеки и недокучиви.

Једног таквог лета срео сам се, пајзад, и с Гаврановом гором.

Био сам већ младићак и неки посао ме нанео код јединог Миликиног комшије – кућа му је била нешто ниже од Миликине.

По обављеном послу, кроз оmare и летњу јару свежу у зеленилу и висини, кренух да посетим Милику, кад сам се већ ту нашао. Његови тек што су били подигли чатмару од собе и огњишта, с избом испод њих. Гледана из села, та кућица се испод шумнате косе белела усамљено као птица која је заборавила да полети за јатом или као намет снега окаснио да се отопи. А изблиза је била сасвим сиротињска: праг због стрмени и штедње на самој земљи, зидови око тескобног огњишта неокречени, собица свега с једним чамовим креветом и сандуком на коме су наслагане грубе вунене појаве. На дасци крај огњишта нешто плехнато, али и дрвеног суђа и о клину сириште – нису имали ни сача ни сацака, него су очито хлеб пекли на плочи и голог га загртали супражицом. Али то је био велик напредак и царства су морала бити срушена да би се догде стигло од савардака и спавања на голој земљи заједно с телетом и јарадима.

Милике није било код куће.

А Дуња је била узрасла у девојку којој је бујност прикрила ружноћу, а стидљивост сваки час палила црмпурасте јагодице.

Док је служила код мојих родитеља, нас двоје смо се често свађали и тукли. Мајка Пава нас подсети на то, и те дечје кавге се сада очас преобразише у нешто блиско и драго – Дуња се суздржљиво и гугутаво смејала ниским и ретким зубима, снажним и блиставим из тамног лица, а ја сам с дивљењем откривао трунтаву нејаку девојчицу, лаку на свађе и стрпљиву у подношењу буботака, у снажној и здепастој удавачи, тешкој од набијене младости и снаге. Било ми је уз то и драго што Милика није ту, јер он није волео да се подсећа

како је његова сестра служила јабанце, а као да сам се прибојавао да би он наслутио и моју не сасвим бешчулну запањеност Дуњиним свежим и набреклим облицима.

Мајка Пава није могла а да и овога пута не истакне, поготову пред школарцем из газдинске куће, своје поштење у сиромаштву: испричала је како су њен муж и мој отац били велики пријатељи – то је било тачно као и све што би она рекла, али њен дом је пратно заоудес, те су остали сиромашни у свему сем у светлу образу. Но ипак сам на њој запазио и промену, не само спољну: држала се као домаћин који је већ заимао. Жалопојни начин говора и балице на крају усана нису престали, али су избијали и крупни и отресити изрази и покрети, а чак се била и мало подгојила. Једино имуће што је стекла била су у ствари деца коју је успела да подигне – принову радних руку и одмену у најтежим пословима.

Нисам могао отклонити да ме чисте оним што су имали – вареником с павлаком, коју је Дуња, ишчезнувши у мљекар од грубих дасака, очито налила из јутрос разливене карлице, у плаву шољу с чијих ивица је емаљ већ отпао. Напредак се видео и у начину на који ме Дуња послужила – ставила је шољу на длан као на послужавник, а није је држала прстима како је уобичајено код простијих сељака.

Пошао сам на врх Горе ношен кроз светло и хладно висинско зеленило устрепталом и нејасном страшћу и првим мислима о људској – Павиној и њеног мужа, о Дуњиној, Миликиној и мојој судбини.

Отац Миликин и његов компија раскрчили су скоро читаво плећато брдо и спалили ломове да би добили плодно тло. Али земља је била танка, прљива и испод ње је одмах избијао камен. Добили су једино три-четири узане њивице у удолима и толико ливади-

ца у пристранцима, а из паљева је ударила малина, јагода, купинак и жбуње. Земљише се показало употребљивим за пашњак, па и то једино у пролеће, док сунце на оголелом и тврдом тлу не спали сваку травку. Проређена, шума више није могла да се одупре олујинама, које су овде морале бити жестоке – ломови су закрчивали пролазе а поломљени букови паљеви стражарили су стотинама мачева. Непроређивана, шума се на хрбату очувала – горостасне букве су пркосиле небу, али ја сам већ знао да ће и њима доћи крај од секире или олује. Сео сам знојан уз једну, угнездивши се у њеном маховинастом корењу као у крилу: То је, дакле, Гавранова гора, одмах под планином голлом и зеленкастом и над селом као облак, усамљена и опустошена, али и надојена неком живом и неуништивом снагом. И то је, значи, живот: рушење и обнављање, смрт и рађање. Пава је одњивила живот упркос пустоши и немаштини, рату и смрти, и ускоро ће и сама умрети. Тако ће и Дуња – удати се, рађати и умрети. А зашто она не би доскакутала за мном, овде између неба и земље, да млади и невешти зачемо нови живот – због чега се људи морају понашати као да нису што и друга жива бића?

Тек касније сам се сетно да у тим тренуцима нисам ни помислио на Милику, мада су он и неугашена радозналост према Гаврановој гори били разлог што сам ову обилазио – ето, хтео сам да видим где је он одрастао и да одгонетам како ту људи живе и како могу да опстану. Исто тако, кад год бих срео Милику, било ме је потајно стид због оних жеља према његовој сестри, покренутих исто толико чедношћу смрти и живота на Гаврановој гори и сећањем на детињске распре с Дуњом, колико и младићким жудњама. А биће да ме је и Милика чистотом и оскудношћу свог живљења и своје личности присиљавао да испитујем себе

и истражујем сагрешења према њему – он је и ненамерно тако деловао на друге.

Тек после моје прве године студија – Милика је још био у гимназији, повукло се то осећање кривице пред њим. Али Дуња се већ била удала, а тада смо се и више дружили, јер је он силазио на реку да се купа – у њему се већ био развио младић жудан и свестан животних радости, и да чује моја казивања о Београду и о свету који не би био зао и неправедан.

Тада сам уочио и једну нову црту код њега. Он је свему приступао веома опрезно и пажљиво, али када нешто у себи провери и одвагне и одлучи се за њ – остајао му је веран и доследан.

Тако је и моја излагања о новом друштву слушао пажљиво и радознано, али се за револуционарни покрет определио много касније, негде на крају својих студија, пошто је све проверио, а рекао бих и одвагнуо у својој савести. Јер ја се сећам да ми је он док смо се под сунчаном јаром крај хладног мокрог вира купали, објашњавао: Обавезан сам према мајци да школу свршим – толики труд би јој био узалуд ако би ме истерали због политике.

Револуционарном покрету је могао прићи ако би се уверио да труд није узалудан. Али та опрезност није потицала из страха – у затвору и у борбама доцније се показао врло храбар, а још мање због навикнутости или жудње за комотним живљењем. Не, он једноставно није могао да чини оно у шта не би био уверен или што би водило бесмисленом расипању снага. Развијање, неговање живота – људског и сваког другог, било је за њега морална дужност. Рекао бих да је она за њега била важнија од саме нужности опстојања – ако је и само то опстојање он могао и умео да замисли и одвоји од његовог моралног вида.

Савесност је неке пожуривала у револуционарни

покрет. А њега је, напротив, претерана савесност довела у тај покрет прекасно. И да револуција није постала реалност, он не би ни постао револуционар, а ваљда ни запао у тако трагичне и неразмрсиве унутарње ломове.

2.

Нисмо се виђали годинама, да бисмо се у првим данима устанка – почетком августа 1941. године, срели у Црној Гори, и то баш у завичају.

Милика једва ако је био годину или две у служби, као агроном негде у Славонији или Војводини, а рат га је пресекао и бацно натраг у завичај. Не сећам се откуд је доспео – биће као и многи, из неке јединице која се као и толике друге распала и не сачекавши судар с непријатељем. За њим је добежала и његова жена. Али се не сећам одакле је била и откуд је кренула, а није ме то онда ни занимало – поуздано могу једино тврдити да је родом из неког војвођанског града. Била је и она школована, мислим да је имала и факултетску диплому, али какву – не, тога се више не сећам, ако сам и знао. Ја бих у крвавом вртлогу на њу потпуно заборавио да ми се с Миликом нису укрстили путеви и да она сама није доживела судбину несвакидашњу и у револуцијама и ратовима.

У нашем селу је постојала старија и бројнија револуционарна организација. Чланови њени били су сељаци, јер једини интелектуалац – учитељ, био је уз владајући режим, и због тога у оштром сукобу са селом. Милика, одскора учлањен, имао је међу сељацима члановима револуционарне партије више морални него политички уплив. Тај исти уплив је он имао и код других сељака. Али сељаци, који су пре њега постали чланови покрета и искусили тегобе и опасности, др-

жали су више до себе него до њега. Дочекали су га радо, дакако, јер им је био добродошао за објашњавање и проучавање револуционарне литературе, махом писане начином и језиком сељацима ако и не страним а оно несхватљивим. Његова жена, међутим, још није била члан Партије. Учланили су и њу, ту у селу, дакако пошто су се посаветовали с вишим форумом – и она им је била добродошла, нарочито за рад међу женама и девојкама. Тих дужности се она и сама прихватила радо и спретно, додуше не уносећи у њ баш много политике, за коју није имала ни смисла, него претежно хигијенских и домазлучких савета, према којим се код сељанки такође будно интерес упоредо с њиховим увлачењем у револуционарно гпбање.

Устаници су у почетку доста лако разоружали италијански градски гарнизон. Али Италијанима су убрзо почела да пристижу знатна појачања, и како је постало јасно да устаници неће моћи одржати град, одлучено је да се храна, заплена у италијанским магацинима, преко сигурних људи евакуише на неко забачено место, како би касније послужила устаничким одредима. Овај посао је запао Милику и организацију којој је он припадао, како због погодности терена, шумовитог и удаљеног од комуникација, тако и због организације која је својом старошћу и борбеношћу давала гаранције да ће магацин савесно чувати. Храна је доведена камјонима до села, обично ноћу, и ту су је чланови организације сачекивали с коњима и одгонили у Гавранову гору.

Тајност је било немогуће очувати од сељака, чак и да је већ постојала права војничка организација. Али вођство устаничко се уздало у село, још јединствено противу окупатора.

Међутим, догодило се оно што је мало ко предвиђао, а понајмање Милика, који је од команде и вишег

партијског форума и био задужен за евакуацију и чување хране. Чим су италијанске колоне протутњиле цестама, сељаци су у току три-четири ноћи покрали и развукли скоро сву храну.

Видећи да устанак јењава, да се устанички редови распадају на саставне делове који су у часовима првих победа изгледали једнодушни, сељаци су, као и увек кад пропадају власти и државе, почели да развлаче њихову имовину. Но слутећи да то још није крај борби и да ће се устаничка језгра брзо реорганизовати, они су пљачку извршили ноћу и потајно, свакако у договору са стражарима.

То је и био разлог да се ја и Милика сретнемо.

Милика је био огорчен и очајан, утолико више што су у пљачки очевидно учествовали и неки чланови Партије – он је изгледа веровао да самим тим што неко постане комуниста постаје и морално чист и престаје бити оно што јесте.

Постављало се питање: шта ће да раде без хране одреди који су се образовали од оних који се нису ни хтели ни могли помирити с поразом? Јер без хране се није могло ни живети, а камоли борити – а даље ратовање је за комунисте и за оне који су ишли с њима било питање живота или смрти.

На Милику, који је примао на себе кривицу већу него је и била, навалили смо обавезу да обнови магацин и то да уз помоћ најодлучнијих и најоданијих чланова Партије пронађе и претрме опљачкану храну. То је неизбежно доводило у сукоб устанике и сељаке, а Милику и лично с властитим селом – пљачком или трампом било се више од пола села дочепало устаничке хране. Чула су се у селу оправдања. То је храна тавман наша колико и комунистичка – варош смо сви освајали.

На Милики се опајала нелагодност, како због

оног што се догодило, тако и због неизбежности сукоба са сељацима. Али на то се требало утолико мање обзирати што је рашчишћавање с комшијским, рођачким и другим обзирностима било не само дужност, него и услов опстанка и борбе сваког истинског комунисте.

Како сам касније сазнао, Милика је напола обавио задатак: хране је нашао мало, али је некако убедно сељаке да хране и помажу малобројне, али утолико чвршће и повезаније групе, које су се стварале у шумама око села – језгра будућих војних јединица.

Настојећи да што мање огорчава сељаке, Милика је одлучно био на страни која је хтела да се бори. Упорно је хтео да помпри једно и друго. У почетку му је то унеколико и успело. Полако, село је живнуло и они исти који су извршили пљачку, окупљали су се око устаничких група као да ништа није ни било.

Но у селу се ипак нешто догодило: јединствено у првим данима устанка, оно се сада подвојило на оне који безусловно хоће да се боре и на оне који су мање или више вољни да ове помажу, мада најрадије стоје по страни. То подвајање је погодило и саму партијску организацију – неки чланови су били искључени због учешћа у пљачки магацина, а неки су отпали јер нису одобравали акције, будући су ове изазивале жестоке репресалије.

Приликом тих дискусија око опљачканог магацина и стварања језгара будућих јединица, ја сам, дакако независно од свега тога, и упознао његову жену Гордану.

Милика је тада имао тридесет година, а она је могла имати око двадесет пет, мада је изгледала много млађа – као девојка од двадесет година.

Била је средње висине, и сва танушна, али прсата – тешке и крупне груди њене ваљда су и упадале у очи

због танушности струка и финоће издужених удова. Тим грудима она не само као да се поносила него ишла за њима – вучена њиховом тежином и истуреношћу. Коса јој је морала бити светла и кестењава, али овде је није могла дотеривати – вероватно су и у сапуну оскудевали, па јој је добила неку суру и пепељаву боју. Такво је било и њено лице, пегаво и ситно, и малене шаке – у кожу њену упила се чађ с огњишта и она неодредљива, сумрка сељачка масноћа, као да је музла и кувала, а можда је заоста то и чинила. Хаљина је на њој била већ отрцана и такође измењена – неодредљиве боје. Било ју је очевидно стид што није имала бољих чарапа, па је на брзину обукла једине свилене, али како су јој и оне биле поцепане на петама, увукла их је у изношене ципеле – примећивало се да јој нису припијене уз ситне и fine зглобове. И њени зуби су били упадљиви, скоро колико и њене груди: сабијени, згомилани напред у оштар угао, што је њеном лицу и изразу давало нешто зечје, мишје – веома умилно и питомо. Ту умилност безазлених животињица појачавале су њене очи, малко избуљене, боје ка маслинастој, и у оном пегавом лицу веома живе и изражајне.

Далеко од тога да је Гордана била лепотица. Али у другим условима – у богатом и цивилизованом граду њеног завичаја, нарочито у атмосфери комфора, развијеног домаћег живота и станова набијених модерним намештајем, морала је бити веома љупка и пријатна женица. Овде у планини, у крајњој оскудици и заосталости, она је већ била изгубила финоћу и преливе – очито се и сама силсила на то да се саживи са средином, узалудно настојећи да стекне грубу непосредност и неизвештаченост сељанки.

Она се чак није сналазила ни у томе како да нас послужи ракијом, колебала се да ли да чашице и флашу остави на послужавнику пред нама, како се то ра-

ди у градовима. или да налива чашницу и чека док један испије да би налила другом. Побркавши те начине она је, уверена да смо ми, сваки на свој начин – било нас је и сељака и школованих, приметили ту њену збрку, упала у још већу забуну и, лако порумевши и осмехнувши се, потурила све на сто и присела на сандук.

Настала је несносна атмосфера, али не због збрке у коју је она упала – о томе је мало ко водио рачуна ако је шта и опазио, него што је она засела да присуствује састанку на ком јој није било место и на коме је њен муж требало да буде изложен жестокој критици због јавашлука и небудности око магацина, а и да му буду наложени нови и тежи задаци. Милика се или није томе досећао или је сматрао да и она може да присуствује – тек, он је ћутао, а ћутали су и остали, као да је међу нас упао непријатељ. Гордана, невична односима међу комунистима и устаљеним правилима њиховог рада, понајмање се досећала да је не само сувишна него и сметња. Неко је морао пресећи застој и нелагодност, и то најзад учиним ја, не што бих био најравноснији, него што сам био по функцији најстарији, па самим тим и најпозванији. Рекао сам, уз извињавања и уверавања да то није знак неповерења, да би она требало да нас остави саме јер имамо неког посла с којим она нема непосредне везе. Она сва плану и извињив се, очито огорчена не на нас, него на себе – што се сама није томе досетила.

У кући Миликиној осећао се напредак, мада не много већи него што је био онај пре десет година у односу на године нашег детињства. Кућа је остала иста и свакако пуна бува и стеница. Али у избу није затворана стока, него је служила као остава – крај куће је била саграђена дрвена шталица. Било је у кући нешто стакларије и простог порцулана, дрвени кревет је био замењен неком врстом болничког, а имао је и чарша-

ве и јастучнице. Штавише, на прозорима је била завесица од простог платна, али с доњом ивицом таласастом и навезеном концем.

Али те промене су Гордани пре могле потврдити, него ублажити утиске о бедности и заосталости. Додуше, нисам имао утисак да се она ужасава оскудице и прљавштине, него мирноће и небриге ових људи према њима – она очевидно није могла да схвати да људи могу тако равнодушно да се односе према, за њене појмове, нељудским условима живота. Јер није ми умакла гадљива запањеност, која је избила на њеном лицу, и коју је она брзо избрисала и повукла у себе, кад се један од сељака – партијаца исхракнуо на патос, а затим испљувак мирно размазао гуменим опанком. Одрасла у друкчијим условима, она није ни могла да види, а још мање да схвати све: она је видела плување по патосу који је колико јуче орибала, али није видела опанак који је био од гуме, а не од сирове коже, какви су се до назад неколико година једино и правилни и носили – кад буду носили ципеле, ваљда ће и ови људи престати да плују по патосима.

Месним комунистима такође није могла умаћи та њена неспојеност са средином, која је у интелектуалном и политичком погледу морала бити и већа: већ су ми се неки били пожалили на њу као на госпођу која презире „нас сељаке“ док су они други – недоучени ђаци, истицали да је такав њен став последица „идеолошке неизграђености“ и „малограђанског оптерећења“. Тачно је могло бити и једно и друго, али сам уочио да њој не падају толико тешко сиромаштво и примитивност, него се ужасава помисли да би и сама у њих могла утонати и подати им се. Ваљда ме то сазнање и подстакло да јој се још једном на поласку извиним због оног опомињања на састанку – њеним лицем се, ако сам га добро упамтио и схватио, разлио тужан и

захвалан осмех: Ах, ја разумем све – требало ме је само пре састанка опоменути.

Пут ме је водио преко Гавранове горе.

Сада је она изгледала друкчија: грдни ломови су се слегли и разградили услед труљења, а млада шума се необуздано раширила и ижђикала. Несечена, некрчена омлад савладала је камен и пустош, пропланке и паљевине. Остао је понеки пањ, али труо, накићен печуркама и изгубљен у лишћу и мрежама купина и павити.

Било је још лето и зеленило је буктало на све стране и гутало све. Једино као да се на хрбату нису промениле старе букве и ја се, ни сам не знам због чега, томе силно обрадовах.

Уморан и знојав, седох у крило једне од њих и сетих се да сам исто тако ту негде седео и пре десетак година, запљуснут првим тајнама љубави и живота.

Али како се све отаџ променило!

Не, није се променила шума, мада је освојила отете јој просторе и постала бујнија и лепша, него сам се променио ја – живот којим сам живео и коме сам се надао. И онда, у првој младости, седећи баш ту сав узаврео и усплахирен од нових мисли и сокова, ја сам се питао ко сам ја и откуд и шта хоћу ту на земљи? Али при томе сам свим чулима и то не само свим спољним, него и неким унутарњим, опажао и поимао сваку појединост и целину не само свега материјалног, него и свог осећајног и мисаоног света. Била је онда и Дуња – под којом ли сам је буквом доживљавао – на мојим длановима и у мојој крви. А сад су моја кожа и моје жеље празне од сваке жене и ја се никакве Дуње не бих ни сетио да нисам сео ту, узалудно настојећи да ускрснем протекло време и властито бивствовање.

И сада све опајам: мрава који се изгубио на стабљини папрати, хујање столетних круна и свеж, резак мирис букове хладовине. Али ја то опајам друкчије

него онда – као нешто изван мене. Ако хоћу неки детаљ да уочим, мора он сам да се испречи преда ме или да себе натерам да се у њ удубљујем – свет постоји независно од мене и ја сам свестан његове, или моје, отуђености.

А нарочито су се претумбали људски односи – као да се све њихово збива у свету који није њихов, него је овај неко с љутитом злобом и с леденом апстрактношћу изумео, да би се људи у њему на што неочекиванији и суровији начин истребљивали. Мирис паљевине и лешева, који траје данима и увлачи се и у снеге, интернације и стрељања на све стране и најдражих, па та злослутна подвојеност – они које противници борбе хушкају да, под изговором чувања домова и живота од одмазде окупатора, дижу пушке на оне који још хоће, још морају да се боре, па то с магацином и наше противмере – није ли све то једним махом избацило људски живот из зглобова и учинило њихове односе нељудски нестварним? И то је тај грађански рат, који смо ми револуционери смишљено проповедали и страсно му се радовали – без трунке радости и сатирућни стварни људски свет и стварне људе. Чему ту зелена древност и младост Гавранове горе, узнемирени језик креје и опој папрати и јагорчевине. Чему песма нова и страст недоживљена? Свака твар живи за себе – без мене, а и ја живим без себе самог – посматрајући себе и беспоговорно себи заповедајући. Ја знам шта чиним и шта ћу морати да чиним – чињење-ратовање ми је дужност и могућност једина и највећа.

Све је било тако јасно и стварно, а ипак тако туђе и далеко и нарочито – не своје.

Доле су се низале терасе родног села с бело насмејаним кућама и модрим баштама и река је необуздано севала окуком, а околу су планине трудно дисале широким плећима и љупко се наклањале пожуте-

лим главама. Али то као да није знани крај нити родно село, можда ни село уопште, а ако и јесте село, свеједно је што то јесте и чије је – но свакако колико сутра, колико данас Милика и другови морају ако не милом а оно силом вратити храну коју су нам сељаци одузели и почети с разоружавањем оних који неће да се боре, јер такви ће сутра – има тога већ у другим крајевима – чувати цесте фашистима, да би омели акције у својим атарима и тобоже сачували своје домове.

Морао сам журити и оставих Гавранову гору – одлучнији у дужностима и отуђенији према свету и људима и себи самом.

3.

У лето идуће године поново сам се срео с Миликом, али далеко од завичаја и, опет, у промењеним околностима. Револуционарна војска је у пролеће те године била потиснута из Црне Горе ка Босни, а касније и дубоко у њу.

Путовали смо данима шумовитим планинским стазама, кроз девичанство дивљине, силовано и стравично – остаци спаљених насеља сретали су нас на застанима и ноћиштима, поред брзих речица и бистрих извора, на ливадама и катунима. Траве, папрати и жбуње узели су толико маха у опустелим насељима као да су прошла столећа откад су људи из њих истерани или поклани, а у ствари није била протекла ни година дана, ни шест месеци. У тим као древним остацима људског сваки час би нас нешто опоменуло да су људи ту били колико јуче – вратнице су шкрипале пред кућиштима и гугутке гугутале у шљивцима посивелим, потамнелим и наједном подивљалим. То је била крајина, дивна и стравична као из лудакове маште и истовремено стварна и опажајна као рана на

властитом телу. У том далеком, измишљеном и стварном свету затирале су се колико јуче, и данас, вере и класе и партије – свака од њих, пред изгледом властите пропасти, безумно се напрежући да искључиво за себе отме услове људске егзистенције и да ову дотера према својим представама. Клате су се, спаљивале и истребљивале комшије и браћа – ови исти које смо сретали по друмовима жељним копита и пашњацима недозваним звонцима.

У једном од тих непостојећих босанских села, док смо биваковали у његовој бујности и пустоши и око његове раздрагане речице, Милика ме посетио једног поподнева. Ја сам већ био чуо шта се догодило између њега и Гордане и слутећи да он жели баш о томе са мном да говори, пођох с њим, мало преко воље – исповести су ме увек доводиле у лажан положај да морам тешити оног који их казује макар то и не заслуживао, али и решен да му помогнем саветом и објашњењем. Можда је то моје двојно расположење било особен и изокренут став који су и други имали према њему – поштовање и избегавање, сажаљивост и језа од његове личности.

Он простре шињел на зид сагореле стаје или кухиње, и ми седосмо усред згаришта и помахниталог зеленила биља, према речици која се црнела захлацима и осмехивала и чаврљала хиљадама осунчаних таласића.

Био је веома мршав – сви смо гладовали, а на ивицама његових усана појави се балица – као и код његове мајке чим би почела да говори. Али ја запазих и нешто ново код њега: он ме често хватао за дугме или рукав, за опасач или футролу, али не да би ми скренуо пажњу, него да се прикопча уза ме, а у његовом тону и начину, макар што је он то упорно и искусно прикривао, опажала се жудња не толико за подршком и

оправдањем, него за утехом, баш за утехом. Сем тога, код њега се појавила и нека укоченост у погледу и говору, веома необична и упадљива код њега онако брзог и осетљивог: прича па наједном застане и загледа се. Имао је и нову узречицу: Је л' да? – он њом није питао, него тражио потврду за своје речи, а још више за своја неказана расположења и помисли. Но та изгубљеност није умањила, ако није појачала његову решеност у вршењу политичких, ратничких обавеза. Штавише, постали су једино вредни и апсолутни, добијајући скоро мистичну привлачност и вредност независну од људи и људских односа.

Мени је и пре, него је он и почео да говори, било јасно да се он обратио мени не само као вишем функционеру – да добије идеолошке и политичке потврде и објашњења за свој поступак, него и као другу из детињства, који ће га, мада никад нисмо били сасвим блиски, схватити, како се то каже, и с људске стране. Као револуционер, ја сам увек држао неправилним и недоследним ма какво подвајање тих двеју улога. Али у овом случају сам осећао нелагодност због тога што баш ове друге нећу моћи да се ратосиљам. Но како због своје дужности и поштовања према њему тако и због заједничког детињства, решно сам да га пажљиво и стрпљиво слушам, а у току његовог причања, а да то нисам ни приметно, та моја решеност претварала се све више у запањеност и онемелост пред неизрецивом и мени тада необјашњивом дубином његове пуштошности и изгубљености.

Он није био ни дуг ни монотон у причању – прескочио је све оно што сам ја и иначе знао, а ако је и излагао појединости, чинио је то једино када су га ове притискале својом силовитошћу или кад није могао прећутати оно што га је морило.

Његов случај ми је, како рекох, био познат.

Али, једно је знати, а друго доживети – тек кроз Миликино причање ја сам појмио сву неизлечивост његове несреће и недогледност пуштошности коју је рат иза себе остављао.

Италијанске команде су махом биле преспоре и слабо обавештене, и баш због тога су карабинјери изненадили Милику и другове. Наиме, начувши где је магацин с храном склоњен, а не знајући да је већ раскраден, Италијани су дваестак дана после оног нашег састанка у Миликиној кући, рано у зору, опколили село и почели да претражују Гавранову гору. Милика и другови успели су да се извуку – оно хране што су били повратили од сељака Италијани су пронашли, и запалили Миликину кућу и друге куће устаничке. Али, била је заробљена – она није ни била борац, Миликина жена, с другим женама и неким старцима.

Она је већ тада боловала од стомака – ако сам добро упамтио, а у затвору се њено стање нагло погоршало. Италијанске власти нису противу ње имале ништа конкретно, сем што је била жена свог мужа. Пребацили су је додуше из затвора у болницу, али је нису ослободили. Страже код ње у болници није било никакве, касније су је пуштали и по градићу да се креће. Али из градића од две улице, окруженог жицама и прожетог шпијунима, она без веза и познанства није могла да побегне чак да је и била у снази и искуснија. Негде у новембру или децембру, италијански гарнизон, бојећи се да сачека зиму одсечен сметовима усред устаничког осипања, повукао се ка главнини. Међу затвореницима које Италијани нису повели са собом била је и Гордана.

Али је остало говоркање да се Гордана била сјаранила с италијанским официром – гарнизонским, а у то време и јединим лекаром у варошници.

Било је у том говоркању непобитно да су је виђа-

ли заједно с тим лекаром и да ју је он помагао храном и свакојаким ситницама. Али чак и то је било довољно у земљи која је ратовала и пред организацијом која је снагу црпла из непомирљивости, да на Гордану баца сен срамоте и издаје.

Устаници у то време још нису имали судова и кривце су расправљали војни штабови и партијски комитети – коначна реч је најчешће припадала последњима.

Уличарке и оглашене женске, које су се подавале окупаторским војницима, устаничке власти нису кажњавале ако истовремено оне нису вршиле и шпијунску делатност – сматрало се довољно што су изложене јавном презиру. Али Миликина жена није била ни уличарка ни оглашена, него члан Партије и супруга једног од месних вођа. Њен случај није могао проћи незапажен а још мање бити опроштен – то би деморалисало и иначе неучвршћено чланство у самом револуционарном покрету. Дати тренутак – широка и нагла противустаничка колебања и јачање контрареволуционарних организација – то је и поштравао.

Али с обзиром да је Гордана била супруга угледног друга, устаничке власти у граду нису је ухапсиле, чак ни саслушавале – свакако на иницијативу партијског комитета, него читав случај препустише општинском комитету, у коме је био и Милика.

Милика је – тако ми је испричао, дознао о односу лекара и његове жене пре него је Горданино питање изишло на седницу комитета.

Рекла ми је сама Гордана – рече он. – Она као да није била ни свесна своје кривце пред Партијом и народном борбом. Јер, вели, нисам ништа одала нити ког прошијала.

Она је, штавише, настојала да се и пред Миликом оправда: била је болесна, сама, међу затвореницама,

већином криминалкама. Лекар Италијан био је према њој пажљив – без њега би можда и пропала. Чак је доказивала да он није ни лош – културан и фин, а није ни фашиста, него мобилисан, као и већина Италијана бачен у рат који није желео и у земљу коју није знао. Између њих се развила блискост како је причала, скоро случајно: из неге коју јој је као савестан лекар пружао, а затим из интелектуалне и друге сродности. И он, Италијан, био је сам – казивала је – у војсци освајачкој и земљи непријатељској. Затим је привикла на Италијана и – мада је осећала нелагодност, у средини која је почела од ње да зазира, а и грижњу због Милике – није више ни могла ни умела, а ни хтела да се одупре том пријатељству.

Никада није признала да је била љубавница Италијанова, мада ју је Милика о томе испитивао читаве ноћи – ту се осећао у њему љубоморни мужјак, мада он то није био превећ, а нити је то битно у његовом поступању према њој. Али такво њено признање није било ни потребно – било је довољно што ни сама није крила пријатељевање, поклоне и пажње окупаторове.

Из причања Миликиног дало се закључити да је Гордана њему дотад била верна и да је као девојка спадала међу неприступачне, мада није била чедна кад се с њим упознала. Њену прошлост је он знао до ситница – није је крила.

Али то је била прошлост! И није био окупатор! И није се догодило усред устанка, нити било уплетено у борбу и идеје покрета коме је он припадао и који на таква пријатељевања није гледао само као на приватне и супружанске слабости, него и као на срамотну издају.

Њено име – причао је – постало је међу друговима симболом поруге – и то ми је нарочито тешко падало: Гордана а пријатељица – ако не и нешто горе –

окупаторова. Где је ту гордост? То име сам ја волео како због његовог смисла тако и због звучности чисте и тврде, а сад, после њеног слизавања с окупатором – оно као да је отеловљавало све сумње и понижења, увреде и мржње које су рат и окупација собом носиле. То гађење од њеног имена било је толико јако да сам не само избегавао да је њиме зовнем него ми се понекад чинило, а и данас ми се учини, да би можда све испало друкчије да се она друкчије звала – ето до каквих глупости човек дође и какве га ситнице не покрећу кад се раздражи и огорчи!

Милицу је још више пекло нешто друго: Гордана је њега уверила у своју љубав – упркос свему што се могло догодити између ње и Италијана. Мени је било јасно да је та његова увереност у Горданину љубав, макар била и основана, само друга страна његове љубави према њој. Он ју је волео, упркос болу који му је задао, а можда баш и због тога, и он би јој опростио све – чак и оно у шта је сумњао, да њена слабост према Италијану није била издаја у датим односима и за покрет коме је припадао. Али опростити – то није значило само угушити мужјака и потврдити своју љубав, него одвојити се од другова и од борбе за живот који није био искључиво његов да би могао да га жртвује.

А она, она није ништа од свега тога схватала! – вајкао се он. Нек ме искључе из Партије, ако баш неће да увиде – говорила је – али само ти заборави и воли ме. Па ваљда нећеш ти, доказивала ми је чак – интелектуалац, светски човек, придавати животну, судбинску важност томе, ако би се између њега и мене збило оно за шта ме оговарају. Да је окупатор – јесте, али је спасао и мене и многе друге, ако ничим а оно својом лекарском савесношћу. А сем тога, тамнице, болештине, стрељања и паљевине – и нигде људске пажње и симпатије сем код њега! Као да је дошла – за-

кључивао је Милица – из неког света у коме нема ни рата, ни смрти, ни суза, и у коме људи греше да би могли да опросте једни другима! Познати је напросто ни сам могао. Иста она – и телом и душом. Исто онако нежна, безазлено предана и стидљиво податљива! А опет није она – говори и мисли да је докучити не можеш. Или смо се то нас двоје, или сам се то ја променио у она три месеца док је она била заробљена! А можда нисмо ни ја ни она, него сваки у датим условима иде својим путем – а путеви се разилазе!

Милица је изнео Горданин случај пред комитет пре него су пристигла обавештења и налози из града. Приметно је да се нешто шушка око Гордане и њеног држања у затвору. А није то учинио – у то сам ја био сигуран чак и да он то није истакао, да би унапред исплао чист и искрен, него што није ни могао ни хтео да ма шта затаји пред Партијом, а и да би добио помоћ и решење.

Испало је мимо очекивања, мада сам унапред знао каква одлука једино и може бити – причао ми је он. Уколико сам дуже и детаљније излагао, утолико сам – искрено да кажем, био мање уверен да Гордану треба стрелати, али да другог решења нема и да баш ја морам то извршити.

С излагањем ми се отварало и оно што другови из комитета мисле, нако нико од њих још није био испунио, а и шта у стварним односима значи оно што је Гордана учинила. Та сваком од њих је неко био погинуо или интерниран, сваки је био раскућен – куће спаљене, породице растурене. На свакоме од њих лежало је нешто теже и од властите судбине: зачетници и вођи устанка увалили су народ у крв и огањ и претворили земљу рођену у пустош и згариште. А издаја цвета у властитим редовима – брат на брата и отац на сина пушку диже. Колико јуче су они, и ја с њима, одлучи-

ли да се стреља члан Партије – рођак једног од њих. због тога што је предао пушку Италијанима. Стрељан је и партијац који се предао, па поново пребегао на нашу страну. Упади окупатора и домаћих непријатеља, сваки час су се смењивали с нашима, остављајући нове лешеве и паљевине, доливајући отров и мржњу у препуна срца. Кад год бих помислио да су људско зло и гадост дошли до граница замисливог – свака најезда би ме уверила да сам се преварио. Ко би могао и да помисли да пред тим људима и у таквим околностима распреда Горданин преступ у психолошке финесе! То је за нас била не само слабост и збуњеност него – издаја! Окупаторова пријатељица – партијка! Какве људске слабости док горе деца у спаљеним домовима!

Закључак за њих, а и за мене, унапред је био јасан, логичан, неизбежан – одређен дотадањим искуством и примерима, наметнут потребама даље борбе.

А пажљиви и нежни према мени као другу – нико од њих се није јавио да изврши пресуду. Штавише, нису предложили ни да то обаве војници из месне јединице. Нико од њих није хтео преда мном да буде одговоран за њену смрт. Сви су прећутно држали да је то моја дужност – сваки од њих се већ обрачунавао и обрачунао с колебањима и издајама у својој родбини и у своме селу. Секретар је то и рекао: Ја мислим, другови, да је најбоље да читаву ствар препустимо другу Милики – сви имамо у њега пуно поверење.

И тако, самим тим што сам био члан комитета и борац – а то хтео и морао да будем – ја сам се аутоматски прихватио немилостивог задатка. Обрачунати се с љубављу, са издајом у срцу своме – ето тако се то мени онда приказивало. Показати се јачим од себе, ради идеје и друштвених обавеза! Поступао сам како сам морао – како ми је савест друштвена налагала.

4.

Милика је наставио, а сунце је зашло за планине и црне сенке испуниле долину.

Састанак комитета држан је у школи нашег села.

Горданин случај је био само једно од питања дневног реда – прешли смо на остала. Ја сам, сећам се, као и обично учествовао у дискусији, али сам при томе мислио на оно што морам учинити и смишљао како да то извршим. То размишљање се догађало мимо оног што сам говорио и радио, чак и мимо моје воље – по неком аутоматизму, све од тренутка у ком сам се решио да Гордану убијем.

А и поступао сам, касније, аутоматски и, зачудо, хладно и веома смишљено.

Пошто је наша кућа спаљена, моји су се били преселили доле у равницу – у кућу мојих ујака, на једно пола километра од школе. Ти знаш где је та кућа – на раскршћу путева, крај потока који равницу села предваја све од подножје Гавранове горе. Пут од школе се спушта и иде поред потока, кроз јошљак, све до куће моје ујчевине. И ето, смишљао сам и смислио да ће најзгодније бити ако Гордану убијем у том потоку, а као изговор да је изведем из куће послужиће ми као да је зову у комитет ради њеног случаја – већ сам јој био рекао да ћу све изнети пред другове.

Било је предвече – то време сам намерно изабрао као најзгодније, кад сам бануо кући и рекао Гордани да се спреми да пођемо у комитет.

Лампа још није била упаљена и ја ни дан-дањи не умем себи да објасним како је она могла у полумрачној соби прочитати с мог лица или познати на мени о чему се ради. Рекла је малаксало, мада не много тужно – већ је била страшно измучена: Ти, Мики – тако

ме је звала иако ми тако нико није тепао – ти хоћеш да ме убијеш.

Ја сам занста хтео, можда и због неугушених нежности према њој, да јој причиним што мање патње – чак сам био решно да јој и не саопштавам пресуду – и рекох јој одлучно: Не говори глупости, него се спреми.

Она се спремала врло пажљиво, мада није имала богзна шта да обуче, настављајући као да ме није чула: Добро, Мики, али немој ти да ме убијеш – себе ћеш убити. Јер ја тебе волим – немој и себе да убијеш.

Она би можда говорила још тако да у собу није ушла моја мајка. Као по договору, ућутасмо обоје. Зачудих се што Гордана не тражи ослонац и подршку код мајке – али она се, очевидно, била на неки начин помирила са смрћу иако дотад нисмо о њој говорили. Мајка покуша да ме загрли, али ја се измакох. Мајка рече: Будите милостиви према њој ако је што погрешила – туђинка је она. Гледам колико се само ову недељу намучила – искупила би се да је земљу и небо преврнула. Горданине речи су ме гануле, мада ме нису нимало поколебале. Али мајчине нису ни то – као да ми је говорио неко непознат из другог света. Ја у себи наћох одговор и објашњење: стара је мајка и сељанка и конзервативна – ништа она не разуме. Али је она и даље говорила све у оном смислу, а кад нас двоје кренусмо, испрати нас до врата и веома гласно и добротство дотури, иако јој нисмо ни рекли збогом: Нек вам је срећан добри пут!

Био је фебруар и већ је стезао вечерњи мраз. Гордана је носила капут преко руке и ја је опоменух да би могла да се прехлади. Пртина широка – могли смо ићи напоредо, али она је измицала напред. Обазре се: Хладно ми је – рече – и тела сам да га обучем, али још је добар, могла би крв да га упропасти.

Било ми јасно и због чега је измицала напред – пружала ми је прилику да је убијем а да то не приметим, али очито не што би се бојала, него што је желела да ме остави у илузији као да није знала да ћу је убити и да ме поштеди непријатности да гледам у њене очи док је убијам.

Ишли смо тако ћутке два-три минута. Поток, пригушен снегом, у сутону се разгаламнио – ја сам све наједном тако јасно чуо и видео, а Гордана је, не окрећући се, рекла: Ја, Мики, таква и тако не бих могла да живим, али ми је тебе жао.

Почела је да плаче, али не да би ме ганула, а још мање да би ме молила. Нису ми тешко падале ни њене сузе ни њена жалост, али ми дође жао кад приметих да сузе брише прстима – толико смо били осиротели да ни марамице није имала. Ништа – рекох себи – све су то сентименталности и жалости неизбежне у смрти, а што бити мора – бити мора.

Ја сам у тим тренуцима не само радио аутоматски и с непогрешивом присебношћу, него ми је аутоматски падало на ум и оправдање и објашњење чим би се јавила и сен жалости или разлога – било их је много и ниједан није био уништив, да Гордану не би требало убити.

Већ смо били прешли већи део пута – баш је требало да се дохватимо узбрдице под школом, и ја се досетих: Још ћу овако с њом стићи у школу пред другове, а они се надају да сам све већ свршио.

Извукох револвер тако тихо да ни ја нисам чуо трење коже – већ раније сам га био откочио да Гордана не би чула шкљоцање, принесох цев скоро до њених увојака на потиљку, плавих на испупчењима, и окидох. Беретка јој скочи на снег, а она се згрчи у коленима, поскокну и зари лице у снег на ивици пртине. Скоро гласно рекох, запањен властитом циничношћу: Неће јој бити хладно.

Али нисам је ни погледао, него, скоро у скоку, обиђох је газећи целац и пожурих у школу. Другови ме дочекаше брижно, скоро нежно, али нико не говори ни речи о пуцњу који су морали чути.

Гордана би остала на пртини преконоћ да је моја мајка није с неким женама пренела у кућу. Отуд се с мраком разлеже запевка. Секретар закључи: Мораће мо дати народу објашњење како је до читавог случаја дошло.

Дали смо објашњење сутрадан, на збору у школи.

Говорио сам и ја. Нико од сељака и сељанки није осудио, али ни одобрио мој поступак. Осећао сам се, док сам говорио, као у простору у коме нема ничег живог – чак су и ствари постале нематеријалне и привидне, а сви ти људи и жене, обамрлих израза и укочених очију, личили су ми на маске и лутке. Чему и да им говорим? – није ми силазило с памети док сам обрађао убиство Горданино и због чега сам баш ја морао да га извршим.

Моја мајка, ожалошћена и утучена, није ни присуствовала збору. Наједном, чим се збор свршио, паде ми она на ум: Бар њу – рекох себи – морам уверити и објаснити јој – мајка је, схватиће ме.

Кад изиђох са збора, снежна белина и плавкаста месечина појачаше оно осећање нестварности са збора. Разуме се познавао сам облике родног краја, али он као да није био мој и као да сам ходао у неком сањаном свету. Висови су се дрхтаво губили у плавој висини, од поља није остало ничег до укочене глатке белине, а дрвеће црно и као да га је неко садио, играјући се. Свака појединост ми је била знана, а ипак, као да сањам – све је у контрастима и трепераво, измиче чулима, а кад ступам тлом или се ухватим за гранчицу, они су тврђи него иначе и баш због тога нестварнији.

Сетих се да не би требало да идем поред потока,

како бих избегао место на ком сам убио Гордану. Али то би значило да идем обилазним путем. Наљутих се на себе и викнух у себи: Још ћу у духове почети да верујем! – па пођох баш том пртином.

Но мада сам настојао да мислим о нечем другом, а можда и баш због настојања, ја сам све интензивније доживљавао чин Горданиног убиства, и то на тај начин што сам са сваким кораком ка оном месту све непосредније и силовитије опажао Горданину физичку присутност: као да она иде уза ме – сваки час ћу је видети и склопиће шаке око моје десне мишице, као што је увек чинила у шетњи. Но, зачудо, то њено присуство ме није узнемиравало, чак ми је и пријатно било – знао сам да људи које смо волели још дуго живе у нама и поред нас. Али оно место – њега сам се ужасавао све неодрљивије. Опажао сам како се губим, како се изумљујем и како се знани предео ломни комада у парампарчад, тако да све мање примећујем ништа до белу пртине која ме одбацује и носи право ка мрљи крви – сигурно та мрља постоји и још је тамо. Желео сам да побегнем у страну, али ме је било стид да испаднем кукавица и празноверац и срљао сам напред, а Гордана ми је овијала мишицу и шапутала ми умилно и љубавно, мада неразговорно.

Занста сам наишао на мрљу: није била велика, али у једном тренутку је обухватила сав простор – ваљда што сам се у њу загледао – тако да ми се учинило да нећу успети ни да је заобиђем ни да је прескочим, него ћу баш у њу угазити. Али ја сам с крајњим напором воље и свести скочио с пртине – снежна покорица је шкрипнула и провалила се – и пожурно, потрчао кроз целац. Задахтао сам се убрзо, застао и обазрео – све је било знано и стварније, па се полако вратио на пртину и трупкајући, да бих стресао снег, продужих к мајци.

Али ни мајка ме није схватила.

Ја сам рачунао да ће она као патријархална сељанка одобрити мој поступак чим јој навестим што ме је Гордана можда и изневерила – та скоро у свим причама и песмама народским, у којима је мајка одрасла и сама их казивала, сурово се кажњавају неверне жене. Али једно су песма и прича а друго живот: у песми и причи мајци је било лепо и природно черечење и спаљивање невернице у накатањеној кошуљи, али ово – мој, наш поступак, она једноставно није могла ни да схвати ни да одобри, упркос околностима и што се радило о судбини њеног рођеног сина. То своје несхватање она није умела јасно да изрази и ја сам га, знајући начин њеног реаговања, више осетио. Свакако је у њеном држању било религиозног – веровање у постојање греха и страх од казне због њега, али и нечег – ни сам не бих знао рећи чега, што је наслеђено, посисано с млеком, без чега људи као да не би могли ни да живе. Рекла је, најзад: Ви – мислила је на мене и на моје другове – ви знате шта вам је чинити – о вашем се животу ради, а да је грех – грех јесте.

Тако сам се, несхваћен, растао и с мајком. Штавише, имао сам утисак да ме и многи револуционери, чак и најближи другови, интимно такође не схватају. Не да ме критикују или да ми пребацују – то не чини нико и сви увиђају да у оним приликама није друкчије ни требало поступити, него им је случај туђ, неприродан, жацају се и као да их од мене језа хвата.

Не знам, можда бих се ја због читавог случаја смирио – умрла би ваљда најзад Гордана у мени, али тај став људи, то њихово скоро сажаљиво, пуно разумевања држање, уз истовремено туђење од мене – то ме опомиње и сваки пут буди у мени сумње да можда нисам поступио добро, макар што сам учинио оно што сам морао.

Због тога сам и хтео да чујем твоје мишљење – одговорнији си, искуснији, а и пријатељ си ми и знаш ме од детињства.

Заћутао је, а већ се било и смркло.

Прохладна планинска роса измивала је и наша тела и наше мисли. Месец је младићки искочио из каменитог врха. На рат и разарања једино нас је још опомињао мирис паљевине, ту искрај нас, и ми се можда и због тога склонисмо са зида и поћосмо узбрдо ка логору. Одједном, чим избисмо на брежуљак, изненадише нас из долине логорске ватре, довикивање и звечање казана, чак и песма о борбама око Мадрида – утолико лепша ту, усред разорене и забите Босне.

Шта сам могао да кажем Милики? Вероватно ништа што он није знао и што му не би рекао и који било други функционер интелектуалац: Све је објективно условљено и ми не чинимо ништа друго него вршимо вољу историје и пролетаријата као њеног покретача. А што некоме, извршавањем њених пресуда, западне непријатна дужност – то не треба да слама, него да челичи. Онако како је он у датим условима поступио – поступио бих и ја и сваки други револуционер. Једино што је могао избећи јесте – да не изврши пресуду својом руком. Али пресуда се морала и изрећи и извршити, јер макар тај један случај и био безначајан по исход револуције, ипак је и он важан, будући револуција и није друго него решавање безбројног низа случајева, појединачно неважних и безначајних – револуција нису само битке, него још више лоше натоварено кљусе и подбијени табани. Да он лично није извршио пресуду – било би му данас лакше, али би тиме испољио и недоследност и неодлучност.

То је суштина оног што сам му могао рећи, а свакако нисам то учинио ни тако упрошћено, ни без другарске топлине и пријатељског разумевања.

МРТВО СЕЛО

Имао сам утисак да сам га убедно, чак и смирно.

Растали смо се на брегу – он назад, а ја к логору. Река је хујала од клисуре као стара прича из давнина. Предео, ледено зелен, укочно се и изглачао, а планински врхови ишчилели у бледу плавет – и ја се сетих Миликиног описивања његовог ноћног одласка к мајци, пртином на којој је дан раније убио Гордану. До врага – наљутих се – и на мене је свој немир пренео!

Више се нисмо срели. Управо, сретали смо се у току тог похода преко Босне, али нисмо проговорили ни речи, сем уобичајених и успљено срдачних поздрава. Имао сам утисак да га је стид што се открио преда мном, а ја сам избегавао да му приђем, како не би приметно да ја запажам његову посрамљеност, иако ми није било јасно да ли до ње долази због тога што бих ја његову исповест могао схватити као колебање револуционара или као неугашену љубав према жени која није схватила ни њега ни своје време.

Али, ко зна није ли се ту радило и о нечем другом и у мени и у њему? Нисам ли ја њега избегавао због бојазни да у себи не узнемирим нешто што сам успео да затоним да бих се могао борити – а морао сам се борити ако сам хтео да ратну олују преживе моје идеје и моје наде!

Ускоро је он погинуо – нестao у једној од челичних туча којима су револуционарни борци, у току три ноћи, узалудно морално излагати своја измршала, изгладнела тела, не би ли освојили утврђени градић заривен као врх копља у тело ослобођеног тла. Нисам дознао које ноћи је пао, а нити како се то догодило. А откуд бих тек могао знати шта је при томе осећао!

Што се пак мене тиче, онај он који је живео у мени, смирио се кад сам чуо за његову погибију.

Ишао сам обичним сеоским путем, било је обично љетње јутро, нешто ведрине због кишице која је преконоћ росила. Било ми је тешко и хтио сам да заплачем, јер ми из памети нијесу излазили другови који су изгинули у јучерашњем окршају с усташама, ту, негдје преда мном, на бујним њивама и ливадама. Али оно што сам видно тога јутра, а о чему сам толико пута читао, слушао, у што сам и вјеровао – тако ме запањило својим ужасом да је збрисало сваки бол за друговима... Да, ипак је све то изгледало друкчије него када се чита...

Најприје смо крај пута, под широком крошњом огромне крушке, наишли на два сељака. Лежали су ту, на угаженој трави, у хладу, у онаквом истом хладу у каквом се одмарају сеоски косачи. Убијени су у потиљак, куршуми су изашли испод десног уха и отворили огромне ране, тако велике да је из њих исцурио мозак, крај њих, на ледину. Ту је убијено још шест сељака. Трагови крви, црни, масни, на трави влажној од росе – мучан биљег посљедњег даха шест тежачких живота. Али тих шест сељака нема ту, склонили их је неко од оно мало преживјелих.

Пошли смо даље путем. С обје стране – живице од љесковог жбуња и папрати. И, наједном, на сред пута, не сјећам се баш тачно броја, десет, дванаест љешева. Чини ми се, свега два средовјечна човјека. Остало жене, дјевојке, дјечаци, дјеца. На три-четири корака од ове гомиле крви и меса – колијевка, празна, без пеле-

на, без дјетета, са сламом увоштаном од дјечје мокраће. Ова слама у колијевци дјеловала је тако да се чинило као да је још топла од дјечјег тијела. Дијете је лежало у гомили љешева. Али глава је била сва здробљена, без тјемења, без капи крви у шупљој, кишом испраној лобањи. Мозак – да ли тог дјетета? – управо шачица густе, бијеле каше лежала је поред главе, с комадима меса. Чиме је убијено ово дијете? Можда куршумом, можда кундаком, можда камом, а можда је глава дојенчета била довољно мека клинцима поткованој усташкој чизми? Дијете је лежало на лијевој страни, али лица окренута небу, ручица скупљених уза се. Грудни кош био је здробљен и испод прљаве кошуљице, врло мало кржаве, вирио је надувен трбушчић. Ситно, срдито дјечје лице без лобање... Дијете је било женско и једног дана, можда једног овако ведро дана и многих оваквих дана, богатих сунцем и зеленилом, с ведрим бојама у небу, на земљи, њивама, ливадама и шумама, требало је да се порадује свему томе, животу, срећи, љубави, младости, људима око себе... Али ја о томе тада нијесам мислио, јер ништа нијесам мислио, само сам гледао и осјећао да сам хладан, чудећи се себи како то, како то да не осјећам ништа, како да ми не навру сузе и не потресе ме бол.

И остали љешеви су били унакажени. Лице једног десетогодишњака било је рањаво по челу и јагодицама од убода. Неки дјечак, исто тако празне лобање, као код оног дјетета, лежао је скружан око жбуна крај пута, прикупљених босих ногу и танких мршавих руку. Услед хлађења тијела кожа се скупила и вириле су оштре бијеле кости сљепоочница. Да дјечак није био тако унакажен, рекло би се да је заспао ту у хладу, крај пута, мало сакривен да га не би видјели домаћи и грдили што се успавао и не чува како ваља стоку да не похара сељачке њиве и ливаде...

Кренуо сам даље. На раскршћу, на бријегу, на помолу према граду, двадесет и пет до тридесет љешева. Гомила људских, женских, дјечјих тијела, удова, глава. Мрка женска витица преплетена на врху црвеном пантљнком измијешала се с тужно објешеним брковима старијег сељака.

Пут је ту широк и простран, како и треба на помолу према граду, гдје сељаци могу сјести пред вече, одморити се и град погледати. Али љешеви су сви прибијени у крај пута, уз плот, као да их је олуја згомилала.

Бјеху ту двије мајке с дјецом, с дојенчадима. Ако се код раније групе није могло разазнати ко су мајке оне дјече, овдје се то видјело. Једна мајка, млада, црномањаста, држала је у наручју своје дјете и како је ничице пала, скоро га је притисла својим тијелом, као да је хтјела да га заштити. Дијете је уплело руке у мајчине груди. Друга мајка није држала тако чврсто своје дијете. Она је лежала на леђима, а дијете, испуштено крај ње, скупљено у гомилу, зарозане кошуљице из груди. Прва мајка, црних трепавица и вјеђа, остављала је утисак старих, романтичних слика убијених или утопљених мајки с дјететом. Али ово није биле стара, романтична слика. То је била мајка убијена с дјететом, мајка која се мртва укочила држећи дојенче на грудима.

Повратио сам се и срео два сељака. Један педесетогодишњак, без капе, показивао је кржаву отекину на десној вилици. Причао је:

„Склонили смо се од пуцњаве у кући. Покупише нас. Све, и дјецу. Кажу: 'Јесу ли били партизани?' – Били су. 'А што их нијесте побили?' – Одакле у Срби на пушка? – велим ја. Почеше ме тући. Видјех, биће несреће, те ја преко врзине. Пуцаше, али, ето, орах. А жена и двоје дјеце, не знам.“

Други сељак, у шубари, просијед, говорио је:

„И ми се склонили од пуцњава у магазу. Двије фамилије. Он убаци бомбу и прије него што пуче, ја низ њиву. Бацно је још једну, а послѣје – пушком. Два сина и снаха – не знам гдје су. Убише моју стару...“

Мала магaza, каменѣх зидова. Креч и крв, крв високо на зиду, а тамо у полутами – гомѣла искиданих тијела, изломљених удова: руке танке, а ране тако велике, веће од ширине руке...

– Хајде овамо да видиш! – зове ме сељак.

Улазим у кућу. Седамдесетогодишњи старац лута по кући између испревртаних ствари и изломљеног посуђа. Он се стално држи као да нешто ради, тражи, да би убио вријеме, али он само лута по опустошеном дому. У соби мртва два сина и старца – његова сељачка старца, мртва, згурена крај празног сандука. Плавокози и риђобрки млађи син лежи наспред собе. Просута мозга, раскречених ногу, руку згрчених увис. Велике, сељачке шаке, ноктију прљавих од земље, од њиве. Други, старији син допола се увукао под кревет. Соба мала, а крви пуна. И траг од стопе у крви: сигурно је старац, лутајући, оставио траг у крви својих синова.

У другој кући све испретурано. Довратник изрављен ударцима куршума. Код огњишта лежи сељанка, преклана грла. Бијел, у пререзу, вири грклан, а рана се развукла. То је млада, тридесетогодишња жена. Измазана крвљу по бради и лицу – то су је, зар, окрвавиле руке док су је држале? Она лежи мирно и лијепо у свом пустом дому, опружених руку и ногу. Њене мале, опуне шаке вире из широких, ланених, не баш чистих рукава. Биле су масне, као послѣје муже крава.

И тако редом, од куће до куће.

Живих нема да сахране мртве.

Два-три сељака и сељанке, којима су можда побиле све – јер сви љешевѣ још нијесу пронађени, има их

по шумарцима и њивама – не плачу. Стакласте очи. Тврде. Без икаквог израза.

Њивама и ливадама риче и скита стока, напуштена, остављена, без господара. Поред пута ливада, двије сељанке гоне овце. Зовем их, а оне стоје као да не чују. Присјећам се: на мени је црна капа и блуза, па личи да сам усташа. А зашто онда не бјеже, што не стану?

– Не бојте се, ја сам партизан!

Долазе. Једна је старија, мршава сељанка, а друга буцмаста, крута, тек удата у друго село и сад, на путу да обиђе род, а – рода нема. Тражи их. Мука јој самој, па ме моли да пођем с њом. Обилазимо разбојишта. На ливади крај пута налазимо још два младића, крај једног лимена дувањара и мали новчаник, мастан, откопчан. Сигурно празан... За једног од њих она каже:

– Из моје куће, грдна рано... Мој амицић...

Али не плаче. Ништа. Говори на исти начин, истим гласом као што говори и о другим стварима. А најзад, код гомпле на раскрсници, пошто смо обишли многе домове, мртве, пуне мртвих, окреће се и гледа укочених очију, зјеница сливених с дужицама, склапајући руке:

– Шта би ово, брате?

Нијесам осјећао ништа. Није ми било жао ни друга палих у том селу. Чинило ми се да бих погинуо тако лако, без узбуђења, не увијајући се метку, чак и кад бих му правац знао. Никаквог осјећања – ни личности, ни личног живота. Ето: сељанке нијесу бјежале, нико није плакао.

Али, ипак, човјек би се исто тако хладно светио.

Донста, једно једино и у мозгу и у срцу, у цијелом бићу код мене, а сигурно и код свих: не вриједи живјети на овоме свијету док има људи који то, који тако чине.

Нема друге: или ми – или они...

Босанска Крајина. Гламоч, август 1942.

ПРОПАСТ ПАКЛА

Матиији Бехковићу

1.

Камо лијепе среће да нијесам к себи ни долазио! Не би ми њихови доктори муке продуживали, нити би се онај изрод и крсто.том Мићун сладно нада мном и прежао ријечи које ће ми се у бунилу и немоћи омаћи...

То ја варам себе! Мори мене, распамећује мене нешто друго...

А и несвијест је зла и опасна пред нечастивима као Мићун што је! Откад се зна за људе и за власт људске – није важило оно што затвореник у бунилу и незнању трабуња. А Мићун и његова поганија до тога највише и држе! Ни чуда! Памет је човјеку Бог дао! А Мићуни не знају ни за Бога ни за људе. Они се и обдржавају и гоје на беспамети људској...

Вребај, вребај, Мићуне! Мене си увребао, ама моје ријечи нећеш...

Јер ја знам – не знам како и откуд, ама знам! – да ме ни у незнавењу неће оставити памет моја. Није никога мога – неће, зар, ни мене! Причуваће ме Бог памећу коју ми је дао – да не издам јатаке и другове своје!... Ето, другове своје – назвах ако се и жгадија Мићунова називље међу собом... Језик су наш лијепи опоганили... О. Боже, што не знам неки други језик да њи ме барем са самим собом зборим и не прљам се ријечима које и из њихових жвала излазе?...

Требало би, свакојако, да кажем том погансузу: Залуду су ти сва лукавства и нечовјештва ваша! Не

лијечите ви никога ни ради чега до да би му могли здравоме душу на памук вадити и памет превртати!

Него, свим тим ја зававравам себе! Тишти ме, кида ме нешто горе од кукавичлука и издаје!

Знам нешто што не смијем повјеровати, нешто што нећу да знам...

Злодуси су завладали свијетом. Канда више и нијесам у свијету. Додуше, у тамници сам истоветној у којој сам био и под Србијанцима – кад сам се пријавио из одметништва Двадесет прве. Је ли то била Двадесет и прва или Двадесета година? Двадесет прва: годину дана доцније родио ми се Никола... Ђе је твоја младост сатрунула, сине мој? Омамили су те они, помамници! Понијела те младост за њима кад су у Босну прогнани, проклетници. Негде тамо си и остао – без гроба и мрамора! Ни они не знају кад и гдје, али те славе – да понизе твога оца као издајника!...

Мути ми се у глави... Али не бјежи ми због тога памет од онога од шта утећи не може, него је то ја гоним... Који ја? Ко сам ја? Гдје сам? Ко је јачи од памети своје? Ето, рвем се с памећу својом – да она не зна што зна...

А свијет је, наприлику, истоветан: иста тамница као Двадесет прве... Исто је одзвањање ходника, исти камени волат над мојом главом. Исти је и доктор Гломазић – само што је онда био млад и... Лесте, онда је он био присташа уједињења са Србијом и око њега су се жандарми и писари полицијски сатирали. А сад је и он затвореник и увија се и превија пред милиционарском шушом која ни бекнути не умје. Е, мој докторе, гложили смо се ја и ти онда око српства и црногорства, а мићунски одроди су се котили и накотили и прешкали док нас нијесу у исту безданицу сурвали... Сад бисмо, докторе, могли да попричамо као људи – кад бише те-

би они дали и кад бих ја смно да се пред њима откријем...

Све се приказује каквим је и било... Једино су униформе на стражарима друкчије. Да, и кревет је мој болнички: нијесу ме, душегубници, дали у болницу, но су од моје ћелије направили тобоже болничко одјељење... Знају они што раде, а не као што су србијански жандарми једино знали да руже и кундакају: нуткају ме свим што рањенику или болеснику спада, али ме скривају у ћелији издубеној у стијени, где нити је зраке ни гласка...

Али ја једно премишљаам и зборим себи, а друго ме изједа – горе од рана, горе од смрти оба сина, горе од слома Црне Горе и угасе српске...

Неко иде ходником... Двојица... Нешто причају. Не могу да разаберам, али – један је Мићун, а други доктор Гломазић... Сашаптавају се пред вратима. Хоће ли ући? Али зашто и држе закључаном моју ћелију кад се ја ни с мјеста помаћи не могу? Пропис! А мени је као да се кључ не окреће у тој браветини – и она је иста као Двадесете, а можебити је таква била и под Господарем... Да, и мој Господар је ту затварао своје противнике – никад није било и неће бити господара без тамница...

Али кључ се окреће – једном, двапут... Да, то сам био и заумпо да кажем себи: као да се кључ не окреће у браветини, но у мојој глави – памет ми мучи и изокреће...

Можда бих могао преварити доктора... Не преварити, него искушати... То је тешко, доктори много знају... Али Гломазић, онај на ког личи, можда ће се у њему наћи нешто људско да ми открије, да ми наговјестити на ком сам свијету...

Правићу се да нијесам при себи... А можда и нијесам... Можда сам ја толико срећан па снијевам све ово на другоме свијету... У паклу... Ако – само да није код

Мићуна!... Нечастиви се преобрео у Мићуна и смислио и доктора и ћелију и... да ме мучи мукама несмисливим за гријехове моје... Јер грешан јесам – знам то добро...

Нијесу ђаволи – нијесу им пете напријед окренуте... Али то ништа не казује! Ако је ђаво узео на се обличје Мићуново, морао је узети и лукавство његово и некако ми очи замаштраги...

Препипавај ме, послушај ме ти, докторе, колико ти је драго! Али ни чути ни обзнати не можеш шта је у мени... То знамо једино ја и Мићун. Ја и Мићун!... Боже, зар сам толику казну заслужио да ме с њим плетеш у животу, у смрти, навијек!?

Ослушкајем, сада, разговор између доктора Гломазића и Мићуна, а правим се да ништа не чујем.

„Па, шта кажеш, докторе? Је ли он при свијести?“ пита Мићун, протежући се онако црн и голем, у својим ременима и чизмама.

„То је тешко рећи“, одговара Гломазић, трљајући наочари. Доктор је плав и још подгојен, румен као одојче, али занеобријанио. Помало је и сипљив, изгледа, јер кашљуца, настављајући: „Рефлекси су му здрави. Али то не значи да није повређен неки од виталних центара – говор, слух... Да, говор... Вукота, чујеш ли ме? Ја сам доктор Гломазић. Ти ме знаш одавно – зашто ћутиш?“

Ћутаћу и даље – док се не снађем побоље...

Продао им се доктор Гломазић! Или се није продао, него... него се из страха покорио. Страх је страшна сила. Не каже се залуду: Батина је из раја изишла. Ту силу ја нијесам никад признавао, па ни разумно. А боље би било да јесам, можда сад не бих био гдје сам, нити би ми синови изгинули – Никола као партизан, а Данило у мојој војсци, нити би моја кћи Мируна урадила што нико никад није... Мируна, мезимце очева, је си ли то урадила? Не, то не могу, то не-

ћу да повјерујем – не могу да умрем док то не обазнам... Сад не разбихам шта зборе. Нити видим ништа до некакве магле и кржаве ријеке. Увијек су ми се прибивале кржаве ријеке: ратови и буне, и несносна, отровна мучнина ме спопада – као да сам се бунике најео. Или је то због Мићуновог присуства – знам да је ту, а не чујем га и не видим више. У утробу, у крв ми се отровник увукао...

Сада их опет видим и чујем – боље чујем но што видим...

„То значи“, каже Мићун, палећи цигарету, „да би се он могао опоравити... А можда се он утвара! Зашто га, докторе, не бопнеш у уво, у језик да провјериш може ли да чује, да збори?...“

„Центри говора и слуха нису у језику и уху. Очито, он повремено губи свест – не реагује. Доњи део тела му је паралисан, сасвим. Моторни су центри озбиљно повређени. Биће потребно још испитивања...“

„Немојте да развлачите, докторе! Мени не можете подвалити, иако се у те ваше докторске заврзламе преврше не разумијем. Нама је неопходно – утувите себи: нама је неопходно – да он прездрави, да дође к себи!“

Хоћеш, Мићуне, да ме мучиш и дознаш моје јатаке...

„Јер он мора на суђење!“ једи се Мићун. „Јавно суђење. Није он макар ко! Мора народ видјети и чути из његових уста како је шуровао с окупатором... Од тога, од тога да ли ћете га излијечити – све друго је наш посао – од тога, подвлачим, зависи и наше разумијевање према Вашем случају. Јер нама није циљ да Вас уништимо! С Вашим знањем Ви још можете – упркос Ваших тешких сагрешења, да послужите народу...“

Опет сам се преварио: Мићун хоће да ме јавно обрука. То он хоће! Није њему стало до мог живота –

могао ме убити кад сам му већ у засједу упао. Њему није до мене, него – до народа! Да ме народ види кукавицом и покајником! Да читају јавно моја договарања с Талијанима и преслишавају свједоке о мојој тобожњој издаји Црне Горе...! То би значило да он није ђаво, а да ја јесам у паклу! Или је то замка нечастивога да ме мучи невјеровањем и издајом Мирунином... Све је тако мучно и неразумно... Него да прислушнем шта ће му доктор одговорити: сво опет кашљуца...

„Ја чиним што наука и моје дугогодишње лекарско искуство знају. Уосталом, Ви и сами добро знате да сам ја одувек био противник црногорског сепаратизма. Мени сте данас ближи ви комунисти: ви сте очували државу у чије сам стварање ја уложио сву своју младост и за чије сам одржање читав свој живот...“

„Знам, знам! Али знам и то да нас и ви и они подједнако мрзите. Зашто, како да Вам вјерујем? Докажите! Мене занимају дјела, дјела а не ријечи!“

„У овом случају“, неодлучно се правда доктор, „ја сам једино лекар...“

„У томе је ствар“, подвикнује Мићун, „што Ви нисте, што не можете да будете једино то! Ви сте и кривац, и то какав! Ја сам узео Вас, а не љекара из градске болнице, не само због тога што желим да читава ова ствар остане у тајности него и да Вам пружим прилику да оправдате нашу великодушност! Дјела, дјела су потребна, докторе! Јер једино будала вјерује голим ријечима! Штавише, сад Вам се пружа двострука прилика и да се покажете непристрасним као љекар – да излијечите свога давнашњег противника, а тиме и нас увјерите да сте бар почели увиђати Ваше заблуде и Ваша огрешења о народ и његову борбу. Зар Вам није јасно и непобитно да смо Вам тиме пружили прилику да се спасите – то и није тако важно, и да се попра-

вите – то је и те како важно и за Вас као човјека и за нас као човјечну, народну власт.“

„Довели сте ме у незгодан, немогућ положај. А шта ако ја као лекар нисам кадар, ако наука још није...?“

Не знам колико је времена протекло откад је био код мене онај вукодлак Мићун с доктором Гломазићем. А откуд и да знам? Пао сам у несвијест и, може бити, у дубок сан. Овдје нема ни дана ни ноћи – гори стално сијалица. А ништа се не догађа по чему бих знао које је доба дана и колико је времена протекло.

Одморници сам, послије бесвијести или сна у којима ми се ништа није привиђало.

Нешто чудно се збива са мном: читав живот мој, згуснут, пада ми на ум...

Дјетињство, када сам чувао козе по камењару и тукао се и миловао с четворицом браће – двојницу је позобала шпањолка, а двојница су оставили кости под Скадром. Дјетињство моје се мијеша с мојом младосћу, када сам учио подофицирску школу на Цетињу. Па женидба са Станом и живот с њом. Ратовање противу Турске и Аустрије, одметање за вријеме аустријске окупације и по уједињењу са Србијом Осамнаесте... Поћере жандара и уједињаша нагнале су ме да бјежим у Арбанију, а одатле у Италију, у Гајету. Надао сам се да ћу тамо видјети свога старог краља-господара, а дочекали су ме брука и невоља – Талијани су нас држали у баракама, обукли у њихове униформе и вјежбали као и своју војску. Господарева кћер Јелена је жена краља њиховога, па сам држао да ће нам тамо бити као у тазбини, а они су од нас правили своју балканску извидницу. А кад је стари господар умро – измирили су се с Београдом и оставили нас на цједилу. Распуштили смо се, тада, као пашчад без господара: просјаци, слуге и аргати – голи живот да спасимо. Спа-

ли смо на то да примимо милост Београда и вратили се грдни и ојађени домовима својим. Опет сам кућу скућно, чезнући за црногорском независношћу и тресећи се око ње. Дошао је и рат – србијанска сила и њихова држава Југославија пале су као трули пањ кад о њег бик рогове оштри. Талијани су дали власт нама, противницима Србије. И државу су нам понудили – жалосна и чемерна је то држава била, али се барем црногорском звала. Држао сам: нек се барем тако црногорска држава обнови, па ћемо се временом отети Италији. Али омладину су били искварили Србијанци и комунисти: тек што смо заустили да прогласимо црногорску државу, а Црном Гором се распламћела буна. Колико су Талијани били згранути због устанка, толико су били јетки на нас, као да нијесмо и саме себе преварили да Црна Гора није оно што је била – Црна Гора која се, ето, данас, у мени распамећује и умире. Куд сам могао, куд смо могли ми опјањени црногорством но – на казан талијански и иза жице њихове? Тражио сам тада комунисте но шкрапама, као и они до јуче мене, али они су још гори звијерци но сам ја био, па ми се није посрећило да руке у њихову крв окупам. Убрзо су се комунисти и србијанске присташе поклате међу собом, а Талијани окренули ћурак и почели да помажу ове друге. Тако нас ни тада нада није ограшшила: за једне смо били слуге окупатора, а за друге издајници српства. А ја сам служио једино својој вјери – црногорству своме! Жудно сам ону Црну Гору која је била српскија од Србије, у којој се српство и залегло! Пропала је затим и Италија. Дошли су Њемци, али за њих је Црна Гора била једино гомила камења иза које пуца опаки, затровани народ. Претрајао сам под њима као у бунилу, док нијесу и они пропали и комунисти завладали. Свак је имао на некога да се ослони и негдје да бјежи, а ја – у ноћ и у шкрапе. Горе но

вук – вук има барем јазбину с вучицом и вучадима. Извори и грмење су се преобратили у шпијуне и засједе. Истина је жива: једном сам срео вука са закланом јагњетом и плијен му преграбио... А кад сам мислио да су ми комунисти траг изгубили и на ме заборавили – прикучно сам се кући своје кћерке Мируне. Пронашао сам у близини дубоку шкрипину, до које кроз трње и шкрапе може допузати једино онај који се добро увјештио. Ни Мируна није знала за ту шкрипину. Ни она, иако ми – не дај, боже – не би на ум пало да је од ње скривам – од кћери рођене. Ништа она није знала, сем мјеста на коме ми је ноћу храну додавала и сустазице којом долазим. Па ипак су ме ухватили док сам се, идући к Мируни, прокрадао врлетијом. Ја сам стари вук горски и моме уху и оку ништа не може замаћи... Домишљај се: знали су откуд једино могу доћи на састанак с Мируном и ту ми клопку намјестили... Знао сам да ће ме кад-тад убити, али да ме ухвате – држао сам да им то славље нећу приредити. Увијек сам држао оружје спремним и запетим и кретао се врлоступима на којима ме не могу шчепати. Тако је било и сад: учинило ми се да су се на ме бацили оштриљци и глогови – тако су се били укрили и срасли, иако сам у својих шездесет и кусур година више зла но добра претурно, па сам се сурвао с двојницом низ врлет... Не знам шта је потом било – к себи сам дошао у неком кампону. Или је то већ био онај свијет – пакао?... Трескали смо се као да се возимо беспутицом – можда ме је то и освијестило. Чуо сам јечање крај себе – оне двојице што сам их сурвао са собом. Глава као да није била моја – раскомадавала се на стотину страна и никако нијесам могао да је саставим. Неко је пушио и примијетио сам на клупама смркнута лица и оружје. Губно сам свијест у болном труцкању и долазио себи у још болнијем. Тако смо стигли на раван друм и смирио сам се у несвијести... А онда, кад су ме износили, опет сам

дошао к себи и чуо Мићуна – да, баш Мићуна, знам ја њега одмалена, и на моме је крилу растао – како говори некеме: „Њој треба објаснити да је њен отац крив што се угрувао. Треба јој објаснити – обећали смо јој да ћемо га жива ухватити и живот му опростити. Она зна, уосталом, да нама и није важан његов живот него – његово разобличивање пред народом“... То или такво нешто је Мићун некеме у мраку зборио, мислећи да ја к себи ни дошао нијесам... Мићун или ђаво.

То или такво нешто, Мићун или ђаво...

Мируна, кћи мпљеница, кћи јединица ме издала! Зато и бјежим у сјећања – бјежим од свијета овога или од пакла... Биће да ме памет вара, биће да ме тиме нечактивни муче... Јер такво нешто се никад није чуло ни изван Црне Горе! Због чега би она то могла учинити? Зар има силе да је на то нагна? А нема за то ни разлога: муж јој је остао у заробљеништву – ништа му они не могу, дјеца су јој ситна – они дјецу не дирају. Браће већ нема да би ме за њих жртвовала. Вјерна мужу и честита као све одиве од мог рода – није се ни с ким од њих ни сјаранила. Није прихватила ни њихову поганску вјеру, која гријех и обзирност не познаје и не признаје. Зар би се таква опачина у Божјем створу могла приметити?

Како то да сносим, како да обазнам?

Умријећу – то знам. Али не могу ни да умрем а да то не дознам...

Можда свијета и нема више! Можда је Мићун – зла свезнадар, или његов двојник из пакла – сваког зла чимбеник, то намјерно рекао да ме мучи мукама недокучивим? Можда ни жив нијесам, него моју душу он у паклу искушава?...

Дај, Боже, свемилосни, да је то у паклу!...

Опет су Мићун и доктор Гломазић дошли да ме искушавају и препипавају. Опет се прегоне око душе моје, око живота мога...

Нека их, нек се прегоне колико их је воља – ја знам што знати не смијем...

Трајало је то њихово довијање и прегоњење подуже, можда и пола сата, па је Мићуна стражар позвао и он је хитно изишао. Стражар је остао узаслоњен на довратник и ћаска на ходнику с неком женском – биће да је то нека од оних њихових шишакиња у панталонама. Покушаћу да искушам доктора: био је крштени створ – ако се није утурно: ако је ђаво, мора се обличити пред крстом часнијем. Али морам бити вјешт и опрезан: ако и није од рода Сатанина – спао је на милост немилосника...

„Ко си ти, човјек или ђаво!“

„Добро је: дошао си к себи, проговорно си најзад! Зар ме не познајеш, Вучета? Ја сам доктор Гломазић – знали смо се добро одавно.“

„Памтим и знам добро доктора Гломазића – одавно смо шанчеве један према другом ископали. Али сумњам да си ти тај доктор! Сумњам и да сам ја онај који сам био. Гдје сам ја? Ко си ти? Јесам ли жив или сам већ на другој свијету?“

„Жив си, Вукота! Чујеш, видиш...“

„Знам то. Али и од мојих пређа знам за пакао и за свијет. Можда си се ти у ђавола, или ђаво у тебе прометнуо.“

„Ја те схватам: дуго си био у шуми, па ово рањавање и несвест. Али ти не пристоји да се претвараш: био си барем озбиљан човек! А ја ти могу и доказати да си на овоме, а не на ономе свету. Али што бих се ја око тога бактао? Веруј што верујеш! Вазда си ти ћошкаст и својеглав био!“

„Па, јесам. Али да нећеш и ти, докторе, почети да ме поправљаш? Него ако си човјек који си и као мој противник био – реци ми шта је са мном било и гдје сам!“

„То није моје – то ја не могу да ти објашњавам!“

Моје је да те лечим и – надам се – излечим. Који те део главе боли? Аха, тај! А мути ли ти се пред очима? Понекад? И ивице ствари ти трепере? Добро. Опажаш ли, Вукота, кад те по ногама пипам? Не? Моторни нервни центар...“

„Не бринем ја за то колико – да опростиш – за лањски снијег. Реци ти мени, кумим те мукама твојим и мојим...“

„Не аветај, Вукота! И сам можеш себи доказати где си! Пијеш ли воду? Пијеш. А храну, дају ли ти? Дају. Зар би душа, макар и у паклу, могла твари да узима? И зашто би нечастиви настојали да те излече? Чему би требало да им то послужи? Погледај: крстим се. Зар би то нечастиви чинило? Начелник Мићун то неће учинити: безбожник. Али ја могу: хришћанин сам као и ти, како не држим толико до цркава и попова. А и ти се можеш прекрстити. Тако. Јесам ли ја ишчезао? И твоја памет је здрава! Ево, пази, то у овој соби једино ја и ти знамо: ко је био кључар Двадесете, кад си ти био у овом затвору?“

„Наредник Поповић – земља му кости изметала!“

Ту се наш разговор прекида: улази Мићун, ушиљен, усукан и утегнут. Али разговор с доктором ми је открио да моје мисли и нијесу помућене. Ја сам знао гдје сам и шта је са мном било. Бојао сам се, једино, да су ми се збркали снови и сјећања. И лагао сам себе – све у празној нади да није било што је било, да не знам што једино и знам... Знао сам да ме Мируна издала – она је једино знала кад и откуд долазим! Помислио сам то чим су ме њихове канџе зграбиле! Помислио и увјерно себе: Не, не, не! Јер ко би такво што смислио и помислити? Рођена кћи! Требало би је у безданицу, да јој се стрва не зна – као што су Црногорци од памтивијека чинили с безочницама... Свако вријеме своје зло носи. Али ово је зло ван времена, зло зала свију...

Свијет, ето, стоји какав је и био! И људи су какви су и били.

Да ми је да јој се барем осветим! Да рођену крв испијем! Али немам више моћи ни за шта: узет, утамничен, разбијене главе и памети...

Јавио ми се, у свему злу и пораженију моме, наум лијеп и потајни – да јој одгризем нос и обиљежим је као што су срамотнице у Црној Гори од памтивијека обиљежаване. – Нек свијет на њу, док је животом жива, прстом указује!...

„Да, његово се стање осетно поправља“, спремно објашњава доктор Мићуну. „Малочас смо и разговарали.“

„Чуо сам, долазећи. О чему?“ припиткује Мићун, надносећи се нада ме.

„Тако, ни о чему, у ствари. Проверавао сам његово сећање и разумност закључивања. Присећали смо се, на пример, рата с Аустријом...“

„Добро, докторе, изиђите Ви на тренутак.“

Сад смо ја и Мићун сами. Проходао је хелијом. Онда запалио цигарету и понудио мене. Али ја сам одбио: изломљен какав сам, могао бих брке осмудити и пред њим се осрамотити, а не дам ни да ме тиме припитомљава, као што му се код других усладило.

„Како хоћеш: ако ти се пуши - пуши“, узвраћа Мићун с горким нехајем. „Важно је нешто друго: видиш ли ти да ти ми нијесмо душмани баш колико ти држиш: лијечимо те, хоћемо да те спасимо...“

„Тако вас бог лијепи спасио!“

Мићун се једва јетко осмјехнуо на моју клетву. него настави:

„Ти мислиш да сам ја заборавио – а стид ме што нијесам, добро да знаш! – ти мислиш да сам заборавио како си ме на крилу држао, причао ми приче о јунацима и на коња ме иза себе стављао. Гледао сам у теби

другога оца, био као брат рођени с Николом твојим на студијама и у рату. Ти и мој отац сте класни другови, из сусједних села. Били сте добри пријатељи – не могу рећи да нијесте, нако је мој отац – јер је био мој отац – у логору окупаторском скапао. А ти си тјерао своје и – дотјерао до непријатеља народа и слуге окупатора. Да, да, непријатељ и слуга! А шта би и могао бити непријатељ до слуга, шта слуга до непријатељ? Баш због тога бих ти се слађе осветио но туђину најтуђему. Али партија нас учи, партија ме научила да наш циљ не може бити освета, него – поправљање људи. Ти си се родио у једном злом свијету, па не можеш ни бити сасвим крив за њега. Тога свијета нема – остала је твоја кривица. Од твог увиђања, од твог држања зависи и колика ће ти казна бити одмјерена.“

Он је застао очекујући шта ћу ја узвратити, или како ће његове ријечи дјеловати на мене. А ја сам својој мисли и свој наум умно. Ипак ћу га залагивати.

„Ја сам и сам увидио да Талијани не мисле о нама, но – о себи. Одавно ја знам да је моја Црна Гора пропала. Нијесам имао куд но да у гори главу спасавам. Али ја не могу преконоћ, овако изломљен и искомадан, све да обазнам...“

„Ето, тако, видиш – добро си почео. Ми ћемо ти помоћи – али ти самом себи опраштати не смијеш. Све је часно и јуначко што је за народ и његову борбу. Угледај се на нас комунисте – ми најмање праштамо себи и својима... Размисли сам – ми не бисмо хтјели да те присиљавамо. Од твога држања – али не од твога држања овдје, у тамници и према нама, него пред народом и за народ – од таквог твог држања све зависи. Твоје је, и сам увиђаш, прошло. А народ, а нови нараштаји, а твоја кћи и њена дјеца – крв твоје крви, морају да живе. Држаћемо те колико морамо у затвору, па – кући. Можеш ти још лијепо да поживиш... Доктор

Гломазић ће те обилазити – ни он није чист, али као љекару му се не може бог зна шта приговорити. И ја ћу навраћати. Можеш ме увијек и позвати: нијесмо ми као они југословенски полицајци – водимо рачуна о људима и вазда времена нађемо кад човјека треба на пут извести...“

„Ја немам права ни на шта! Али бих те нешто замолно: могу ли видјети Мируну?“

„Мируну? А зашто?“

„Па, ето, немам никога до ње – да с њом проговорим. Могу и умријети – да се с њом опростим...“

„Она је ту – моли и богоради да те види, али досад јој нијесмо дозвољавали. Ми изузетно дајемо посјете затвореницима док су у истрази. Изузетно! Твој случај је тежак, али обзиром на то да она ни у шта није умјешана и да и сам почињеш увиђати...“

Изишао је Мићун. А ја чекам, чекам – са својим наумом...

Ево и Мируне – брже но сам се надао, баш као да су је, кучку, држали у причуви кад им затреба. Страва ме спопала што видим да ми никад није била толико слична: црнопута, зеленоока, змијаста. Убеутила се и скаменила, а ја сам из тога прочитао – оно што сам ионако знао.

„Дођи, кћери“, кажем јој.

„Тата, зар су ми те нагрдили?“ отргла се она од мене себе, падајући ми по грудима и подрхтавајући без суза и јаука.

Обухватам је лијевом руком тврдо као менгелом и шапћем ријечи као да метке из уста избацујем: „Издала си ме! Свога оца, проклетнице!“

Припремам се да учиним оно што још то могу – да јој зубима нос одгризем. Али она узвраћа јецајем и шапатовом: „Јесам, тата! Шта сам могла? Обећали су ми да ти ништа неће, а ето... Мислила сам – твоје је про-

шло, а ми морамо некако да претрајемо... Опрости ми, тата! Опрости ми добро твоје и крв твоју, ради помена на браћу моју и име наше, ради дјеце моје..." Може ли се опростити издаја и то оца рођенога? Зар икакав опроштај може то да спере и ублажи. Не, не може – никад се то није спирало ни праштало, нећу ни ја кад није нико никад у Црној Гори... Но она, безумница, она несретница... свако зло је на њу, као и на оца јој, вазда трчало, а супротити му се није умјела – ни колико јој отац. Једино је у мени налазила окрепу, једино сам је ја тетомно и мазно – душу своју тетомно и мазно. А ја се на дому скрашавао нијесам: те ратови, те одметништва, те тамнице: за мном је, душицу моју, туга јела и – појела... Миљеница, паћеница моја... Кад је оно Николу, у љутњи, гурнула са стуба те је главу окрвавнио – била је дјевојчуљак а он ђетић, трљапила је да се низ литице сатре, и би се да је ја нијесам памети дозвао... Па кад је с Николом, у игри, колибу запалила – побјегла у гору да се обестрви, и обестрвила би се да је ја нијесам... А кад ју је змија печила – свиснула би без мјука у мукама да се ја нијесам тревнио и на плећи је у град доктору – овоме истоме превјеру Гломазићу – да је нијесам на лијечење одио: бреме најмилије, душа душе моје. Па и пошто се удала – док сам се ја црном Црном Гором по горама и тамницама заносно, и тада је једино у мени савјета и смирења налазила... Безбратница, а ја – ко ће ми гроб побусати...? А заводили су је – змајевити Никола више но ико – њиховим лијепијем причама о срећи људској и слободи црногорској. И завели су је, сад долази себи у несрећи и гријеху... Морам јој опростити, својој души олакшати... А и нема ша да се прашта – праштам ли себи, ко ће мени да опрости? Она је што је, што бити мора – што сам и ја био у свијету... Нек плаче, нек се исплаче на мом рамену, у мојој десници – да тиме и заклоним

своју љевицу – себи не праштам! – док будем скидао завој и завлачио нокте у лобању, у мозак свој.

Тако, тако...

„Плачи, кћери, исплачи се барем, душо моја, сине мој... А ја...”

Допро сам до ране – поломљене кости се размињују и крцкају. Још мало, још мало и угнаћу њих и нокте своје у мозак – у памет, у сјећања и живот. Болони и маглине... Како је незнавеност слатка... Изгледа да су опазили да нешто петљам око главе. Мићун више, зове стражаре, кликује доктора... Има право Мићун – нема пакла. Постоји једино свијет у коме је Мићун све и свја – страшни свијет без пакла и Сотоне.

„Плачи, кћери! Олакшај себи, јаднице моја!... Нема пакла ни демона, кћери. Постоји само овај свијет и људи. И људи...”

Јануара, 1970. године

ПОРОБЉЕНА ЗЕМЉА

Никако да се откинемо од Мораве – оптицала нас је час с једне, час с друге стране. А сумутна, као удовичке очи неиспакане, и тешка и спора, као крава степена. Некако неодгонетљива: просто не знаш куд тече. А да воз није ишао и кад човек не би знао да свему има краја, учинило би се као да нас већ ништа довека неће одвојити од ње – од Мораве, за коју веле да је највећа српска ријека и сва српска, од извора до увора.

А воз је милио, застајкивао и премисљао се, крцат народом, прљав и задимљен – баш како и прилични у вријеме ратно. Скупило се народа одсвукуд: прекупци и погорелци, скитачи и трудбеници, Власи и шопови, а понајвише беше сељачкога народа српскога. И није да ћуте, али сви као да ћуте. Јер нико не збори о ономе што тишти сваког и што сви знају: воз за Скопље јутрос није кренуо, а од работника које су Бугари покупили по поморавским селима да поправљају пругу и копају ровове и који су се с југа враћали нашим возом, процурило је да већ око Куманова грме топови. То су француска и избјегла српска војска пробиле бугарско-аустријски фронт и оглашавале се незадрживо као доба од године, као надање људско.

Јесен је хиљаду девет стотина осамнаесте – рата су сити и небо и земља, и поробљивачи и поробљени. А откад се то рашчу – свијет се промијени: наједном у бугарским војницима по станицама препознасмо обезглављеност и скори слом силе бугарске, као што ће

лишће морати да опадне, као што умињују куга и поплава.

Вијест добра је ишла брже од воза: нови путници су улазили у воз ћутљиви и обрадовани, као да се у њима родило оно милостиво, оно добротворно и замамно јесење сунце. Па и на бугарске војнике смо се почели сажаљевати: нијесу ни они криви толико, рат је, и њих је сила слијепала на зло наћерала.

Али не би нам суђено ни да тог једног јутра заплavimo у радост и опраштање.

Ја и да нијесам јабанац, Црногорац, не бих био кадар да упамтим на којој станици су ушла три бугарска војника, а још мање гдје се тачно догодило оно што не могу да заборавим, што морам да испричам. Јер било је тако ненадано зломислом и злочином да је мене, човјека Србина, као и остале путнике, чак и оне који нијесу били Срби, оковало таквом немоћи и стравом да смо престали бити људи, или смо сви више но икад, постали само Срби и само људи.

Десило се негдје на прузи низ Мораву, а ја сам једино упамтио главни догађај и главна лица у њему. И Мораву, зеленкасту, као да је и она била човјек и судионик, спокојна и бесмртна кроз златасту јесен, и скамењено све живо између падина отежалих од воћњака и кукуруза, испод неба очишћеног и обнијемљеног.

А и ко сам ја да памтим и разумијем? Сиромашак чемерни и неук, што је из незнаније и невоље црногорске кренуо од конака до конака к давно одсељеним рођацима у Топлицу, па затекао тамо згаришта и пустишине и зло горе и од оног у Црној Гори, продужио трбухом за крухом, не би ли код каквог душевног гезде живог голи из зиме и несреће извуко.

А што и да памтим и да разумијем?

Остала је срамота, горка и непроболна – до гроба.

А онда није било ни срамоте – нијесмо били ни Срби ни људи. Или нас је, можебити, све то толико упрепастило да смо се оциједили у некакве људе што све могу да поднесу, у Србе кадре на све да забораве.

Како рекох, ушла су три бугарска војника, негдје на десној или на лијевој страни Мораве. Све ми се чини да су дошли из вагона позади – нијесам их видио на некој од станичица, а могли су и да ускоче у воз који је једва милио. Но овако или онако – ушли су с пушкама и бајонетима, а ми, обезоружани, дигосмо се у самима себи на стражу, правећи се као да их не видимо.

Јер они нијесу ушли као други људи, него обзирући се као лупежи и тврдијем, необзирнијем кроком војничкијем.

Први се пробијао црни подофицир, људескара широких вјећа и уфитиљених бркова. Чим је ступио унутра, отискујући путнике лијево-десно широком камијом сабљетине, као да прави пролаз међу марвом или травуљином, видјело се да је зло засновао. А уз то је сваког загледао очима које су се цаклиле, укочене и једнобојне као у змије – видјех да се те очи радују што немају дна и што су без милости људске.

Крчевином коју је црни подофицир остављао иза себе поигравао је жут, буцмаст војник бјеличастих брчића, узигралих очију и румених усана. Он као да је био сушта противност подофициру – шеретски је свакоме намигивао или добацивао веселе посприце. С њим уђе људска ведрина – или је у свијету удешено тако да један зрачи стравом а други надом, те се срце људско облива час препашћу час спасењем.

Трећи војник – о, трећи војник није био ни страхан ни благ, ни црн ни плав, него некако, рекао бих, ни једно ни друго, и једно и друго. Ако сам га добро упамтио, био је он осредњег раста и у свему осредњи: смеђ, одмјерен и као да га ништа није занимало. Ја, ни

сам не знам како и зашто, у оној општој препасти и забуни од тог војника највише и зазехох: такви као да и не знају шта је нечовјештво, него покорно врше оно што им старији заповиједа, чиме се – тако они држе – најбоље могу додворити.

Ја и да сам познавао неког од путника заборавно бих како је изгледао. А и чему да памтим? Сви смо се ми показали једни и једнаки – робље обеспамећено и обезличено. Али сам, како рекох, упамтио оне на којима су се бугарски војници зауставили, над којима су силу своју ишћерали – јер њих и да хоћу, док знам за себе не могу заборавити. Памтим њихова имена и њихова лица и очи и руке и сваки трен несреће што се на њих обрушила.

Јер ко би могао да заборави кад је најпотпуније човјек био? Како да човјек не упамти час у коме је заборавно да човјек буде, у коме се није усудио да се спомене језика и имена свога?

Бјеху то свекар Дмитар, старац кошчат и још крепак, свекрва Стојана, безуба и мекана и сива као врећа брашна, и њихова снаха Милојка, невјеста црноока, крута и стасита, надодољена у њеним танким сукњама и везеном јелечету. Они сјеђаху у ћошку, са својим торбама и корпама, и мада у вагону бјеше још женскиња, војници се упутише к њима – к невјести Милојки. А као што смо по наступу војника, чим су ушли, слутили да нас сила и насиље неће мимоићи, тако смо знали, чим се орни подофицир устави очима на Милојки, да ће се баш на њој зло и развршити. Јер ту, до ње, не бјеше женскиња ни тако младих ни привлачних. Ту не бјеше, до Милојке, Српкиње која би Српкињом била и одјелом и изгледом, лицем бијелим и косом враном, погледом смјерним и рукама прекрштеним.

Ја не знам бугарски. Али сам разумио и упамтио ријеч сваку коју изрекоше војници на језику њиховоме.

Црни подофицир упита ђеда Дмитра ко је и одакле је и је ли невјеста од рода његовога. Дмитар се, с руком на прсима и пресамићен како се клањало у турско вријеме, каза из некаквог села крај Ниша, а снаха му је била у роду, па је враћа дома: вријеме мутно и превртљиво какав само рат може да буде, па се старац домислио да ће бити мудрије ако снаху врати и скрајни од широких друмова и чистина.

„А где јој је муж?“ упита Бугарин.

„Погинуо. Нестао у рату“, одговори старац.

„Лажеш! Црнину би носила да је погинуо и не би је ти у дом враћао. Она чека да јој се он врати са Солунског фронта.“

„Ја не знам за њега откад је Србија окупирана“, правдао се старац као да је крив што не зна сигурно је ли му син погинуо.

А старица Стојана се клепа: „Тако очи изгубила како знала жив ли је, мртав ли је.“

Црни подофицир се тобож нашали: „Ако је погинуо – жена му не треба, а ако није – нек она плати за њега.“

Плави војник покуша да све окрене на шалу и весеље: „Мужа се сигурно ужељела. А којој у ово вријеме није мило ако се с њом млади људи пошале?“

Али нико се не насмија, старац збуњено затрепта, стежући испуцалу шаку на штапу, а старица поче да преклиње: „Буди милостив, господине, Бог ти добро дао – и ти имаш жену, сестру...“

Невјеста Милојка је сједјела непомично, још крућа и поникнутија, а ја се сјетих дјевојке на причешћу и јагњета пред клање. Али црни подофицир се није ни на њу ни на преклињања старчина обзирао, него нареди смеђом војнику: „Рашчисти тамо, Асене.“

Тако смо – да је вајде – дознали да се трећи, смеђи војник Асен звао.

И тај Асен истера брзо путнике из угла супротног ђеду Дмитру и његовима. Не знам због чега су изабрали баш тај угао, јер су могли да ослободе и онај у коме је био ђед Митар. Али они изабраше баш тај, као да су се либили да покрећу свекра и свекрву и жељели да буду што даље од њих. А можда им је било баш нарочито стало да Милојку проведу кроз читав вагон, пред свима нама, као што невјесту дјевери прве ноћи своде пред свим свадбарима.

„Хајде“, позва подофицир Милојку, а пошто се она и не помери, он нареди плавом војнику: „Поведи је!“

Развезавши широка уста у весело и злурадо церење, плавушан ухвати младу иза шаке и, рекао бих, скоро њежно је повуче: „Хајде, снашо. Не бој се, не буди луда! Нећемо ти ништа – да се с тобом мало поиграмо.“

Старица клекну и обухвати подофицира око чизама, јецајући и преклињући, док је старац нешто шаптао – читао молитву или проклињао, с поблиједјелим шакама на штапу.

„Асене, поведи је ти!“ љутиито довикну подофицир, одгуркујући старицу ногом као да се испетљава из нечег сувишног и непријатног.

Плави војник одмахну руком и главом, као да се правда: „Ма пошла би она и лијепим.“

Али Асен приђе на својим јахачки искривљеним ногама, збаци Милојкину мараму и несхватљивом вјештином раскопча њене вितिце и уви их око своје шаке.

„Иди, кћери“, простења старац и додаде као за себе: „Војска, сила – опростиће и Бог и људи.“

Старица закука, као кад укућанина спуштају у гроб, али је подофицир, разљућен њеном запјевком, рину чизмом у ребра: „Кукаш за Србијом, мајку ти твоју! Кукај, кукај, нећеш се накукати довијека!“

Као да је баш то и чекала, старица јекну и зацвиље. А невјеста, дотад упорна у својој скамењености, пође мирно и послушно.

Затим је Асен скинуо смотано ћебе, раширио га, пружио један крај плавом војнику, а други завукао под куфер крај прозора. Тако невјеста и подофицир нестадоше иза завјесе од ћебета, а Асен се, с пушком на готовс, окрену према нама.

Плави војник провиривао је преко ћебета, окретао се к нама и ружно, снажно намигивао и кесерио се, док је Асен стајао хладан и непомичан, као да се иза завесе од ћебета било шта друго или ништа није догађало.

Ми се нијесмо усуђивали да погледамо један другог. А уколико би ко кога и погледао, као да га није видно: било је срамотно Србин бити, било је несносно човјек бити.

Све је то трајало краће но што би човјек мислио, а дуго, ужасно дуго да би се могло поднијети. Па ипак смо поднијели – до краја. И кад је изишао подофицир иза завјесе, опасујући панталоне, усиљено се смијући и додајући нам:

„Шта хоћете – државу сте своју изгубили!“ а иза завесе отишао плави војник, и кад је, најзад, отишао тамо Асен, безизразан и строг, као да на било какав или никакав посао иде. Јер ми смо могли, да смо навалили, савладати војнике, поготову док су они били заузети својим срамним послом. Али ником то није ни на крај памети падало. Знали смо и да бугарска команда такве поступке не одобрава, али и да би вјеровали својим војницима, а не нама. Некаква слабостиња нам је била узела и памет и снагу, као кад удари гром или се земља потресе – као да је сваки био срећан што невоља није на њ потретила.

А кад су се војници изређали, обесили своје пу-

шке o рамена. смирили своја лица и своје руке и искочили из воза у покрету, невјеста Милојка, са шакама укоченим на шареној прегачи, полако и гледајући преда се, вратила се на своје сједиште. Нико се није усудио да јој у лице погледа, све док јој старица не узе шаке у своје, обливајући их сузама и пољупцима. И старац је плакао, ћутке, скврчен на свом штапу. Али Милојка није ни сузу пустила. Једино се била зајапурила и коса јој се била просула по лицу. Сједела је укрућена и непомична, гледајући некуд напоље – у Мораву све исту, не знам да ли с лијеве, да ли с десне њене стране...

А ја који ово записујем, четрдесет и неколико година пошто сам га чуо, нијесам упамтио ни казивача ни гдје је казивао. Што ли је тако? Што ли сам занавијек запамтио једино војнике, вагон пун народа и несрећну невјесту иза ћебета, негдје на Морави, у земљи Србији?

*23–25. март 1964. го.
Затвор у Сремској Митровици*

ГОРА И ВОДА

Довече морам изићи на планину Бјеласицу, по мраку се прикрати катуну и назначеној колиби у њему, како бих преко планинке дошао у додир с одметницима. А дан је светао – августовски, и спор због нестрпљења и ризика, али и брз, јер његово протицање доживљавам у родном селу, после неколико година живљења у градовима и три године тамновања у тамницама.

Родни крај сам оставио у седамнаестој години: сећање је ишчистило и учинило све безразлично живим и пластичним: бајка и камен, змија и мелодија, човек и дрен, подједнако су незаборавни и драги.

Ето, враћам се у завичај у двадесет седмој, оптерећен прераним искуствима и претешким сазнањима. И све је друкчије него што је било, нарочито није какво је у сећању. То више није мој свет, наоко се свака његова појединост у сваком трену нуди као своја, једина и најдража. Значи ли то да нема ничег што не би било сваки пут на нов начин доживљено и утолико потресније уколико нам је било ближе и драже? А уза све, дочекују ме уплашени или пригушено срдачни знани и незнани погледи, јер жандармске патроле и заседе не сматрају мој долазак безразложним.

Одметници револуционери и остаци разбијене револуционарне организације очекују баш од мене одговоре и решења, а ја од човека до дрвета, од вира до стене, у небу и травци тражим детињство и младост, сачуване у сећању, свестан да могу, да морам да се кре-

ћем једино међу стварима и у збивањима каква се намећу. Треба безбрижно проћи селом, обићи уплашену и равнодушну родбину и одржати тајне састанке, на којима се мора наћи одговор на сваку невољу и на сваки сан, док из људи и ствари и из простора у целини нешто позива и опомиње на живот без мржње и мука, живот похрањен у сећању или исањан за далеку и невластиту будућност.

Разгласивши као да ћу да идем к родбини у далеком селу, обрео сам се око првих заладака у густини близу ушћа речице Језерштице, где је требало да ме чека Илија, сељак из мог села, и мојих година, да би ме препратио до катуна и повезао с планинком и одметницима.

Требало је крочити три крока од реке па да човек потоне у непробојно зеленило младих врба и јова, свакојакних пузавица и лопуха, а у овом трену и у спарну и глуху тишину. Како се брзо, незауостављиво обновио живот! Пре девет година провала облака је опустошила узану долину Језерштице, а већ је младо и таласаво биље покрило њене камените и шљунковите обале. Опет, ускоро, то ће бити шума и павит – зеленило густо, живахно и шумно као река.

Али ја нећу бити, ја више нисам онај који са страхом и радошћу испира и обнавља у њему своје тело и сањарије своје.

Било је уговорено место на коме треба да се сретнем с Илијом – код вирџа изнад мостине коју је од врљанка, после сваког поводања, пребацивао оближњи домаћин, да не би морао да се сваки час изува. Тај вир сам знао и могао наћи у по мрака у по ноћи – на испуцалој маховинастој стени на његовом врху, на левој обали речице, многе дане и многе сате вребао сам пастрмке и досађивао доживљаје. Наћох га и сада, без по муке, пробивши се кроз пљусак гранчица и пузавица и преко свежих облина влажног камења.

Као да се ништа није било променило у виру, на стени и око њих. Брда су се и сад спузавала тешком модрином својих шума и танушна, прозирна поплава зелени пенушала се и таласала долином речице. Ту на стени било је меко, мекше него и некад и свежина и мрморење речице наједном су постали знани и блиски у врелој зеленој глухоћи.

Илије није још било и ја спустих ноге низа стену, осећајући како ми листове, знојне, испира хладна језа. У дну вира опрезно се помери сенкица – пастрмка изненађена, преплашена новом појавом на стени, и ја се тргох, сетивши се да не смем упасти у младичке, у пецарошке сањарије. Звизнух уговорени знак и ту одмах – на дваестак метара узводно, из жбуна ми се одазва Илија.

Седело ми се, одмарало ми се, сањарило ми се на стени и над виром – била је то стена из мог чобанског пецарошког детињства. Лево, на стотинак метара текла је Тара, река ћудљива и бојом и силином, а испод ногу хитра, љупка, незнана и незапажена Језерштица – распевани поток из бујад и камена. На тој стени, спонтано, скупљала су се чобанчад да се расхладе и заборава у игри, јер је с ње прегледна околина и покрети марве к њивама и ливадама. Чобанице још незадовољчене, али стидљиво напупелих груди и смерно ватрених очију, ту су плеле и певале и надтринтавале голобрале, али већ мишићаве и разметљиво нестидљиве момчуљке. Ту сам и ја читао књиге истинитије и узбудљивије од стварности, сањарио лепше и стварније него у књигама и данима се надмудривао са смелим и опрезним пастрвама – одатле је почињало и ту се завршавало пецање и то је била стражарница крај пута, да не промакне намерник жуђен у пустоши.

Приметивши да је свет изван њеног опет какав је и био, пастрмка се опрезно спустила низ брзаке у дно ви-

ра. Сада тихо трепери, спремна да се преобрази у сев, али и да се смири и баца на мушице тромо и опрезно.

Шта ли она мисли? Какав јој изгледа свет изван њеног вира, изван воде? Она живи просто-напросто несвесна времена, у простору који јој непрестано нуди услове опстанка. А ја морам да се борим за идеје – за свет друкчији од оног који јесте. Шта би било са мном ако бих изишао из свог света борбе и идеја?

Али ја нисам, ја не могу бити пастрмка, нити се вратити у детињство – у свет и самог себе који више не постоје.

Ипак би требало, било би лепо просањарити – постати риба или дечак, или и једно и друго.

Али морам потврдити Илијин одговор – моје жеље нису и његове, нити их могу поделити с њим. Сручих се са стене к његовом зову – у свет којим морам живети и који не допушта да буде заборављен.

Црвена, кошчата Илијина глава, с непослушним чуперком косе испод качкета, помоли се из врбовог жбуна чим се обалом запутих к њему. Руковасмо се шапућући, и брзо пођосмо уз реку, да се удаљимо од пута – од нежељених очију.

Имали смо намеру да за дана беспутицама стигнемо до планинских голети, како нас ноћ не би притисла у шуметинама. Но овде Илија није могао бити путоводња, будући није туда ни чувао стоку. Али зато је мени било знано све – овлажен росом реке јавор бледо разлистан у пристранку и искричави срмени бук. Зеленом долином или реком урањао сам и даље све дубље у младост и детињство.

Објасних Илији да је уз реку најкраћи пут до Биоградског језера. А то је рекох – и веома вратоломна беспутица, сигурно је да нас на њој нико неће срести.

Илија је био од сељака превећ разложитих. Ипак се сложи: Добро. Али не би ваљало да се помаљамо на

Језеру – може бити код њега излетника, иако је радни дан, а и оних жандарских цкврња вазда има око њега!

Илија је често употребљавао израз „цкврња“, који сам једино и чуо у свом крају, а који је код њега имао чак и многострукије значење него у народу. Код њега он није био нешто ублажена замена за „гад“, него је означавао и све подмукло и насилно. Баш тако схваћен тај израз је у мојим представама могао да обухвати све оно што сам и ја подразумевао и искусио под појмом „жандарм“.

Али ако бих могао да не видим Језеро, на три крока од њега?

Од првог сазнања оно је моја жеља – стравичне бајке у којима је дивно на трен нестати. Једва сахат хода је далеко од моје куће, али дубоко уз шуму на супротној страни Таре, тако да сам га први пут видео с планине. Избио сам, са старијим братом, иза главнице и наједном се под нама, у вртоглавим дубинама, прострла модра мрачна шума с дугуљастим, плављим и чистијим од комада неба, језером. Такво је јутро, кад се пренемо из сна. А и све је било као у суновратни полет, тајновитост непрозирних, непрегледних шума.

А можда сам то прво виђење с Језером касније безброј пута сањао, па се у мом сећању смрсује стварно и сањано.

Но, овако или онако, сваки пут кад бих из шуме избио на њега имао сам и нешто од тог првог утиска – од јутра и од сна. Кроз дуге године, за сав живот, то јутро, то горско око свитало је, светлело је у сну и на јави, у тамници и у сударима са стварношћу.

Биоградско језеро и гора око њега – горостасна стабла од сваке врсте једно уз друго, постали су истоветни с мојом младошћу – с првом песмом и првим обрежњењима, и идући, проблјајући се ка њему, кроз свежи дах и спарно зеленило Језершнице, ја сам знао

да нећу моћи одолети жудњи да ме обасја његово мокро око.

Тек што је почео грађански рат у Шпанији.

Илија није био без смисла за хумор, и уз пут казује, просипљући из жвалавих устију пљувачку више него обично, што његовом причању даје неки израз још смешнији и сличан јунаку из народске приче, како је у почетку побуне у Шпанији и сам био у недоумници, све док нису дошли до илегалне штампе, на чијој страни треба да буду. Испаде некако наопачке – каже он – овде смо против владе, а тамо треба да смо за владу. Било је брукe и грдила, како су се неки извлачили кад смо оварисали за кога треба да будемо.

И тако причамо о политици са смехом и без смеха.

И мада не журимо, пробија нас зној, јер скачемо с камена на камен и разгрђемо густише жбуња и лопуха. Рођена наша грудиа лопила је крвљу Шпаније – жандарми су пуцали на Белведеру у голоруке, главњаке стењу набијене борцима и људи одскачу у шуме пред срамотним мучењима. Зној избија на сваку моју пору и измива ме ледени дах речнице. Истиче она из мог сећања и увире у њега. Како сам био необзиран према себи кад сам и на трен заборављао увек и на сваком кораку друкчију лепоту и драгање Језершнице – неодвојивост мога постојања од ње. Загњурујем се у зеленило њеног биља, обамро, ошамућен тешким махнитим мирисима корења и цвећа и сокова којима не знам и не морам да знам имена. Умро бих за добру вест о Шпанији и погинућу за мрву наде испраћеним одметницима, онесвестићу се од боја и слатког опоја на првој плочи, препући ће ми срце под првим леденим, блаженственим буком Језершнице. Ја јесам човек човеку и друг другу, али ја сам и риба пастрва и не бринем да ли ће ме неко сутра упецати – грана сам ја која се више над овом реком и цвета и зелени све док је нешто не одломи.

Бићемо опрезни, али свратићемо на Језеро! – рекао сам беспоговорно Илији.

Зачудо, сложи се и он: Па, вреди га видети, а и ко зна кад ће те пут овуда нанети.

Има и Илија свој сан и своју лепоту.

Али то путовање, како се надао, није одвело у детињство.

То је онај исти свет – облици и боје и мириси које сам доживео и које тако добро знам, али који као да су добили – а за мене и јесу, и нека својства друкчија самим тим што су ушли и поборавили у недокучивим подрумима мог сећања, извлачећи се из њих својим непобитним, материјалним постојањем. То је реалност знана и непобитна, али и истовремено и моје сећање – ја свм! Ова река би свакако могла да тече и без мене, као и што Шпанија крвари без обзира на моје постојање. Али река тече не само за мене него мноме или ја њоме – то је за мој доживљај једно те исто. А Шпанија, Шпанија је друго: она је у мојој свести и далеко од мене иако знам да ћу живети и умрети Шпанијом, оном иберијском или неком другом, сваком.

Та моја стварност, та истоветност мене са светом на једној, а моје мисли са Шпанијом на другој страни мог бића – то је било оно чему нисам могао и умео, а ни хтео да одолим. То је сада један нови живот: Давнашња сањања куљнула су са свих страна и на све стране, преплићући се, поистовећујући се не само с мојим садашњим речима и мислима него и с опорим мирисом сока из преломљеног лопуха и жуборавим протицањем Језершнице. Ја знам да нема другог света од постојећег, али мој свет и мој сан изведен из њега и моје сећање на њега за мене су стварни и мом животу исто толико потребити. Своје дужности ћу обавити – не заборављам Шпанију и борце у шумама. Али, да ли бих то могао учинити када не бих сањарио, када не

бих био она стена и горко, бледо злато јагорчевине из њене прслине?

Још мало, још петнаестак минута и стићи ћемо под Прло, испод кога и извире Језерштица, а ја га нећу доживети само као свежу рану на модрини дубраве, него и као на свом властитом телу: требало би пошумити и затравити Прло, јер мало-помало, одсада за хиљаду, за милион година оно ће стићи до Језера и ово ће отећи, као што и жандарми могу побити одметнике – нестаће мога Језера и другова мојих. А ја хоћу, ја морам да их сачувам, јер како бих живео ако би умрло у мени оно што је било, мада се никад неће вратити и оно што треба да буде, мада никад бити неће?

Ето, први пут сада запажам, обилазећи опрезно око округлог и плитког горњег дела Језера, непосредни спој растиња с водом. Циновске липе и јавори допузили су жилама у воду, а шевари су ђипали из ње, а и Језеро, невидљивим порамима и капиларима пење се у биље – лугови су меки влагом и трулином и згажене, преломљене траве бљузгају белим и мирисним соковима. Ноге до чланака упадају у кашу од влаге, трулине и сокова, на све стране је бризгало, пенуша се и пишти мокрином и растењем.

Тај спој воде и живота није имао никакве доказиве везе с оним преплитањем мојих сећања и опажајног света, односно мог непосредног доживљавања. Приготову се нису могле уочити везе између пировања воде и биља и моје жеље да доживим Језеро, односно детињство, а да и не помислим заседе, које увек – у шумама иза сваког стабла, вребају оног ко се од њих скрива. Вода и биље нису могли бити, и нису били, никакви симболи мојих сећања и непосредних утисака. А како би тек вода и дрво могли имати везе с мојим бојазнима од сусрета са жандармима, који би ме свакако омели у мојој намери и обавези да се нађем с одметницима?

Па ипак је све то имало некаквих међусобних веза, које нисам умео а нисам ни помислио да одређујем. Или је то било тако само у тим тренуцима моје опијености Језером – детињством и идејом – Шпанијом? Али то је био тренутак мога најпотпунијег живљења, стваран колико и ја сам у свету око мене.

Као у сну, или као пробужен, примећивао сам како је све младо и огромно око Језера: лишће и дрвета и траве били су по три, по десет пута већи него другде, и оно што је трунуло – нека остарела стабла су пала круном у Језеро и та су ми се чинила изузетно срећним – трунуло је силовитим мирисима и соковима, бујајући новим и штедрим животом. Пањеви су се разметали гљивама као сомбрерима, а око Биоградске ријеке, која је хтела да препуни Језеро, захватила нас је зелена поплава лопуха ширих од кишобрана. Сетно сам се: па и жабе и змије овде су веће него другде, и гампжу снажно, сигно и слободно. Нимало се не бих зачудио а ни уплашио, кад би из тих топлих и влажних шуметина, које нису чуле секиру, искрсао мамут или из набрекних травуљина издигао главу неки од давно ишчезлих циновских гмазова. Јер све је као у први дан живота – мога и свега живог.

И ја сам се кретао и живео животом свега што је живело, а можда и оног што ће живети, животом неуништеним и ванвременским у мени, у мом опажању и мојој свесности властитог људског постојања, неодвојивог и неразличног од осталих живих бића.

Само Језеро отворило се као парче неба, мирно и драго и ведро као наговештај и – досетих се – као први пољубац. Бибало се равномерним, спокојним дисајима из читавих груди. Али било је и неког склада, неке повезаности између његовог израза и расипничког, махнитог бујања око њега, као – опет сам се досетно – између мисли прочишћене и сажимајуће и на изглед збрканог и непрозирног света.

Сваког корака и сваког трена примала ме, пленила ме шума раскриљених прсију, а између лишћа и грања дочекивало ме је, освешћивало ме је Језеро сунчаним и небеским осмесима.

Једина намера моја била је да обавим дужност према одметницима и једина жеља да се обрадујем Језеру. Могао сам у сваком трену кренути на своју дужност уз планину, али нисам желео да се одвајам од горе и воде све док то не будем морао.

Рекох Илији: Не морамо да журимо – и тако и тако не треба да смо на планини пре мрака.

Он се сложи, заобилазно: Ноћ и шума су за хајдучке послове: дању у шуми, ноћу на голети.

Убрзо се Илија у шуми нађушио с исто тако опрезним ловокрадицама.

Било их је тројица – тек у мрак су приспели они неодлучнији, њих десетак.

Сва тројица су били моји суселјани и сећао сам се врло добро и њих и свега њиховог. Они су, како сам и предвиђао, дошли у лов на пастрмке и чекали су сумрак, кад рибе почињу да узимају, а мало је вероватно да би се господа жандарми лометали кроз шуметине. Није било, упркос Илијиној преопрзности, никакве опасности од сусрета с њима – јер ако би и казали властима да су ме видели, могли су то учинити тек сутрадан, пошто сам ја већ обавио састанак с одметницима, а уз то би и навукли на себе сумњу да су ишли на Језеро у крађу риба или шуме. А они нису ни били, мада од њих није требало ни очекивати да би се жртвовали за тајну која није њихова. Штавише, најмлађег, Богдана, старијег три-четири године од нас, чак је и Илија сматрао нама блиским човеком.

Богдан је био од људи чија се набијена огњевитост не би опајала, а можда ни постојала, да није био прениског раста. Но он није био ни кочоперан ни го-

ворљив, и једино су жив ход и окретност у свему чега би се латно могли открити његову притуљену ватру и зауздану снагу. Али сељаци су знали за та његова својства, веома немпла ако би му неко очепио поштење или га зачикнуо – тада би овај мирни, несвадљиви човек губио памет и испољавао несхватљиву снагу и хитрину. Због тога су га убрзо почели ценити – он је иначе био дошљак – мада га никад нису заволели.

Но он није ничим одавао жалост због те нељубави, мада је сам за њу био најкривљи – управо и не толико он колико сплет околности и односа у којима се нашао и живео.

Он је био домазет, а већ то је било довољно да код њега изазове подозривост да би га могли потценити. Од првог дана и првог сусрета у нашем селу он је морао да доказује да је свој и господар у породици. Имањце које је са женом добио, било је толико бедно – врлетна крчевина уврх брда, да је могло изгледати смешним подругивање Богдану што се удомно. Али, како је мало ко у селу имао више, гледали су на то као да се ради о правом богатству, а он се лако вређао као да је заиста постао зависан од обојка женине прљуге и кљетаре у којој није могао честито ни ноге опружити. То је имало у почетку и смешну страну: истукао је неколико пута своју жену такоређи низашто, да се све село орило од њене кукњаве. А у првом сукобу због тога што му је неко у шали пребацно домазетску и немушку зависност, он је испољно и наметнуо селу своју жестину. Али је требало година и његових напора – у сваком трену запет на сваки наговештај потцењивања – па да село схвати или се бар помири с тим да је и он муж и домаћин као и други.

Можда је због тога нерадо, и једино под веома повољним условима, наднично у имућнијих. Било је горког пркоса, чак неустрашивости у његовим увученим

зеленкастим очима и завиљушеним брчићима, а још више у речима, ретким као да их је од злата ковао и махом опоритим као назубљено сечиво. Као што други истичу накит, тако је он истурао решеност да се бори, па и погине, да би доказао своје постојање и равноправност с другим мужевима и мушкарцима.

Али и кад се став села изменио према њему – он је остао исти: недоступан и затворен у свој наметљиви понос и пркосно поштење, борећи се на сваком кораку и за једно и за друго, макар што му их нико није оспоравао.

Понешто од тога он је уносио и у пецање на пастрмке. То је свакако била и његова страст, а не само сиротињска потребитост за месом. Била је то потреба за дружењем макар са самим собом, односно с природом, кад већ није могао бити близак с људима. Али је он рибе мање ловио него што се с њима борио – ако под ловом треба схватити забаву и уживање, а под борбом освајање и уништавање.

Јер у пецање је он уносио жестину, чак мржњу, као да је баш у овима и уживао, не штедећи при томе ни самог себе. То не значи да је мрзео риблин род или појединачне рибе. Напротив. Кад би их већ уловио, убијао их је брзо и пажљиво, а говорио је о њима с разумевањем, и обраћао им се с нежношћу: Слатке пастрмкице моје! Али је волео да их улови – до последње и не бирајући средства: хтео је да докаже тим рибама да их може уништити и да ће их све и уништити. Ни многи други нису бирали средства. Али он је изумевао нова средства уништавања: млатно дивизмом по живом кречу и загађивао тиме вирове, одводио токове речница, изгонио с рговима рибе из склоништа и утеривао их у вршке – он је први и донео из града отров који се умеће у пловеће мамце, тако да се риба опије кад овај прогута.

Није се у томе обзирао ни на корист ни на време. Повљење без мере и без обзира – то је био он.

Други риболовац, Томо, био је већ у годинама, поштењем сличан Богдану утолико што ни он није од овога никада и ничим одступао. Али у начину како се оно код Тома испољавало, крила се огромна разлика међу њима.

Томо није доказивао своје поштење чак ни онда када би му било оспорено. Чинило се, штавише, да он на ово никада и не мисли. Он није осећао никакву нужду да своје поступке усклађује с било каквим правилима или захтевима средине – они су били срасли с његовом личношћу и његовим начином живота и гледања. Да нисам знао да људи постају све, па и морална бића, закључио бих да се Томо родио поштен – толико су његови поступци и мисли били ненамештено, такорећи спонтано честити.

Жива је истина да је он за време рата допустио да му од глади умре синчић, а није украо ни пиле у селу.

Тог дечака, мог вршњака, и ту глад у сушном лету, памтио сам и ја незаборавно, а кад год бих срео Тома или помислио на њега, сетно бих се и његовог синчића с крупним и сеновитим очима, дивећи се Томовој унутарњој моћи и ужасавајући се над жртвом коју је учинио. Тако су се односили према њему и други. Било је многих који би се изрекли да тако не би поступили, али никог да се није дивило његовом поступку. Такав однос према себи је и он опажао, али се држао равнодушно – ни горд ни потиштен због свог непремашивог и суровог чина.

Но, могло се опазити да је он у себи и пред собом био неизлечиво рањен дечаковим удесом. Јер због чега је свој осмех и шалтиве згоде, којих је знао безброј, стишавао, обуздавао да се не разбукте? Због чега никада није помињао не само умрлог дечака него ни ту страшно гладну годину?

И он је био омањи растом, али без икакве притупљене и зауздане снаге – окошт, мршав, поједен радом и оскудицама. И он је штедео речи – бирао их и изговарао лагано, разложито, као да се боји не само да њима не повреди него и да њих не озледи. Речи његове трајале би још дуго по свом извлачењу из његових ретких, ниских зуба и накострешених, још смеђих бркова, изречене, изложене на избор и разгледање. Убацивао би заклетву: имена ми Божијега! Али то није чинио толико због побожности, јер се овом није истицао, нити је то била гола узречица, него је тиме потврђивао и притврђивао да је оно што говори баш онако како је он изрекао.

Он је био можда сиромашнији и од Богдана – тешко је замислити већу беду од оне у којој је он проживео сву младост и скоро сав свој живот, упркос томе што није био ни нерадан ни недовитљив. Свакако је његово сиромаштво било упадљивије и због тога што га ничим није прикривао, као да је и њега сматрао саставним неизбежним делом свога живота, упркос томе што је у старости и кад су му деца поодрасла успео да нешта занима – савардак је заменио кућницом, одњивно десетак коза и најзад наводнио и очистио брда камена с луга који је притискао и искрчио као младих. Ни он није радо наднично, заузет око своје крчевнице – крчио ју је и трошио се у њој преко четрдесет година, кад год није био у риболову.

Он је био најстарији и најискуснији, мада не и најефикаснији риболовац јер иако мало преспор и старовремски – полако и пажљиво је изловљавао сваки вирић и још увек се служио удицама које је сам справљао од плетећих игала и струком усуканим од длака из коњског репа. Па како је код њега све било неодвојиво једно од другог, немогуће је било измерити колико га је страст, а колико оскудица у месу гонила у

риболов. Он никада није упадљиво испољавао ни једно ни друго – нити се особито радовао богатим и ретким ловинама нити очајавао над неуспесима и недаћама. То је једноставно било нешто што је он морао да ради и радио га је савесно и предано.

Нерадо је преносио своја искуства и познавања река, али их није безусловно ни одбијао. Ја сам од њега, као узора, и препречео и научио пецање. Он је био наш најближи комшија и утолико радије ме је подучавао што његова деца нису показивала никакву склоност к риболову. А мене је привлачила колико неповљивост ловачке страсти, толико и овај у себе сигуран, и лову као и чему било другом у животу предан човек.

Трећи риболовац, Максим, био је туђинац – Рус, донет олујама рата и револуције у наше забито село.

Он је био чудна мешавина наслеђене руске степске душевности и прилагођавања црногорској планинској средини. Ни после десет година није успео да научи наш језик, али се начином живота, навикама, па чак и изгледом – кошчат и уоштреног брђанског израза – није разликовао од наших сељака. Најчудније је код њега било то што у новој средини не само што није испољавао никакву мржњу према комунизму него је и општно с комунистима, као да их није разликовао од других, мада је из властите земље од њих утекао и у револуцији се борио противу њих. Није одржавао никакве везе са својим земљацима у суседном граду, а нити се с ма ким од њих дописивао – потонуо је свесно у заборав и туђину. Мени није било јасно због чега је он, прост човек – мужик, пришао аристократско-интелектуалској контрареволуцији, од које се одвојено чим је напустио тло матушке Русије. Он је истицао: То је једно исто – бели или црвени.

Никада није помињао своју родбину и завичај, а

нерадо је казивао и о Русији – као да је хтео оловну плочу заборава да спусти на све што је било пре доласка у наше село. Био је дубоко разочаран свим што је видео и доживео. а, уз то, по природи невесео и неразговоран. Није био ни побожан на онај упадљиво патристички начин већине руских емиграната. У Бога је, додуше, веровао, али се и у томе прилагодено месним приликама – ни много молитвања ни посета црквама. Навикао је и да се заклинје црногорским свецем Василијем Острошким и да слави славу заједно с удовицом Василијом, женом веома сиромашном и честитом, с којом се саживио и коначно станиште код ње нашао.

Шта је везало њега и њу – два бића с два краја света, из два света?

Она је већ била превалила четрдесету а он педесету кад су се нашли – једне вечери је он, путник-намерник, закуцао на њена врата, па ту и остао. Мада су задуго остали невенчани, он се показао као добар и пажљив муж и очух. Све што би зарадио, предавао је њој, а комшије су обиловале појединостима о његовим нежностима према њој – нежностима неуобичајеним, смешним у средини која није трпела никакву јавну супружанску пажњу. Па и Василија је живнула из беде и прљавштине, хвалећи се небу и земљи на Максима.

Но из сиромаштва нису успели да се ишчупају. Он је очевидно био задовољан живљењем какво је имао, а она, ако је и могла замислити нешто боље, није умела ништа учинити да до тога дође. Живели су, састаревали у кљетарици у брегу, изнад села, неприметни као да их није ни било, и село је обикло на њих и њихову везу, а будући људи брзо прозиру добро и зло – о Максиму је убрзо завладао мишљење да је честити човек.

Није познато да ли је Максим печачку страст донео из Русије или га је обухватила тек овде, кроз дру-

жење с риболовцима. Али да јој није могао одолети и да јој се предавао несебично и некористољубиво – то је било познато у читавом крају. Он је ловио ради ловљења – прибављање хране при томе било је за њега споредно и неважно. Њему је било нарочито важно да се у лову осами – од људи, од речи, од намера. Шта је сањарно, чега се сећао, у шта је урањао? Тек, он је из пецања излазио насмешен, смирен, као из тајанственог и свештеног чина.

У почетку су се три риболовца, сваки на свој начин, либили сусрета са мном, суседом скоро заборављеним, а сада оглашеним комунистом и робијашем, јер им је морало пасти на ум да моје избијање ту није било безразложно. Али запалисмо и попричасмо, па они потискоше зебње и бојазни – и сами су се уосталом скривали и чинили нешто противзаконито.

Ја сам пред њима истицао да сам се ужелео Језера, па, да бих испао уверљивији, а и из стварне и мутне жеље да довршим своје доживљавање, започето онако нагло и бурно већ у сусрету с Језершницом, замолио бих да ме снабдеју прибором за пецање – намера ми је била да пецам само у првом сумраку па да се с појавом месеца изгубим уз шуму. Било је прекасно да бисмо беспутнице могли до мрака проћи сву шуму – црне сенке су пузале преко Језера и шума и бежале у властите тамне дубине. Морали смо сачекати ноћ и ићи путем. Због тога се Илија и сложи с мојом намером, мада преко воље, јер то је за њега било опет нешто ново и неочекивано.

Риболовци ме љубазно опремише: Богдан удицом и с пола растегљаја морске длаке. Максим струком и мамцем – пешем, а Томо извуче испод кладе један од својих мајсторски уређених прUTOва.

Ускоро на обалу, час овде час онде, почеше избјигати риболовци. Сутоњска тишина притиште глатку

тамну воду, дивљи патак поче да сазива јато на коначиште, а веверица да кликује изгубљену другу, па и нас петорица пођосмо к Језеру да одаберемо погодна места и почнемо с пецањем.

Ја сам био упамтено као добро место Зукву – испод старе зукве што је пружала гране до над саму воду. Оно је морало бити ту негде близу – око средине Доњег језера, на источној страни, али нисам могао да га одмах пронађем. Богдан, који је већ био заузео место, досети се мојој жељи, па ми исприча да је зуква пре две-три године пала у воду – заиста приметих на триестак метара полутруло стабло с круном у води, те да то место више нико и не користи за риболов јер удице запињу за грање. Но, како нисам намеравао да останем читаву ноћ а удица ми је била поклоњена, реших да баш с тог места окушам срећу. При томе почех резовати: ако бих између грања у води пронашао чистину кроз коју би удица слободно падала до дна, можда бих потренио у стециште риба, јер ми је било познато да оне радо бораве и купе се око крља, жила и свакојакних сплетова.

Лов у Биоградском језеру и шумама око њега забрањен је откад су ови крајеви припали Црној Гори – после 1878. године. Ослободивши се турског господства, морачко и ровачко племе, притискујући земље које су дотад припадале муслиманима, поклонила су мало милом мало силом књазу Николи Језеро и шуму око њега, па их је он ставио под забран – отуд им и име Браник. Али околни сељаци, навикли на слободан лов, нису забрану поштовали и препуцкавања с чуварима била су веома честа. По изгону црногорске династије, забрана је још мање поштована. У хаотичним годинама после Првог светског рата дивокозе су потпуно уништене, а срне сведене на реткост. Камените дубине у Доњем и травуљине у Горњем језеру, очува-

ле су пастрве, упркос томе што су их ловокрадице на товари убијале млатачима у време мреста у Биоградској ријеци.

Пастрва је једина риба у Језеру. Она је истоветна с пастрвама-поточарама у околини, али још бољег укуса од њих: на пијаци у Колашину увек је скупље плаћана, а гурмани нарочито истичу њену накіселу сочност.

Усред шумовите дубодолине, која се између Бјеласице и Голеча у дубини од дваестак и ширини од пет-шест километара спушта све до Таре, Језеро је богато храном, али пастрве најрадије узимљу пеша, једну врсту рибице дугачке пет-шест центиметара, које има и у Језеру, а одликује се крупном, кошчатом главом на танушном телу и великом опрезношћу и хитрином: пеш никада не плива него лежи на дну, обично сакривен под каменом, а непријатеља пушта да му приђе на триестак центиметара, да би се неочекивано изгубио тако муњевитим покретом да га је немогућно уочити. А због тога што се шума спустила до воде и нема скривених прилаза, на Језеру је скоро немогућ лов мушицом и од памтивека – све до појаве модерних варалица и најлона, уобичајен је с обале или сплавова – керепа, ноћни лов на глисту, па и скакавца, а најрадије на пеша: у тврду главу пеша увуче се удица, а како га пастрва одмах не прогута, потребно је пустити рибу да добро загризе – да вуцне и три пута пре него пецарош наглим трзајем забије удицу у њене десни.

Све сам то одраније добро знао – човек не заборавља лов, као ни друге животне нужности. Но, имао сам свега једног пеша – на једном је могућно ухватити два, изузетно три комада, јер га халапљиве пастрве искандају оштрим зубима. Ни остали риболовци нису имали много више – два до три, за лов у првом сутону, јер су се пешевима снабдевали тек пошто падне мрак. Неко, или људска довитљивост, пренела је на пешеве, у ма-

ломе. лов оствима: превртали би камење у плићацима, осветљавајући дно цепним сијалицама, и прибијали заслепљене рибице виљушкама.

Није требало, дакле, да бринем за мамце. А нисам много ни бринуо: мени је било до сутона, до ноћи на Језеру, до ишчекивања оног наглог, електричног пастрвиног удара у прут и у све моје биће, а не толико до самог улова.

Језерске пастрве најрадије узимљу у први мрак и у зору уочи и после киша, а дању и по месечини једино за пролећних помута. Дан је био ведар и није слутио на кишу, а месец је требало да се појави рано – већ око десет сати. Све чему сам се могао надати имало се збити у првом мраку, а с месецом на врху планине морало је почети моје неизбежно путовање уз планину.

Почело је несрећно: већ првим забачајем закачио сам удицу за неку грану у дну. Но ипак сам успео да је ослободим благим трзајима – дрво је било омекшало труљењем. Закачио сам је опет и још једном – већ нисам знао колико пута, а два пута ју је ослободио Богдан, довеславши керепом и клизећи дугачким сргом низ мој струк све до места где је удица била закачена. Риболовци не воле да буду ометани и на Богдану, упркос томе што је на моја извињавања и захваљивања мирно рекао: Није то ништа, сва је ноћ пред нама! – опажало се нестрпљење, јер је додао: Ама би боље било да друго мјесто изабереш!

Илији су моје недаће дошле као поручене, поготову што се рибе нису јављале код других риболоваца. Он је зановетао као сви непецароши, и гунђао како смо багателом угрозили важан задатак: Нема ту рибе до ђавоље – што год уловиш можеш мени на трбуху испећи! Него пробај да јој ставиш со на реп, не би ли је тиме намамно. А доиста нема залуднијег посла но чекати неће ли се која смисловати да изврши самоуби-

ство вешањем о удицу. А ће бисмо себе били на планину, да нисмо дошли да ође аветамо!

Заиста је и мене почела пећи савест. Говорио сам себи: Ако ми се још једном закачи удица – оставићу све.

Али нисам остављао, тешећи се после сваког закачињања удице: И тако и тако није ми много стало ни до лова ни до удице, пронаћи ћу рупу између грања или најзад откинути удицу.

Упорност моја постајала је све грозничавија – Језеро је посивело растопљеним оловом, па поцрнело као смола. падао је мрак, чуо се весели плесак пастрве за невидљивом мушицом и крик гранчице под ногом на невидљивој супротној обали.

Најзад сам нашао пролаз удици – удесно и докле је струк могао досегнути. Увежбао сам то место, тако да сам и по невиделици могао да га потревим.

Али већ пре тога, чим сам открио пролаз – на други или трећи забачај кроз њега, јавила се прва пастрва. Додуше, лево од мене Томо је већ ухватио једну – чуло се хитро и радосно бацакање рибе док ју је извлачио на обалу и мирни Томов глас из зелене помрчине: Ја уватиг једну!

Али то није била моја риба.

Прва је она која се мени јави! – одговорио сам Илији узнемирено кад ми је злурадо обратило пажњу на Томов успех.

Но мада сам, чим сам пропипао удицом пролаз између грања, очекивао удар пастрвин, овај ме је свега потресао, као да су се у њему скупиле године и године притуљених, неугашених жудњи, као да се у том трену одлучује нешто слатко и судбоносно као сам живот. Ипак сам успео да се уздржим од одговора на њен први трзај, а причврстио сам и свој ранији закључак да би риба, приликом извлачења, ако не пазим, могла

омотати струк око неке гране или чапорка. Струк је преносно своје напето треперење из дубина на мене, али ја сам сачекао и трећи рибин трзај и цимнуо – далеко негде, у мрачној дубини језера и мене, почела је самртна страсна борба, с којом се ништа не да упоредити, будући човек не памти своје зачеће и рађање и не зна за смрт своју.

Упамтио сам тако снажно где је грање на обали да ми се чинило да сам га назирао, и повео рибу пажљиво, правећи се и у себи што мирнији и равнодушнији. Остајући на месту, довео сам је врхом прута до обале и већ свестан да ће струк моћи издржати њену тежину и изван воде – у Језеру су ретке пастрве изнад килограма – не баш наглим трзајем избацио сам је међу камење. Илија је, опазивши да се код мене догађа нешто у шта он једва ако је веровао, застао с пушењем – његова цигарета је светлела слабашним црвенкастим сјајем, ни у једном тренутку не обасјавајући његов дуги нос и каменито лице. Баш сам хтео да му довикнем да скине рибу с удице, кад он као убуден скочи – цигарета се угаси – и јурну к рибџи.

Добацџи што сам равнодушније могао, али да чују и суседи: Илија, уловџи једну!

А Илија, који је очито нестрпљивије него неспретније скидао рибу, повика: Машала, комад!

Кад Илија најзад ослободи удицу, ја привукох струк и опипах пешута – био је изгризен, но оцених да ће моћи послужити још једаред. Измахнух прутом, мамац пљасну у воду и као да се од тога упали бело светло на супротној обали. Помислих: неко се спрема да лови пешуте. Али се светло угаси и неко се десно од мене раздра – поцепа ведру и мрачну тишину: Цандари!

С оне стране синуше светло и псовка као одговор. А ускоро се зачу и лометање кроза шуму – то су бежали рибари који су били с оне стране, праћени повици-

ма: Стој, пуцаћу! Стој, мајку ти твоју! Стој, стој, стој!

И мада не видех црвени млаз из пушчане цевџи, пуцањ плану, груну на другој обали тако снажно да ми се учини тџк испред мене. Не придах значај пуцању, уверен да су жандарми опалили метак само да би застрашили и растерали рџболовце, али приметџи како ми, од мог унутарњег запрепаштења, прут подрхтава у руци. Удар пуцања избацио ме је из благо прохладног мрака и скоро несвесне саживљености с црном водом – с рџбама њеним и њиховим светом. Помислих: метак је тако мален према овој шумској ноћи а да би могао ма кога потревити. Али је он био намењен човеку и тражио је овога у мојој свести дуго пошто се пуцањ смирио у мекоти шуме и ноћи – учас сам се обрео у свету људских односа и пред дужностима и одлукама: бежати или остати.

Шумом, покрај мене и негде далеко, трчали су и дахтали људи – на Језеру се и сваки глас увеличава.

Илија ми је тихо довикивао: Бјesimo, бјesimo!

А мада он то није рекао, ја сам га чуо: Знаш ли ти каква нас дужност чека, нисмо ли и досад превећ и безразложно рџиковали?

Али ја сам очекивао – ја сам био сигуран да ће рџба поново загристи, јер она нема нити може имати икакве везе са свим оним што се догађало. А и чему журити? Светло се с оне стране опет јавило, полако мислећи и гасећи се иза дрвећа – жандарми очевидно нису могли јурити кроз густиш шуме и мрака и од њџх су допирале неразговетне речи и јасни удари цокула о камен и дрво. Док би стџгли до нас – треба им скоро пола сата чак и цању, а не могу нам кроз шуму – кроз тишину која се на дашак одзива, прићи а да их не опазимо.

Па ипак су се рџбари учас разбежали, мада су и они морали бити свесни да је опасност далеко и немоћна. Свакако су они то учинили захваћени паником

која се упркос невиделици пренела с једног на све њих. Ноћ скрива кривца – а они, сељаци, таквима су се и без престопа осећали. Уз то, ноћ од свега ствара го-ниоца.

Она је страшила и мене: зар се друга патрола не би могла појавити иза наших леђа а да је и не чујемо занети ловом и заглушени узбуђењима! Замишљајући такву могућност, био сам сигуран да ме жандарми не могу ухватити: скочићу у воду, испливати где њих нема и поћи уз планину на своју дужност. Но то су ризици и бесмислене авантуре. Илија има право: треба побећи, побећи што пре.

Канда сам се колебао да кажем Илији: Идемо одмах – чим се све смири! – а риба поново и срдито, као да ме опомиње на своје присуство, затресе прутом. Али можда и не би Илији ништа рекао, него ми је онај трзај пастрве послужио као оправдање пред собом – пред њим, што нисам рекао оно што сам хтео – што је требало да кажем. Извукох и ту рибу, мада мало пренагло.

Очекивао сам да је Илија неће хтети скинути или ће урадити то преко воље. Али он се баци на њу, не могавши да суздржи усклик: Охо, машала, машала!

Од пешута су остали само дроњци и више се није могао употребити. Сетих се казивања Томовог: у ранија времена, кад је риболоваца било мање а удила и удице били примитивнији, рибе су узимале радије и биле неопрезније, тако да се није ни требало много бринути око мамца – настрве, у Језеру, ловили су и на желудац извађен из неке од њих. Тихо довикнух Илији: Донеси ми једну рибу, једну рибу!

Гледајући светло на другој обали – оно је застало као неко страшило, чуо сам Илију како, спузавајући се, љушти сасушене остатке наборане коре зуквиног стабла. Мора бити да и жандарми чују нас – ако ништа, чули су пљаскање уловљене рибе по површини,

па су застали огорчени нашом дрскошћу и договарају се како да нам доскоче.

Илија ми додирну руку хладном мокром рибом и брижно и топло унита: Шта ће ти риба?

И он је гледао у светло, а ја на његовом лицу прочитах, упркос тмини, неки упитни страх. Зграбих рибу, и забивши врх нерореза у излаз њеног црева, почех да је парам.

Немам мамац, па ћу употребити њено спириште – дошапнух Илији.

Он се зачуди: Зар може и то?

Сечиво се застаде пред кошћу доње вилице – брзо извукох желудац, одсекох га с обе стране, очистих и пипајући набих на удицу. Илија се повуче, опет шушкајући кором, а ја забацих струк на знано место и почех да чекам, радознао да ли ће рибе узимати и на тај мамац и унапред ожалошћен што би то могао бити и крај лова.

Али, рибе су узимале, с неком смшљеном помамом – били су то тренуци када се оне бацају на плен не само због глади него и из необуздане радости као на каквој гозби или у нама недокучивом ритуалном чину. Оне су то радиле без трунке страха, гоњене нужностима јачим од њих, а истовремено по свим њиховим правилима лукавства и поступности. Но у свему је било најчудније – или се тако мени учинило у невиделици и у узбуђењу због жандарма, да се оне, уловљене нису нарочито ни браниле. Штавише, обузете дражју игре оне као да нису биле нимало несрећне што су уловљене.

Не, заоста их нисам могао оставити – биле би несрећне драге дивне рибице.

Викао сам им, у себи: Не брините, лудице мале, све ћу вас половити. Не све из Језера – толико не могу да понесем, а треба и да остане за приплод и за друге ловце – оне после мене. Али хоћу све вас које је обу-

зела ова страшна, безумна игра. Јер ми смо једно, на-ко смо друкчији и у сукобу. Ми не можемо да се раду-јемо ако се одвојимо, ово је радост којом се живи, игра којом се умире.

Страст је захватила најзад и Илију: Лови, лови – они пси су далеко!

Жандарми, чувши шта чинимо, почели нас дозива-ти, псовати, претити нам – чуло се, видело се како се журно лометају обалом. Пратно сам жандарме, извла-чио рибе једну за другом и дотурао их Илији, који их је скидао с вештином и хитрином које су упадљиво расле.

Ускоро су жандарми зашли за окуку – могли смо једино да их чујемо. Голеч је синую једним од својих камених копаља обасјаних месечином – тргли смо се, најзад, и пожурили обалом уз Језеро. Илија је ишао напред и умало се после педесетак метара не снотаче о човека шћућуреног на обали. Био је то Максим, ко-ји постиђено промрмља: Не, нисам могао отићи макар ме жандарми ухватили – тако ноћас узимљу, никад та-ко нису узимале.

Језеро се пригушено засветле, а ми тек тад, осећа-јући умор и поспаност, пожурисмо уз црне шуме у као катран густ мрак, у сусрет месечини која се снуштала са планине.

ПТИЦА И ДЕВОЈКА

Жестно сам се на себе, тада, у тамници: зашто не мо-гу да се отресем сећања на сусрет с том девојком – су-срет случајан и краткотрајан?

Рана је јесен, као и онда: небо иза решетака је плавлје, спарина у ћелији незагушљива и стенице се већ повлаче. Можда ме то јесен и наводи да се сећам девојке? Или је то жал за моћи, збркан са жудњом за ловом – моћ се онда иживљавала и господарењем над ловиштима, а у лову сам и упознао девојку? А несум-њиво је и, зато, увредљиво – да је то жудња за женом: жудња неочекиванија и махнитија у тамницама но игде другде. Али зашто се жудња оваплоћује баш у де-војци којој ни име нисам упамтио? Ако смо у том краткотрајном сусрету и пожелели једно друго – она мене и као функционера са слика, а ја њу као неиску-сну заводилу – зар нема ничег значајнијег да обузме, у тамници, моје сећање?

А то, такво сећање нагони и на сумануте, понижа-вајуће мисли о себи, о човеку: да је човек веома упро-шћено биће, можда упрошћеније од животиње, али је измислио своју сложеност да би сакрио своје унутар-ње сиромаштво пред собом и својом сабраћом. Тамни-ца огули, изврне наузнак личност: можда тамница от-крива и сву кукавну поједностављеност људског би-ћа? Као бол на убуд: јесен – лов, лов – власт, апсти-ненција – жудња, жудња... Али зашто баш она, та де-војка? Зашто је она, запретана толике године у сећа-

њу, зашто је баш она поплавила сећање, набила жудњом суморну и студну хелију, зашто простор напољу трепери њеним речима и њеним блесковима?

И зашто ме све то гони да забележим ту случајну и тренутну жудњу – жудњу можда и недоживљену, можда сад у тамници разбукталу?

Бележим, забележићу, макар и то било самообмана и бежање од вулгарне људске упрошћености.

... Рат се свршио лани или преклани – рата као да никад није ни било на овуглим и потамнелим путљагама фрушкогорске падине, над Дунавом којим отиче небо, према равнима задахталим до у бескрај сивим зеленилом јесенским.

Девојка седи пред колибницом у винограду. Колибница је склопљена од набоја или од плетара – једна од оних из којих чувају винограде у зрењу. А девојка – девојка и јесте и није као све девојке, а можда јој и није толико до винограда колико до сањарења над шаровитим бескрајем.

Песници из ових равница ридали су што су, у рату пре овога, били присиљени да газе у крви до колена. А ја, ја сам четири године вољно ратовао – био је то грађански рат у рату – па ни мене победа није обрадовала. Јер увек бивају поражени они који за победу нису ништа пожалили. Рат сада као никад пустоши по мени: на фрушкогорским падинама ја и тражим неидеализовани, победом ненагризени свет – да ту лутам кроз своје, само своје, сневе и травуљине између неба и воде.

Девојка настоји да приметим њен нехај према мени – чита књигу и тек пошто јој је мој пас, поскакујући стазом испред мене, оњушио препланули лист ноге, на трен је скинула очи с књиге – шта ли тражи, кога ли налази у књизи? – и погледнула на стазу и на мене. Помиловала је пса, овлаш, па се поново задубила, тобож задубила, у књигу: ја сам застао на стази, а она на истој

страници. А пас је био незадовољан због тога што га туђинка није помиловала с дужном пажњом, или због тога што сам ја застао? ... Пас се устрча нервозно и крену ка коси. Кренуо сам и ја, за њим, премишљајући да ли да се јавим девојци или да је оставим у њеном глумљеном нехају. Приклонно бих се, незадовољан и незадовољен, једино наслади без обавеза: припадам својој супрузи, предратном и ратном другу, премда ни она није она која је била или ја нисам који сам био – као што ни победа није умела бити жуђеном победом.

Нисам хтео да сретнем, нисам ни знао да ћу срести девојку. Ништа ме не смета да јој се јавим.

„Добар дан, девојко“, јавио сам јој се заставши крај колибнице.

„Добар дан“, прихватила је она и скинула очи с књиге – из света који није мој, да ме заплусне, ни предано ни непажљиво, тамном топлином свог погледа.

Хоћу још нешто да јој кажем, да поразговарам с њом. Али не умем или се не одважујем – она је девојка, обична девојка, а ја – функционер, ожењен, морам пазити на све јер ни у чему нисам сасвим свој. И пролазим као да ништа било није. Онда девојка додаци: „А ви и ове недеље у лов?“

Окренуо сам се: открила се, најзад – познаје ме, па обрадовано узвраћам: „Да. Али Вас нисам видео прошле недеље.“ И одмах сам додао, као онај други већ промишљени моћник: „То је више шетња, него лов.“

Девојка као да није ни приметила моје изговарање шетњом – моју посрамљеност што се одајем ловачким, господским навикама, макар и у нади да ћу ловом заташкати раскид између себе и реалности, себе и својих снова.

Она одвраћа: „Ја сам Вас видела прошле недеље. Али, ударили сте другим путем. А ја, ја сам из ловачке породице – не сматрам лов срамотом.“

Девојка је, очито, домишљатија и непосреднија него што сам мислио. Није ни ружна. Била је, штавише, прелепа – у тим тренуцима, за мене жудног нескученог, негеоретизованог живљења. Ситна, премалена. Али веома складна – златна оловка или дивни привесак које људи сваки час премећу прстима. Тамнопута, чак и превише кад то не би било у складу с њеним грацилним удовима и пркосним дојкама: нису ли такве мулаткиње, и баш због тога тајновито привлачне? Носић јој је био кратак и прџаст, веће густе, коса глатко зачешљана и на врату ситно коврцава. Браон шпелнице с повисоким петама и машиницама, на стопалима које би могле у шаку мушку, у моју шаку, да се скрију. Има припијену свилену хаљину са жуто-плавим цветићима: хаљина и кожа су исте боје, па је крхкост девојчице с облицима зреле жене подражљивија него да је девојка сасвим нага. Кажем себи: обукла се изазовно, можда због мене, али – треба и умети бити изазован...

Зашто сам застао крај колибнице, крај девојке?...

Шта се то, тада, догађало са мном?

Знао сам и доживео: револуционари после победе изневеравају револуцију – претварају се у своје привилегије, или револуција изневери њих – испољи се у најнеочекиванијем, неидеалном виду. Био сам уживалац тих привилегија, али и незадовољан њима, односно исходом револуције: мучило ме, растакало ме што нисам могао да се отарасим ни привилегија, јер нисам био сазнао непоправљивост нове, послереволуционарне стварности. Штавише, порицање и напуштање привилегија било је неизводљиво без сукобљавања с вођством револуционарне партије – с привезивањем самог себе на стуб „издаје револуције“... Тренутке заборава и болних заноса налазио сам на самотним планинским висовима. Свет и збивања су одатле постајали још нереалнији, неподударније с њима потпуније,

али неопипљивије, као измишљено. Све се гибало, и у мени и око мене, нестајало је сваког тла, али сам био више свој, самцијат са собом – пред неконанчностима које се нису дале свести на идеје, моје или било чије. Као да сам се враћао у детињство – у ненаучна и ненаучена спајања са светом: било је пријатно доживети бар илузију почетака свог постојања. Саживљавање с девичанском природом било је бежање од себе – од судара са својим, непотврђеним и неостваривим светом и својом, неверном идејом о свету и о људима.

Али шта ће ту жена, та девојка?

У том саморазарању замисљаног, у том суровом потврђивању стварног, могућног друштва – жена коју сам волео, коју бих по свим нормама свог света, морао да волим, такође је престајала бити једина, једино могућна. Најпре у маштањима ноћним, а потом у реалности запажао сам и жене „неусловљене“ – жене привлачне једино својом женственошћу а не и друштвеном, политичком функцијом и по мојој партијској савести. Као у младости, проналазио сам у књигама, у мирисима трава и заруделости облака, облике женственије но у своје „званичне“ жене. То је било истрзање из неоствареног, „неверног“ света. То је било поништавање тог света у мени – света чији је неодвојиви, интелектуални и еротски део, била и дотад вољена жена. Тај свет се распадао у мојој свести. Морао сам порећи њега или себе...

И сад се у девојци, у наглој жудњи за њом, сажело, згуснуло све порицање стварности и моје безумно, неверничко истрзање из ње – у млечном поподневу, на невиним стазама, пред необјашњиво заносним недогледима. Девојка се учас преобразила у најчаробнију и најстраственију. Треба је само пожелети, подати јој се у себи и – она ће узвратити: разорно и опојно ослобађање ће започети.

Али то су биле жеље и наде: ја сам још имао циљ, већ бедан и обесмишљен. али циљ – купњачке и жбуњаке у јарузи, у којима смо пас и ја прошле недеље открили фазане.

Јаруга та почиње с друге стране повијарца – ни триста метара од девојке. Али чим стигнем тамо – упашћу у туђи, несагледиви свет: од девојке ће ме заклонити повијарац, нећу моћи да јој будем занимљив ловом и псом. И наједном се присећам Париза, у коме сам недавно боравио: ко је то назвао Париз градом-сликом? Да, слика – најлепша од свију, мада је Париз и слика капиталистичке декаденције. Али какве везе имају такав декадентни Париз и девојка, свежа и неизопачена?... Виноград, власништво – девојчини родитељи су велепоседници чим имају виноград. Виноград чију сам величину заборавио да осмотрим, али који мора да је повећи чим има чуварску кућицу, чим га чува добро обучена, образована девојка...

Прешао сам косу – нестало је девојке, а Дунав, стопљен с убледелим равницама, раскрилио се испод мене с краја на крај видика. Дунав се притајио – вреба мој покрет, послушкује моју мисао... Што ме Дунав не остави на миру – нисам ли овде добежао да потражим мира пред немирима својим? Девојка је иза брега, али се мириси њени, грожђани, вуку за мношазом и сусрећу ме из глога и купине... Имам ја пушку – пуцаћу и свега ће нестати, вратићу се опет, већ пре мрака, у град и у живот и обавезе којима припадам – нек Дунав тече куд је текао, нек девојка чита и сањари...

Пас се зауставља улево, пред бусикама. – Шта ли је то сад? – питам се. – Травњак је тај преплитак за зеча и фазана, а оскудан за препелицу – препелице су у стрњикама.

Имао сам поверења у свог пса – његов њух је оштрији од мојих очију и сигурнији од мојих закључи-

вања, а ни на крај памети ми није било да би ту могло бити јато јаребица. иако сам био чуо да је Војводина обилвала њима док их у рату куга – куга, а не Немци и домаћи фашисти – није поморила.

Не нашав објашњења, грдим пса у себи: Глупа животиња! – Али се с пушком на готове примичем псу и бусикама над којима пас бди цептећи, укоченог репића и с подигнутом предњом левом ногом.

Обузима ме, већ, она нарочита осећајна мешавина знана сваком ловцу док ишчекује да се дивљач појави: нестрпљење да видим шта и где ће искочити, предосећање да ће ме дивљач изненадити. Тако и време: сваки трен, сваки делић трена издваја се и опредмећује у овом или оном утиску, а уједно то исто време муњевито бежи. Запажам риђе травчице, као да су бусике попрскане рђом, и назирем широке травне стрмени, као закрпљене овде-онде жутилом стрњика или чивитом винограда. Стрепим да неком неопрезношћу не наплашим, превремено, дивљач и да не опозним, па да ме дивљач и не сачека... Муњевито и дуготрајност времена се, срећом, спајају, па човек може да осмишљава своје спонтано поступање...

А не могу да не мислим – стално размишљам и чак закључујем: Ето... Такво нешто збива се у човеку пред јуришем. Можда и док умнре и ишчекује новорођенчад? А можда, на неки начин, и у новорођенчади... И откуд туђа, антипартијска идеја: Човек можда једног дана неће морати да уништава жива бића, али ће увек на неки начин ловити – потврђивати своју надмоћ, јер човек је почео с ловом, човек је неизмењив; они који хоће да га промене, да створе новог човека, у ствари хоће да га покоре и унакажују га насиљем?...

Али, остало ми је до пса пет-шест, а до бусика седам-осам метара – сваког трена ће дивљач полетети или, искочити у сивкасти простор – о, да ми је да не

мислим, да не резонујем... Скидам с грумичка ногу која се још није ни опрла, трава је превећ сува, крчка и шушка, птице с багрема иза мене својим наглим ћутањем опомињу – срећа што нема свраке, јер она би безочно дреком упозорила дивљач. Псу се издвојно, псу трепери сваки мишић, но он не заборавља да се обазре и да брижно погледа у мене: „Ту је оно, а ту смо и нас двојица!“ – то као да казује он, то у себи изговарам ја. Ако је птица – она ће се суновратити у амбис и у сунце – то је незгодно за гађање, а ако је зец, скочиће улево к јарузи – нестаће у корову и залацима пре него опалим... Али пас очекује мој корачај па да и сам већ крочи напред. Дивљач већ мора да нас примећује – где ли је она, која ли је? Напрегнута умиреност, као да се космос заверио, једино се потамнела влат дивизме љуљка на ветрићу који не опајам и чији правац нисам стигао ни да одредим – вазда искрсне нешто непредвиђено или неучињено... Она девојка свакако седи пред колибом и чита – ње се и не тиче мој лов иако понешто зна о лову, а и моја супруга свакако сада чита на отоману – помишља на мој лов иако о лову ништа не зна. Да ли да навратим поред девојке – шта је она мени, шта сам ја њој? Али зашто не бих: пријатно је и скромно – откуд реч „скромно“? – поговорити с незнатим и нижим од себе – аха, „незнатим“, „нижим“, отуд и „скромно“!... А док ја тако мозгам – мозгај, мозгај само! – дивљач ће ме изненадити – као и прошле суботе онај фазан из оног купињака под путем. Можда дивљач прати то моје мозгање и бира тренутак? А можда и нема дивљачи – не дешава ли се да пса превари лога, још топло мирисна од тек умакле дивљачи? Но ипак је боље не мозгати! И не сећати се! Али како?... Мој отац, убили су га због деце његове, није волео лов, али је волео месо од дивљачи... Треба – шта заиста „треба“? Да, домилети и пазити напрегнуто – кад

би само могло да не буде напрегнуто? – пазити одакле и куд ће дивљач сад севнути... Бели лептир се зауставио на дивизми – шта ће се десити ако се бели лептир уплаши? Не уплашити белог лептира, код девојке не свратити – не играти се „скромности“... А могао бих и свратити ако се ово с дивљачи добро сврши... Боже мој – гле, сад и Бог! – какве везе имају дивљач и девојка?... Пас се опро на све четирн, грч га је сабно уназад и завезао у чвор: сад, сад ће скоцити пас – девојко, сад ће! Или ће дивљач севнути – севнуће сад, мила, револуционарна другарице моја! Но куд се очас изгуби тај сребрнасти простор, који би сав зазвонио ако би неко чвркнуо зделу Фрушке горе златом и модрим емајлом нашарану... Пас, ја – грч и занос, и загонетне бусике с полеглом, избледелом и чађастом травом...

Да ли се прво пас одапео на дивљач или је јато јаребица прхнуло на тајновиту заповест и изазвало скок пса – не, то не бих могао утврдит: макар што сам баш на то био усмерен. Као да су се договорили, а можда и јесу, начином мени недокучивим: нашли су се у истом трену и пас и јаребице у зраку. И за мене беху, тај скок и тај узлет бројног јата – било их је петнаестак – толико запањивн, мада сам такво нешто очекивао и штавише доживљавао безброј пута, да сам осетио, истовремено, страшну, потпуну беспомоћност и необуздану, бесмислену жељу да се и ја баћим за птицама. Но знао сам шта треба да чиним, шта ћу у идућим тренуцима учинити.

Сумрко јато се најпре вину у висину, али лукави вођ или колективни нагон га нагло скрену укусо. Моја пушка је свакако спремна – откочена и принета рамену и оку, о њој не треба ни да мислим. Треба да одаберем мету – никада се не гађа одока и у гомилу, јер тада се увек промаши, него се бира, а и сама се наметне једна, одређена птица. Треба исто тако да одаберем

тренутак окидања пушке – њега је немогућно унапред одредити и изоловати из неиздржљиво дуготрајног низа тренутачних конкретности, него ће се он јавити, наметнути сам, као спој мојих настојања и положаја летећег јата – положаја птице која ми се наметнула. Птичји лет је дакако једначит. Али ја га делим просторно-временски, према мојим психичким припремама и према радњама руку, тела, очију – врх пушке моје прати јато у односу на тло и небо и одабира једну препелицу у њему... Јато канда досеже највишу тачку узлета и трепери на прекодунавској позадини, на самом саставку неба и земље, а напред је избила нова, покрупнија препелица. А бирање тренутка окидања је, знам то веома добро, најнеодољивије и најнепозданије. Корисни птичји лет, лет у коме треба одабрати мету, нанишанити и опалити, траје док птица прелеће између двадесет и тридесет метара од мене, јер је сачмени сноп испод двадесет метара преузак, промашајан, а изнад четрдесет метара растурен и пробојна сила сачме преслаба... И тих десетак метара – преспори, прежурни... Ово су, зачудо – увек друкчији, иако знани! – ово су, зачудо тренуци пожудног, можда еротског нестрпљења: само да не пропустим тренутак окидања, због којег сам ту дошао и толике напоре уложио, због којег сам оставио супругу и девојку, до ђавола и супруга и девојка – нек оне читају ако им се чита! Лов је настада, да! А зар је и убијање настада – откуд таква грозна мисао, чему икаква размишљања у овако судбоносном тренутку? Треба! Шта треба? Ја сам некад давно знао шта треба...

Пас – умни, глупо ревносни мој пас, јури као да јато није у ваздуху – већ је на одстојању кад треба пуцати, не помрсе ли ме супруга и девојка – опет њих две, напоредо, још ће се слити у једну личност! Јато је очито решило да се сручи у амбис – границу неба и земље

је већ давно оставило и суља се ка горњој ивици Дунава, а она крупна препелица – сад се сећам риђастих пегла на њеним крилима, која је у успињању избила напред, обестрвила се у јату док сам ја о којечему премисљао, и сада морам одабрати неку другу као мету – претпоследњу, али та је ситнија, или прву, али та је предалека, или ону иза прве, осредњу и светлијих боја. Месингана мушица на врху моје пушке већ прати ту птицу, ону иза прве, и прекида моја колебања – добра је, мудра је, благовремена је моја пушка! Да, срећом, пушка не мисли. Али због чега, до ђавола, ја мислим о пушци и ометам је – гле, она се не да омести и већ претиче птицу, пошто ју је опипала, проценила и с њом ступила у страсну игру и у немо, тајновито договарање. Јер да би птица била убијена – глупости, каква ми страшна реч пада на памет у овом тренутку: ту се уопште не ради о убијању, него, него о нечем сасвим другом, мада тачно не знам о чему! – да, да би птица пристала да на мој позив пуцњем одговори пресецањем свога лета, непоетски речено: да би врела летећа сачма ушла у тело летеће птице, потребно је да ја уставим врх пушке, у тренутку окидања, на одређеном, мада унапред неодређљивом, одстојању испред договорене птице, тако да се птица и сачма у лету сударе и споје. Ако закасне или пожуре делићак секунде, птица или сачма – разминуће се оне, али ја за то нећу ни да знам, оне ће се срести ако будем чинио на време све што треба и ако будем молио птицу да ми се смилостиви, дакако не речима ни чаролијама – у чаролије ја не треба да верујем, а сада могу једино да будем нем, него ако птицу будем молио читавим својим бићем: Добра дивна птицо, подај се љубави мојој ради мог, ради твог живота, ишчезнимо у радости невиђеној, непојамној...

Чуо сам пуцањ, свој, али као туђ и далек: осунча-

на, светла птица у том тренутку као да је ударила у невидљиви зид – преврнула се, растурених крила, а њено јато се тргло и стрмоглавило преко плавкасте дунавске тканине. Чаролија се гаси, бура мог срца смирује се, тек сад опајам његово лупање о ребра, мртва птица лупи о земљу равнодушно као камен, пас цикну и јурну к њој, а мени пада на ум: Било би угодно, ласкаво кад би она, девојка, била на повијарцу, да види како добро гађам...

Окрену сам се иза себе. Девојка заиста стоји на косици – тамо где сам пожелео: ветар јој мрси косу по лицу, али она ничим не показује ни прекор ни одушевљење. Драго ми је што је она ту. И неугодно – пуцам, убијам пред њом. Никако да се извучем, данас, из противречних стања. Чујем пса како се пробија кроз сасушене травуљине... Пас најзад доноси птицу – њено једно крило виси као крпа и непојмљиво је дугачко у односу на њено телашце, изгубљено у слинавој зубатој губици. На моју наредбу да остави птицу, пас се нећка, најзад попушта, смирује се, а из погледа нестају крв и жестина. Погледује ме он с пригушеном великодушношћу: „И ти си, газда, нешто допринео...“

Узимам птицу, још топлу, још блиставих црних очију. Али њено срце не куца. Увлачим у омчу на торби њену ситну, руду главицу – тако треба и тако чиним. Пас је чучнуо и упитно гледа: „А шта даље, чему чекање?“ – Помиловао сам га по глави, но он се не обрадова. Онда кажем псу и себи: Добро, прогонићемо јато – као што треба... Али девојка! Обазирем се – девојка је нестала. Увредила се што сам убио птицу? Не, није – она је из ловачке породице. Или је била у шетњи, па се сад враћа књизи и винограду?

Пошли смо за јатом, ја и пас. Тражили смо га, налазили и прогонили још читав сат, сат и по, по падина-

ма фрушкогорским – све док у предвечерје Дунав није побледео а шуме поцрнеле. Али нисмо више уловили ниједну јаребицу.

И сад се, као увек после лова, осећам постиђен – из сурове омаме враћам се у премишљања и дужности. И мој пас је невесео и сморен више него што би морао бити: Какве ли њега грижње сапињу? Повукле су се и жеље за разговором с девојком, мада се запућујем на косицу – к њој.

Девојка седи на косици – вероватно с ње није ни одлазила.

Устала је кад сам јој се примакао на десетак метара. Ваздух струји из долина, очистио је од косе њено окошто лице и повисоко чело и затегао хаљину на витким бедрима и узаним грудима. Разјашњава ми се њена привлачност: дојке прекрупне за тело и напегнуте попут птица. – Зар сам морао покренути јато и убити птицу да бих њене дојке таквим уочио? – попут птица пред узлетом. Но и мене, знојног и заморног, поветарац пријатно купа и спира стид и двоумљења.

„Где сте се изгубили?“ питам је, одахнувши.

„Нигде, вратила сам се по шаторско крило – тло је мало влажно“, једноставно каже она и додацује с благим подсмехом: „Изгледа да успех није био богзна какав?“

Сакрио сам ловачком сујетом негодовање због таквог почетка разговора и заједљиво узвратио: „А зашто Ви не чувате свој виноград?“

Она поче пажљиво да пресавија шаторско крило, причајући с наглашеном ожалашћеношћу: „Само сам се нашалила – ловце сви подражују.“ Затим је ставила замотуљак под мишку, стала крај мене и саопштила загледана у предвечерње, акварелско стапање Дунава и равница: „Рекла сам да сам из ловачке породице – не сметају ми ни ловци ни дивљач. Али се грозим – не-

мојте се опет увредити! – грозим се убијања животиња. Да. Било ми је ужасно кад сам видела птицу како пада, као... ништа не пада тако мртво и право...“

Ћутао сам, запањен: тако нешто је и мени падало на ум док је птица падала... А девојка се сагла, узела књигу и наставила с мирном подругљивошћу: „А чување винограда? Право рећи – то је више обичај, излет, него брига за имовину. Ми, ја и брат – он је отишао у Нови Сад, ми смо ту више ради одмора и учења: ако се неком хоће да узбере који грозд – нико му то не брани.“

Кренусмо ћутке. Стазом довољно широком да смо могли ићи напореда, не додирујући се лактовима: запажам то сада, кад тог додиривања нема. И девојка ћути: њену пошалицу на мој мршави успех дочекао сам заједљивошћу, па се она повукла.

Пређосмо косицу: простор се сузи и помрачи, поготову кад зађосмо у јаругу – ка колиби на врху јаруге. А ми као да се отуђисмо још више једно од другог. Потражих очима свој цип: стајао је на цести у подножју громадног била, на стотинак метара улево над колибицом. – Наметну ми се поређење: цип је осамљен као и колибица, а уз то је и мањи и рогљастiji. И ја срдачно надовезах на девојчине задње речи: „А шта, ако и ја украдем неки грозд?“

Девојка се обрадовано осмехну: „Само изволите! Ја сам и сама хтела да Вас понудим, него...“

Она застаде и у говору и у ходу, али ја приупитих: „Него?“

„Па, ето, и не познајемо се – не знам како бисте то примили...“

Било је безазлене заводљивости у њеним речима, истурени зуби су чинили њено лице живакним, а препланула и зачудо пуначка ручица, коју је махиално ставила на кук, чинила је њено држање детињасто борбеним.

Упознали смо се, у ходу: звала се Нада... Њено презиме не памтим, можда сам га већ исте вечери заборавио. Чак и памћење њеног имена крњи дивотну целовитост сећања на њу: зовем је, због тога, у себи и у овом запису, девојком... Била је из велепоседничке породице, чије је богатство опало између два рата. За време рата су пребегли у Србију, а од имања им је, после аграрне реформе и национализације, остала кућа у градићу и овај виноград. Но из њеног причања није избијало никакво огорчење због тих губитака: Млада је – помислио сам – мисли на будућност.

А она је, опет дослутивши моје мисли, додала: „Све је то терет, поготову данас: мени и брату није ни на крај памети да се бавимо пољопривредом.“ И приметив да ме разочарао наслов њене књиге, који сам у ходу за себе прочитао, објаснила је: „Трећа година медицине. И ја бих радије читала неки роман или слушала музику.“

СТИГОСМО пред колибу – требало је да пођем својим путем или да седнем на клупицу, а будући да се она снебивала да ме позове, упитих: „Могу ли да погледам ваш летњиковац?“ Она се насмеја: „Заиста, летњиковац! Али да знате – ту је врло пријатно. И спава се као заклан!“

Ушла је унутра, а ја промолих главу, ослонивши се на довратник. У колибици: два гвоздена кревета и сточић, с чистом рубенином и најнужнијим емајлираним посуђејем.

„А где кувате?“ – упитих, приметивши да нема шпорета.

„Па и не кувамо, а ако баш нешто затреба – наложимо ватру напољу. Него...“

„Опет – него?“

„Не, није то! Него, можда ће Вам бити пријатније да седнете напољу.“

Сео сам на клупицу, уза зид, а девојка изнесе сандучић и скуп се на њему. Било је ту лепше и шире, него кад смо ишли ка колиби. Долина се отварала, виногради су у сутону добијали све баршунастију и љубичастију мекоћу, а окука Дунава, доле, одблескивала је избледелом позлатом.

„Па лепо је ту!“ – рекох.

„Јесте, и баш у оваквим вечерима!“ – сложи се девојка. „Само је самотно – сад скоро никог нема у колибама по виноградима. Рат, погибије, расељења, многи виногради су постали државни. Промени се живот, па и људи. Раније, сећам се, ишло се у винограде на одмор – у природу. Читаве светковине су се приређивале...“

И ни сада нема жалости у њеном гласу, него – нека озбиљност, свесност.

„Можда ће се ти обичаји обновити“, примећујем ја и додајем – да не би схватила као да сам за враћање на старо: „Обновити, а не – вратити.“

„Можда. Али не верујем – данас се људи друкчије одмарају и веселе.“

„Како то мислите?“

„Па ето, жуде за морем и за бурним скупним забавама.“

„А Ви, шта Ви волите?“ – питам после станке, без сумњичавости: газдашка кћи, индивидуалиста.

„Не знам тачно ни сама. Годе ми осамљеност, сањарење и – мања, интимнија друштва.“

То је годило и мени: различитим, чак супротним путевима, девојка и ја смо дошли до истог.

„Па у томе нема ничег неправилног!“ одобравам ја и жестијем се у себи: „Правилно“, „неправилно“ су најчешће, најфункционалније речи у партијском жаргону, али, извештачене и ружне с девојком.

Но она то не примећује или је толико фина да се

прави као да не примећује: „Право рећи, ја нисам ни мислила да има неправилног, него данас – знате како се гледа: заједница, друштво, колектив...“

Ни сада огорчења. Штавише, између нас се већ саздала атмосфера срдачности, можда више узајамним напорима да избегнемо неспоразуме, него осмехима и погледима.

Добацујем полушаљиво: „Сањарење није забрањено!“ И тргнем се, уплашен да сам тиме превећ попустно девојчином индивидуализму: „Али све што постоји – створили су такозвани обични људи, а они су – колективисти.“

Она оћута, загледана низ долину у побакрену плоснину Дунава. Најзад ме погледа право у очи – тек тада приметих да су јој трепавице толико дугачке, тешке да засењују у ствари браонкасто лице – погледа и љупко упита или потврди: „Обични људи... Ја сам обичан човек...“

О томе сам расправљао безброј пута и имао већ готове одговоре: Сваки је човек себи необичан, а изразом „обичан човек“, „обични људи“, „необични“ прикривају и правдају своју пљачку и насиље. Али сам се једно мимо воље, док сам то образлагао и док ме је она слушала с пажљивим и загонетним осмехом.

„Па, прихватила бих“, прозбори она одмеравајући речи, „прихватила бих да сам необична уколико то треба да буде жеља за обичним, непрописаним живљењем – да живим од свог рада и да узмем оно што ми живот нуди. Без зла другима, али и без коначних правила...“

У себи сам девојчино гледање окарактерисао као неки морални и интелектуални анархизам, веома чест међу омладином бивших власника. Али сам у том гледању назирао наговештај, ако не и понуду, лаке, тренутне љубавне забаве – такође честа појава у том сло-

ју омладине. Према свему томе сам имао изграђен, одбојан и презрив став. Али ми спуну: А можда је она, напосто из нове генерације – класе, идеологије, партије већ губе за њу значај и виталност које су имале за моје доба? – Из те мешавине и изиђе моје питање, колико радознало толико и јетко: „То значи: Ви бисте могли ступити у интимности с ким било – с незнапцем или с човеком коме би Вас привукло тренутно расположење.“

Она се насмеја, први пут гласно и подругљиво: „И да и не! Нисам била, до сада, у таквом искушењу. Право рећи, зависи – од личности, од ситуације, од расположења. Знап једно: не, ако би то некое задавало бол...“ Затим је додала, такође с једом на саму себе: „Испадам мудријаш, и то баш сада! Али свет нам је ненаклоњен свима, а тежња к срећи у свима незајаљлива...“

Устала је, као у љутини, и ушла у колибицу. Изишла је отуд огрћући се шалом, чија се кафенаста боја стопи с њеном кожом.

Не сећам се шта ме је на то навело, али и ја сам устао и нашао се с њом на вратима, лице у лице. И тада се догоди... Да ли се ништа догодило?... Стајали смо једно према другом, зарањајући једно другом у зенице. Своје лице и свој израз нисам могао видети, разуме се. Али сам их слутио, али сам их разабирео у њеним. Њене усне су подрхтавале, а очи пламсале вечерњим одсјајима и радозналом, страсном заблуделашћу. А ни ја ни она нисмо проговарали – нисмо могли прословити...

Ни сад ја не умеам објаснити како и чијом иницијативом, али њене шаке – шачице мале и топле као птичице, нашле су се у мојима. Сјај погледа јој се укочио, а усне отвориле. И груди су јој се надимале, претећи, нудећи да се у њима утопи све – свет, моје мисли, прошлост. Одупирала се или увлачила у моје шаке – не, нисам то могао да докучим, премда хоћу да верујем да

смо обоје и жудели и одбијали једно друго. Као да смо се одавно, одувек познавали и, зачудо, као да смо сродени, докучиви једно другом само истоветностима... И сад, у хелији, јавља ми се слика: мрачна, пустошна страст струји из долина и сручује се низ јаруге, згушњавајући се у нама и заглушујући нас...

„Има ли то смисла?“ упитао сам, притежући њене шаке.

Она је махнула главом као да бацајује косу и, уздахнувши, извукла шаке: „Не, не сада. Нисам спремна у себи. А и брат треба сваки час да наиђе бициклом.“

Одмакли смо се једно од другог, а повијарци су тонули у таму.

„Ви сте слободнији, с мање обавеза“, приметио сам с хладном горчином.

Девојка се насмеја, с грчевитом подсмешљивошћу: „То исто бих ја рекла вама. Па Ви бар можете обавезе потчинити својој вољи... Него, да Вам наберем грожђа...“

Она уђе у виноград – ту уз колибицу. Отуд се чу њен глас: „Какво грожђе волите – хамбург или афусали?“ Али ја, занет страшћу и мозгањем, ја јој не одговорих, па она довикну: „Свеједно, убраћу и једног и другог.“

Нов вал жудње ме наведе да јој се поново приближим – питањем да ли се плаши овако сама, па кренух к њој. Али она изиђе из винограда, наручја пуног гроздова. „У чему ћете га понети?“ упита фамилијарно.

Раширио сам торбу на клупици и док је она пажљиво слагала гроздове, неочекивано и за самог себе, упитах је констатујући: „Ви никад не бисте могли бити члан комунистичке партије?“

А она враголасто узврати: „Зависи...“

„А је ли Вас страх овако ноћу?“ упитах без задње намере.

Она ме дочека уозбињено: „Па и није. Мада је, признајем, пријатније овако кад нисам сама...”

Узимам торбу за ивице и – примећујем птицу. „Хоћете ли узети птицу?” нудим је и већ птицу дрешим.

„Па могу. Брату ће годити, мада овде немам све да је спреим како треба.”

„Збогом!” кажем јој, узимајући торбу, а она довикује: „Дођите, опет дођите – у лов...”

Обећао сам јој, журећи, скоро бежећи ка колима... Али нисам дошао јер сам морао тих дана, отпутовати. Прошли су виногради и ловна сезона. Идуће јесени девојке није било. Никад је више нисам видео. Али сам, одлазећи од ње, осећао да се нешто ипак догодило – да смо се обоје, а нарочито ја, у себи, пробилли у неко ново, можда грешно, али без сумње неспутаније стање...

А кад се попех у цип – пас ускочи за мном, скружа се на седиште до мене и наслони главу на моју бутину. Би ми криво на себе што сам на пса био сасвим заборавио, па га помиловах по глави. Али он је већ био исцрпљен и равнодушан. Упалих ауто. И пре него што ћу кренути – окренух се ка колиби: девојка се једва назирала. Махнух јој руком. Ја њено махање нисам могао ни разабрати. Али било ми је као да њену ручицу видим, знао сам да ми она узвраћа.

Кола кренуше поскочивши. Додајем гас и наједном, на окуци – месец изнад смркнуте планине, блед као кришка лимуна: биће ми вечерас добар, макар не весео друг...

А овде, у хелији, никад нема месеца – креће се он негде с друге стране тамнице. И боље је тако: не повезујем девојку с месецом, не дочаравам дивотну, појудну целину девојке...

БЛИЗАНЦИ

Кад се, по навичи, пробудио око три после подне, Жика се није изненадио угледавши незнанца: саопштили су му на пријемници – ако се пријемницом могао сматрати собичак лево од улаза, с незастртим стоцићем и мршавим, раздрљеним службеником – да могу изнајмити само собу у којој је већ један гост, такође риболовац, који је одранио на реку. Немајући избора – у хотелчићу на зајезереном извору реке није било места, а приватне собице у градићу нису имале купатила – прихватио је и дељење собице у мотелчићу на аутобуској станици, поготову кад је чуо да је и незнанац риболовац: имаће бар с киме да размењује сећања и искуства. Жики је сад било криво што није чуо кад је незнанац ушао у собу: правдао се претврдним сном после четворосатног шофирања по врућини и премасног ручка у хотелчићу – у мотелу су служили само доручке. Незнанац је био окренут леђима – седео је на прагу и пребирао, срећивао прибор. Жика га је одмерио као повисоког и, очито, веома кошчатог: кроз мајницу су избијали пршљенови, а лактови и колена су стрчали спремни на убадање. Тако су му стршали и праменови куштраве седе косе.

Незнанац није, можда, ни могао чути Жикино буђење. Али се он не окрену ни кад се Жика вратио из купатила и почео облачити: можда неки чудак – сматра да је Жика дужан да му се први обрати или ни не жели да се упознају. А можда, занет, није ни разабрао

шумове свог сустанара? Жика реши да му се обрати, макар посредно:

„А ја сам тако тврдо приспао да Вас нисам ни чуо...“

Незнанац настави свој посао као да га није ни чуо: то утврди Жикину помисао да пред собом има самотњака, какви се често срећу међу пецарошима, поготову онима на пастрмке. Жика ни сам није био склон зближавању у случајним сусретима. А као дугогодишњем вишем службенику безбедности, било му је ушло у навiku избегавање зближавања изван задатка, најчешће поверљивих. Штавише, сада, девет година после принудног пензионисања, морао је у томе бити још опрезнији: они који су се улизивали моћницима – а тих је множина – склонили су да их вређају да им се свете кад падну у немилост. Ипак му је било и ружно и неугодно да се не упозна, макар формално, са случајним сустанаром. Закопчавајући шорте, он одтапка до њега и добаци му ненаметљиво:

„А Ви, видим, пецате на варалицу...“

Незнанац малко поникну – као да потврди своју невољност за разговор. Кроз устрептали ваздух неподношљиво су блештале поцинковане обзиде покатрањене терасе. Али је линолеумски под угодно хладно боса стопала. Жика постоја, премисљајући, па нагласи:

„Не желим да Вам сметам – сматрао сам – кад смо већ у истој соби и на истој занимаји – сматрао сам да је ред и да се упознамо...“

Незнанац одбојно дрмну раменима – упорна ћуљивост навести мрачну злоћу. Жика пође ка кревету – да се обује. Али чим је, погнут, почео заширивати леву патику, светлина врата згасну уз срдити звекет варалица: незнанац је био неочекивано устао, одупрт шакама о довратник, као да их жели размаћи:

„Не морамо се упознават – и предобро се знамо. Мекушане!“ обрецнуо се циприком и нетајеном жучљивошћу.

Жики, заблештеном, незнанчево лице се смрљало. Али глас је препознао. А с гласом и лик: ратни друг – само га је саборац и могао назвати занемареним надимком „Мекушан“ – ратни друг Вуле. Вуле „Линија“, Црногорац и – дакако – страдањик за Стаљина Четрдесет осме.

„Да, требало би да се знамо“, прихватио је Жика недоумно. И наставно прибрано: „Али не морамо да се гложимо: било што је било – сад смо на истоме...“

„Нит су били нит ће икад бити исто – утамниченик и тамничар“, одвратио је Вуле с надмоћном горчином, отргао се од довратника и погледнуо Жика: проседео и отрбуљавно, што је и природно, али и сад с вишесмисленим, доброћудним и злостним, изразом око танких и олабављених усана и у живахним, увученим очицама неухватљиве – а можда и променљиве боје. И снажан, још увек, мада се то не би могло закључити на први поглед: раст пре онизак но осредњи, удови набрекли, али подужи. Додао је, као за себе, седајући на праг и скупљајући прибор: „Као што је и оно што је било не може да не буде: прошлост бришу само они који се ње стиде... И ја се стидим – што сам подносио у тамницама и логору срамоте и муке веће но што бих сам могао смислити најљућем непријатељу... Стид ми и не да да забравим...“

Издавајући нужни прибор из алуминијумске кутије и смештајући га у цепчић зелене платнене торбе, Жика је одмерно и опорно говорио себи и одговарао Вулу:

„Ни нама није било лако – хапсити, мучити и псушавати своје другове. Јер ми смо осећали – да, осећали све време нечим дубљим од сазнања нужности –

да се ради и о нама и нашим сагрешењима. У првом реду о нама удбашима, а не само о комунистима уопште! Из вас смо истеривали своје сумње – своје грехове! Због тога смо се злили на вас и више но на четнике – више но и на усташе! Утркивали смо се у зломислима и злочиненима – крили један од другог, и од себе, да вас осећамо као своје, као себе. И наслађивали се што вашим мукама и кајањима кажњавамо и чистимо себе, сумње у своје идеале... А мени се то у свести склопило и учврстило тек пошто су и нас - „мач револуције!“ – сурдукнули као заверенике и непријатеље...“

Жики се чинило да га Вуле слуша нехајно – ако и не избегава да га чује. Али овај, полазећи, застаде на сред собе и – као да га једи прекратки канш скопчане торбице, док га је навлачно преко главе – засикта подруљиво:

„Ти као да се правдаш! Или кајеш? А не може бити ни оправдања ни кајања: нико – први ја! – нико коме је макар длачица комунистичка, не прима ти ниједно!... Ми логораши смо не само осјећали но и знали – знали и памећу и утробицом! – да нас ви полицајци познајете до днанцатог дна душе. Ко би други – до свој рођени! – могао онако да нас презире и циједи, и то зломисљу и рукама наших сапатника? Таквима мучењима Гестапо и специјална полиција нијесу ни кадри ни вични. А и да јесу – ране би се замириле и понижавања у понос претворила: шта друго од заклетих душмана може и да се очекује? Само мукама од своје крви и своје идеје нема лијека!... А сад – у здравље! Да је било среће и револуционарног поштења – средли бисмо се друкчије и у друкчијим приликама...“

Изашао је, излетео је – Жика није ни смислио шта да му одговори. Али Вуле није залупно вратима – и Жики је било зајад што му није узвратио: Нити се правдам ни-

ти се кајем – објашњавам да ни нама удбашима, није било ни радост ни дика што сумишљеницима, с којима смо се крвљу купали и идејом сагоревали – да њима, друговима, морамо да чинимо оно што морамо...

А будући је већ био спреман за полазак – било је већ четврт до четири, а поред реке се требало и ломатати док се изнађу погодна места – Жика нехајно обеси торбу о лево раме, а бамбусову футролу о десно, провери да ли је закључао врата, па се лагано спусти у двориште.

У дудовој хладовини, на клупама за дашчаним столом, два сељака, у шареним јагњећим шубарама и раскопчаним гуњевима испијали су пиво флашама. Поглед на пиво као да појача свежину хладовине, а изглед сељака пробуди први утисак да се у градићу од рата тек понешто, а у његовој околини једва ништа променило: то је успокојавало, наоко се косило са Жикиним веровањем да је социјализам морао свуда, па и ту, остварити прогрес. Сео је на крај стола – по даље од сељака, и упитао оног мршавог службеника, који га је у подне примио – да ли се може добити кафа. Службеник му је предусретљиво повудио да му сам скува кафу, будући да немају послуге. Сељаци обратише пажњу на њега само утолико што тише заћућорише: хајдучија се у овом крају одржавала до рата – можда баш ови сељаци сад нешто јатачки снују.

А и кафа је била јака и миришљава и чаша с водом орошена – као што се у тој неизмењеној, можда и неизмењивој, средини могло и очекивати.

Освежен, расањен, растерећен непријатности малочашњег сусрета, Жика је пришао свом блиском и поузданом „фиџици“: земљаста прашина је загушила сиву боју аута, али су никловани делови, особито широки оквири сијалица, победнички бљештали. И гуме су се на удар одазивале звонком пуноћом.

Жика је убацио опрему на задње седиште, лево предње седиште га је прихватило попут женског крила, а волан се топлом глаткоћом сљубио с његовим длановима. И мотор је – као што треба – складно забрктао на први контакт.

Могло се возити брже, па и брзо – никаквог знака ограничења нигде није било. Али пошљунчаност улицица, усклађена с поподневном поспаношћу градића, напосто су молиле и наметале спору, пажљиву вожњу. И Жика је завојао лагано преко пошљунчаног трга – очевидно доскорашње ледине, чија је запољења северна половина и сад коришћена као сточно пазариште.

Видело се знатно више аутомобила, него што би се дало закључити по неизмењености градића и безбрижном шеткању житеља, оретких, по коловозу. Овде се, по свему судећи, није ни могло брзо возити: градић је ограничио брзину својим начином живота, житељи су се испред аута склањали нехајно – као и испред таљига.

Али кад Жика заокрену у улицу с трговинама, преда њ искрсну – као да га је вребала – тамнокоса жена на бициклу: тамна бујна коса, подшишана испод врата, најпре је упала Жики у очи, а њену вожњу тик испред аута је схватао као нехај, својствен житељима градића.

Трубнуо је – да је опомене. Али то као да је за њу био знак да зашеврда и да се окреће, смејући му се изазовно широким нажутим зубима: коса, окошто, црмпурасто лице и зуби у мах су се склопили у складну еротичну целину да Жика није могао да се сети таквог женског лика. Чак и претерано и нашироко накарминисане усне пре су наглашавале ту целовитост, него што су од ње одударале. Умах му се упела и женина стражњица, уседнута изазовном облином: жен-

ске стражњице су махом такве на седалима бицикала и мотоцикала, али ова се није расплоштила, него узнела страсном чврстином. И струк, стегнут широким црвено лакованим каишем преко беле најлонске кошуље, увијао се као да се она сва, пропињала за пољупцима. Складне и чврсте су биле и њене бутине у стешњеним и заврнутим фармеркама. Упадљиве и босе ноге с истуреним чланцима, напетим тетивама и нацрвењеним ноктима... Таква, таквог држања жена била је незамислива у предратној паланчици: курва, проститутка, јер она је такво нешто очито била – била је у свом времену, испред градића...

Најзад, убрзо, жена је сјахала, покосивши се с бициклом испред њега, тако да је и он морао да укочи. Обишла је ауто и ухватила се левом шаком за полуотворено стакло прозора. И тек тада је јасно сагледао њене очи, које су му се, понздаље, биле учиниле црним: тамнозеленкасте, безочно засмејане и – такође – усклађене с лицем и телом и држањем.

„Ти ће ме згазиш“? засмијала се безгласно: недостајао јој је зуб на левој страни горње вилице. „Немо’ ме згазиш, па ћу те ја ноћас газим – ’нако мекано, слађано, коске да крцкају.“

По крају у који је доспео и по њеном лику могао се досетити – а, ето, није! – које је она народности: Влахиња. Његова служба је захтевала суздржаност са женама, па се тако и понашао. Сем у ретким, веома ретким случајевима кад – више из мушке сујете него из страсти – није одолевао притуљеном зачикивању. А после изгоњења из власти – распамећен обезвлашћивањем више него знацима старења – постао је у томе необзирнији, распуснији. А будући га је одувек, као и множину, привлачила тајновитост странкиња – једва је прикрио помаму коју је и у телу и у свести изазвала Влахиња.

Нашалио се:

„Имаш кога. по вароши, да газиш и без мене – ја сам ту ради риболова. на два-три дана.“

„Знам, видела сам и кад сте се довезао... Има риба, хаха, боља но у река... А овди ни нема мушкиње да ваља: мужеве се боје од жена, а младићи од родитељи. Све се види, свак све зна – ни мркла мркина не мож' ништа да скривје...“

Ждракала је у његове сиве, неодгонетљиве зенице, у заобљено још тврдо лице, у зарезане мекане усне, у коврцаву смеђу, већ проређену косу: држећ, начете, уплахиране мушкости. Он је благо притиснуо папучу гаса – мотор је зазујао, али она је провукла руку и ставила шаку на волан. до његове:

„А ти, а Ви сте пуковник: водем војна лица – с њи' нема заврзлама, но све по ред и пропис...“

Жика се суздржано насмејао:

„Нисам више официр. Пензионер. Него...“

„Оно право! Но шта сте хтео питаг'?“

„Па, овај... Реци ти мени где се скреће за реку, на ловиште?“

„Десно – низ дуга улица, па лево, па с раскршће опет лево.“

Жика убади у брзину, али она је и даље држала руку на волану:

„А ноћас сте слободан? Кад ће будеш у станица?“

„Нисам сам у соби, а после лова и уморан...“

„Од мен' одмор, а не умор. А иза станица има шума – тама и мекота... А твој другар... можда није против... И он ли је војно лице?“

„Тако нешто... Али у станици би видели...“

„Не бери брига...“

Скинула је шаку с волана и у лету – он је већ кретао – штипнула га за образ: безочно, али подражљиво...

„Важи? Важи!“ довикнула је за њим.

Он јој није узвратио – не толико што није стигао, колико из навике и жеље да се не обавезује напречац. На трен је смотрио Влахињу – у себи јој је већ дао то име – како се удаљава на бициклу: Свесна изузетности своје стражњице – због тога се и возика бициклом наоколо... А можда она и није проститутка, него – курва: проститутку интересује само новац, а курву... курва тражи страст и нежност...

Житељи су одлежавали – а шта би друго у обамрлој паланцици? – поподневну врелину. Ипак би понеки житељ – најчешће дечачић у панталоницама или девојчица с машинцом у кики – нехајно искрсавао на коловоз. па је Жика морао да се концентрише на вожњу: знано топло напињање у препонама је спласнуло. Влахиња је ишчезла и из сећања.

Заокренуо је у дугу улицу – на цесту око које се и нанизала већина кућица и којом је и доспео: улица-цеста асфалтирана само средином, с наносима свакојаке прљавштине по шљунковитим ивицама и узаним калдрисаним тротоарима. Подалеко, можда читавих триста метара, смотрио је Вула, усуканог, како у плавичастој мајници наступа као да извлачи ноге из тела: брђанин, каменштак. Улица је ишчезавала у треперењу јаре и жутилу брегова: Жика је додао гаса, а кад је доспео до Вула, ускладио је вожњу с његовим коракком.

„Седај“, рекао је толико мирно да се и сам зачудио.

Вуле се искосно, настављајући ходање:

„Могу ја и пјешнице – одвикли сте ме ти и твоја дружина од аута...“

„Шта се копистиш – балдисаћеш док по овој жегги стигнеш до ловишта: читава три километра – рекли су ми у станици.“

„Знам – пробао сам јутрос.“

„Друго је то – јутрос. Али ова жега...“

„Јесте челопек... И пут нам је исти. али не заједно...“

„Не буди луд. Вуле! Ваљда не мислиш да је то због политике: ја бих то учинио и коме било, а не...“

„А не бившем другу. саборцу...“ подругну се Вуле, не застајући.

„Ти се шалиш, а ја баш то и мислим: другу, саборцу... Можемо ми међу собом очи вадити, али револуција... оно што смо крвљу чинили и учинили – то нас заувек спаја тврђе но што ико замислити може. Него седај – да ми не лежи на савести како сам те на путу – како оно рече: челопек? – да сам те на путу по челопеку оставио...“

Вуле је застао, загладан некуд изнад Жике:

„Па, јесте: то – револуција, крв туђа и своја – то нас везује...“

И Жика је био застао, па је отворио врата ауто. Вуле је као нерадо обишао кола и сео до Жике, пажљиво уносећи прут да се удица варалице не би закачила за пресвлаку.

А чим су кренули кичељиво је издекламовао:

„Али мораш признати да сте издали интернационализам, а с тим и саму револуцију...“ И довршио је, нагонећи се на јеткост: „Попљували жртве, обезвредили тековине...“

Жика је оћутао, сталожено настављајући вођњу. Али кад су кренули лево – на пут узак и уравњен са стрмиштем, детелињацима и кукурузиштима – Жика је изговорно суздржаном мирноћом:

„А то – издаја, обезвређивање... то зависи од угла из ког се гледа. Ја мислим да смо ми онда, Четрдесетосме, настављали револуцију од које је Стаљин одступно ликвидацијом старе гарде. Само код нас је све половично, напола наше...“

А Вуле, као да изриче непобитну, одавно усвојену истину, мада не без једа – он већ ништа није могао изрећи без усиљеног једа:

„За комунисту, друшкане, има само један угао: комунистички. И Стаљин је гријешно – није довољно чистио око себе: допуштено је да му се под скут увуче и онај гад гадова – Хрушчов... А то наше, та Четрдесетосма – то је чиста контрареволуција у револуцији... Да је то био наставак револуције, не би дошло до чега је дошло: незапосленост, извоз робова капиталистима, цупкашка омладина, одумирање идеологије, федерализација партије, потрошачки менталитет, декаденција културе... Него није то за причање с тобом, како си напошљетку и ти обршио мало боље но ја... А ја бих се ту и скинуо, па ћу преко њиве к ријеци...“

Жика је полако зауставио ауто. И мада је осећао, па и знао да Вуле и не помишља да би га он могао доставити полицији – полиција једва ако надзире своје „бродоломнике“, Жика добади с глумљеном увређеношћу:

„Ваљда не мислиш да бих ја доставио...“

„Не мислим, не мислим ништа“, залупио је Вуле врата и додао јетко: „Мада ме не би ни зачудило: ко једном изда и мучи своје другове...“

Жику бљуну увређеност толико снажно да је осетио врућину у глави: што је доста – доста. Али он се уздржао, претворивши увређеност у чврстину:

„Ви би с нама, да сте се дограбили власти, поступали још горе.“

„Не могу да замислим горе“, одврати Вуле, зачудо без једа. И додаде с наглом жестином, обилазећи ауто спреда: „Него, истријебили губу из торине...“

Прескачући јарчић, он посрну, али се и жустро усправи. Жика довикну:

„Онда у осам, пола осам, код моста – тамо ће бити ауто. А колико има до моста?“

Бришући натучено десно колено, Вуле одговори:
„До моста – па, тако, око три километра. А ако мене нема – не чекај ме, ја могу и пјешке да се вратим.“

Одвозећи, Жика погледну за Вулом: угласити једноумни друг се и сад истрзао из тла, мада му је ноге до колена одсекла модрикавост детелине. Пало му је на ум да заустави и понуди му чизме, резервне. Али се присетио да има риболоваца који се пркосно саживљавају с природом газећи у леденим рекама: биће да је и Вуле такав.

Пошто је упаркирао кола на леденици с друге стране моста и обукао чизме дубоке до сред груди, Жика се повратио на мост да осмотри реку.

Мост, ограда и стубови, био је склепан од бетона – свукуд су се видели отисци дасака: свакако је ту био дрвени мост, па је замењен овим, сигурним – знамењем чвршће и заузимљивије власти.

А река, а вода...

Обрасла врбама, река се змијуљала подножјем гавевитих и ливадастих брегова и кроз равне и плодне баштине. Река равничарска, зачудо пастрмска: планинске воде су се подземним протоцима сабрале и избиле зајезереним извором на крају градића, па је неки страсни риболовац или досетљиви трговац већ пре рата запатио пастрмке. А вода – ни вода није била као у планинским рекама: бистра, додуше, али не кристално, него нажудо – на преливима, и сивозеленкасто – у виру изнад моста.

Жика је тако – пажљиво и радознано, осматрао неколико минута. Не двоумећи се да крене низводно: риболовце, поготову пастрмкаше, ништа толико не једи кад им се неко меша у ловиште – кичељив какав јесте, Вуле би такво што схватио као изазовно преотимање.

Пошао је низ реку, засеченом и раздртом обалом, путљагом између кукуруза и врба: кукурузи су заклањали видик до неба, а између врба се просијавала вода, сребром разиграна на плитким пресицањима.

Није било лако изабрати ловиште, поготову на непознатој реци. Треба да су бар два вира сублизу, како би се заменио први, ако се на њему риба не буде јављала. А и вир, сваки, мора бити погодан – обилвати камењем, јер пастрмке избегавају песковите чистине на којима нема убежишта, с довољно ширине за бацавање и истезање струка. Добро је да вир буде и подубљи – дубља вода, већа риба, подаље од путева и насеља – недоступнији риболовцима и сељачким рибокрадицама. Блинкераши – усвојен је тај немачки назив, ваљда да би се избегао „вараличари“ – блинкераши не морају бити толико изборљиви: блинкер одлетити, као из праћке, тридесетак метара, ако не и више, блинкераши такорећи протрче читаве километре... Блинкераши су више рибоморци, него риболовци. Поготову кад се ради о пастрмкама: кад оне, пастрмке, толико ретке, не би биле и толико паметне – људи су само мало паметнији, само много лукавији – кад пастрмке не би биле толико паметне, па тек понека – глупавих ждералица има и међу људима – сукне на блинкер, блинкерашки крволочи би их истражили... Вуле је блинкераш: шта би друго био црногорско-сталинистички озлојеђеник? А и да није озлојађен – за ослојађеност има и разлога, мада мање него што му се хоће – он, као блинкераш, не може имати ни животне мудрости, ни сладокусне финоће. Па и у рату – добар да кликне, да осоколи, да јурне, да кидише, да сатре и затре, али не и да се прикраде, пришуња, да подиђе, да зађе, да обиколи, сколи и опколи...

Жика је прошао можда и километар: све вир један уз други, све бољи од бољег. Све док се нису отегле

равница и мртваја врбама засвођена: сумутна вода смлачена, у којој ако и има пастрмки – ретки покрупнији и олењи примерци.

Већ ознојен, успарен у чизмама, пожурио је ка упамћеном, одабраном виру – негде на половини пређеног пута.

Вир је био друкчији, гледан одоздо. Али га је одмах препознао по травуљинастом прудићу на левом подножју и по обриву на десном врху вира. Тај обрив – речном бујицом одрубљена и подлокана смолница: три-четири метра дебела, плодна земља, на плочастој подлози – укошене плоче су урањале у шљунчано дно реке. Свукуд пукотине и рупчаге: измаштано станиште пастрмки чак и да на левој обали, огољено жиље врба не сиса дно реке и да се низ вир није ускосо стро-валила тополчина из које су још шиљали омлади.

Црнкасте мушице су се ројиле над површином, али пастрмке још нису „радиле“. Жика је одабрао мушицу, наместо јој крилца и завезао је за струк. По навици – да употпуни сазнање, извадио је омањи камен с плићака: никад, нигде није видео камен напросто обрастао пужићима и опешчаним црвићима. У неверици је разгледао дно уокколо: сваки камен, сваки камичак обрастао – храном хранљивом и слађаном. Због чега би се пастрмке утрудњавале праћкањем за мушицама? Мада су – ко зна? – мушице за њих посланица, као за људе – пастрмка...

А баш у том тренутку, као за инат – то је тако с пастрмкама: радо изненаде, изненада оповргну – усред вира, из утонулих гранчина тополе, избаци се пастрмка – не, пастрмчина сублизу килограма: оне и својом величином изненада, а овакве, оволике напросто запање – избаци се сумрка пастрмка: у ствари није се избацила, него изгњурнула за мушицом невидљивом – о, да: она види, она све види – за мушицом невидљивом на површини...

Мада ошинут унутарњим дрхтањем – дрхтањем чије самртно наследно обезумљивање превазилази само трзај закачене пастрмке и љубавни спој – Жика је знао да се мора прибрати, у себи.

И прибрао се, загазивши благо – да не поремети ток реке – да очува спокој живота, спокој пастрмки у реди. Хладноћа му је кочила ноге и пресецима се пела уз њих: није хајао – проћи ће, биће и угодно, с приви-кавањем. Али смирена, прибрана напрегнутост је трајала – преображавала се у концентрацију око ловних радњи и у спонтано спајање с ловним околишем...

Али риба се није јављала – сем оне на почетку, оне једине, да га надражи и замами. А није се превише ни надао да би нека загризла – све до предвечерја...

Премештао се – ради промене и провере – на суседне вирове, најпре узводно, па низводно. Али и тамо исто – ни да се бацака, а камоли да загризе. И кад се вео заладака превукао преко реке, вратио се на први вир као најпогоднији. И најнадежнији због оне неочекиване – оне мудре, лукаве заводнице – оне велике пастрмке...

А вир је наједном узаврео шапутањем, брчкањем и пљескањем пастрмки које су изрођавале, искакале и излетале за мушицама: слетало је више врсти мушица. И мада је он – Жика искусни пастрмкаш, мењао своје вештачке мушице, према боји природних мушица – све је било узалуд: пастрмке су се бацакале ни метар, ни десет сантиметара... ни милиметар далеко од његове, од вештачке мушице – на живу мушицу. Као да су уочавале, као да су разазнавале нечим несазна-љивим и њима и њему – чиме, како, кад су ове мушице израђене у Шкотској, Шведској, па и од зналаца из Босне и Словеније? – лажне мушице. Ако није – а није се могао сетити да јесте – учинио неку погрешку, коју је нека од њих опазила и пренела опасност други-

ма: оне знају да узбуне, не само јурцањем кроз вир и усплахиреним дрхтајима, него и начинима само њима знаним...

А да недаћа не буде сама, изненада је погледом Вула приселог на чвораво дебло јове – баш кад су му наде и старање плинули са жаром заласка. Вуле га није ни упитао о улову нити му прословно о своме, него га је посматрао с подругљивим, неприкривеним уживањем: властити неуспех га је уверавао у жаловост мара и обузетости бившег друга – пастрмског страсника... Вероватно, безсумње – то се чита из несвојствене опуштености у изразу и држању – безсумње он, кичељиви сталњиниста, у себи и надмено глагоља: Па да, ви титовски дволичњаци и ренегати, ви потцеђујете, ви презирете нас блинкераше – најстрашније и највјерније риболовце. Као велите: Риба је да се лови, да ловац ловац душу наслађује, а не да се касапи и ужива у крволоштву. Као да блинкераш – не волим ријеч вараличар, како је наша, јер подсјећа на лаж и лагање! – као да блинкераш душу не гали, као да ум не смирује и надахњује! И шта ви знате о блинкерима – варалицама? Варалица је пронађена прије мушице: шта је удица, шта су врша и мрежа ако не прародитељи варалице? Нијесам археолог, ама под зарок знам да су у каменом добу, ако не и прије, ловили варалицом – прикачили су неку куклицу за оне њихове углачане камичке. Варалица је стара колико и људски род. Можда и старија? Не варају ли, не заваравају ли сви живи створови? Није ли живот рат и ратовање – варав и варалички?... А ви, с вашим мушицама – да се барем истине држите! И у том питању – а у чему другом не би? – и у том питању робујете идеологији Запада: вајни западни научници су „открили“ да је некаква њихова средњовјековна попина – нема – не, код њих ничега да није пошкропљено светом водицом – да је некаква

попина пронашла мушицу, а од памтивјека се зна – то је откривено и у гробницама, а гробнице су свједоци беспоговорни – отпамтивјека се зна да је мушица пронађена на Балкану – ако није стигао да је открије Црногорац, јесте неко племе коме смо се ми Црногорци смилovali да га усвојимо. Јербо гдје има ријеке да се равна с Таром и Лимом и Морачом – да не набрајам оне, помање, гдје пастрмки љепших од дјевојки Конавоки – и оне су лист сублизу наше горе, гдје, ако не у Црној Гори?... Па је вама мушичарима узпразно хвалисање префињеном вјештином и отмјеним уживањем – и да нијесте и једно и друго преузели од декадентног Запада. Нијесте ви ни у томе, као ни у чему, ни примаћи нама – баш језик зна да вара! – нама... вараличарима. Наша срчаност, наш полет, наша дурашност – па то је јунаштво мало мање но ратно. А тек вјештина наша – забацили, добацити, утревити „у зеницу“, умријети према току! И финоћа наша – привући пастрмку – живу муњу, с двадест и пет, с педесет метара из тамника из брзака – из бездани земаљских, из недогледа небеских, док срце искаче и памет стаје – шта се с тијем може поредити? Ми касапи и крволовци! Ми који претражимо сваки затонић и сваку смлаку, обујмимо сваки бубуљ и урвину, ми који се сатиремо километрима и километрима низ речне врлети – да закачимо понеку манитуљу и незнавеницу и то само ако је на мјери! А ви, тобожњи спороловци, притиснете један, два вира док им душу не ишчупате – док мушицама, којима вас губидуше с проклетог Запада све ревноје снабдијевају – док им не уморите на превару пастрмке дике и паметаре... Ми и ви – раздвојно је то неко прије нас. До истраге: кад не можемо ми вас – да је да се узајамно истражимо... То је као сукоби двију идеологија – а можда су и то двије идеологије...

Али Жику су та позлобна домишљања нагонила

да се још занетије предаје лову, ако не и да бежи у занетост. Чак је и заборавио на Вула – на замисљиву замишљивост његову, па и на његово подругљиво присуство. Све док га Вуле није тргнуо прегласним и – зачудо – незлобивим упозорењем:

„Батали, Жико, ћорава посла: ријека је ова пуна пастрмки као шипак спица, али неће ни на шта вјештачко...“

Жика се обазрео: - Вулев израз – ако је и био – није више био подругљив. Заустио је и да му одврати: пастрмкама се не зна кад хоће, кад неће... – Али је морао да прати мушицу коју тек што беше набацио.

И баш тада ... баш у том тренутку – из вечног оклевања, из огранака тополе утонулих у модрикаву тмину – изрони пастрмка, баш она која га је потресно заманила чим је стигао на вир, баш она пастрмчина, пастрмкетина... дивна мила пастрмкица, пастрмчица, изрони, не, не изрони, него изроном зграби његову, вештачку, његову беличасту мушицу. Одазвао се у истом трену: цимнуо прутом и струном – као да га је угризла пољупцем, као да га је ожегла врхуњењем насладе. Али – тако је то у том, у том стравично дивном трену – али није био сигуран – жив човјек то не може ни бити – али није био сигуран и да је рибу закачио, све док она – у том истом трену, јер све се то врши у истом трену, па је и због тога тако дивотно, тако језовито – све док она својим моћним, својим свемоћним дрхтавим трзајем није савила прут до воде... Вуле је нешто зборио, Вуле је био наставио с разуверавањем, али је у том трену и он замукао: Какав је да је у политици – у риболову је, нема шта, редак, несребичан другар...

Али обојица су знали – и сваки понаособ је знао да и онај други то и зна и осећа – да закачињање рибе, макар и било мајсторлук и наслада, није ни примаћи

извлачењу рибе – кад се из трена у трен смењују непредвидљивост средине – реке, речног корита и обале, кад пресудно може бити и за који је део чељустни, а понекад и тела, пастрмка закачена – јер оне, пастрмке, и врагују, понгравајући се мамцем, а не боли их подједнако ако су закачене за језик или шкргу или усну покосницу – и најзад, не најзад него најпре, најважније, кад исход зависи и од личних својстава риболовца – од брзине његовог сналажења, од стрпљивости његове храбрости, а богме, и од наслеђених својстава, од наука и искустава... У томе су – Вуле би то морао да призна – музичари ненадмашни, наупоредивни с...

А тада, док је он полако замарао и благим ситним трзајима одмамљивао рибу од дна и од топола – да она не обмота струк око неког оштрика или чупорка... тада се догодило оно чега се највише у себи бојао, премда је био у себи сегуран да се то неће догодити: спасавајући се жустрим цимањима и наглим опуштањем струка – и то пастрмка килашица, не, килашница и по, можда и двокилашница: само ју је на трен смотрио, а не воли ни да претерује као и остали риболовци и, свакако, Вуле – Пастрмка омота струк око неке ракље: опажао је њено дрхтање у дубоким, у далеким дубинама, али је мајсторлуцима, знаним и импровизованим, није могао померити:

Мада је ум пастрмки, ум Пастрмке, загонетан, па и недокучив у својој необузданој плахости и ненарушивој мирноћи – било је невероватно да се Пастрмка свесно, смишљено заплела око парашка. Невероватно, али... могуће. Такве су оне... Она... Оне, Она поготову... оне знају да вештачка мушица није природна, знају и шта је варалица – Вуле би бар то требало да зна и призна... све знају свака колико год их је у овој реци, колико их је у свим рекама света. И те како зна-

ју шта значи, куд води; кад их закачи удица: знају и боре се – смрт или живот... Сад Она – зашто Она? Она мора да има и име... мургаста, можда је у дому и комшилuku и зову Мурга – сад Мурга туцка релић удице, не би ли олабавила језичак... олабавиће потраје ли ово, пре но што би се ико надао... Туцка, туцка не би ли олабавила језичак удице, а ако га и не олабави – месо ће око њега сагњити и удицу вода исплакнути...

А неочекивано, у том – у ком? – тренутку јавно се Вуле: јавно се јетко и брижно – више брижно него јетко: „Отргнуће се, подмуклица!“

Подмуклица! Којешта! Мудрица, а не подмуклица. Него, он, Вуле, иако и он много зна о пастрмкама, па и да оне много шта знају – он се с њима надгони у боју, уместо да садејствује у заносној игри живота и смрти... Жика је чуо шлапарање грања и травуљина и – мада није смео – обазрео се: го голцат, Вуле се пробијао к врху вира. И пре него се Жика досетио шта он смера – Вуле спузну и загази к деблу сваљене тополе.

„Полако, не жури, попуштај ако треба – да не откине удицу“, довикну он пентрајући се на дебло. А пошто се испентрао, додао је самоуверено, балансирајући низ косину дебла: „Изронићу ја – не брнини...“

„Не буди луд – ниси ти више за то, у леденој води...“

Али Вуле, извивши тело – доиста прави ронац – зарони узводно, брћнувши стопалима на површини.

„Недоказан, Црногорац...“

Неколико секунди – можда и мање, а можда и више – Жика је назирао бело-сиво и расплинато скупљање и протезање Вуловог тела изнад пастрмке, у парощима тополе. А онда – да ли док се Жика виткошћу прута и струна надигравао с Мургом? – Вуле несташу осумраченој модрини: Не, не долази у обзир да се таква ронац заглави, а утопити се нема где – брзак би га избацио.

Брзак га не избаци, него он изрони на три-четири метра укосо изнад Жике.

„Знаш“, рече он усправивши се из воде и бришући лице, „знаш, брзица ме заноси, а риба је дубље но што ти мислиш...“

Жика је знао да је риба „дубље“, али уместо да се прегони, примети с нерадом решеношћу:

„Не вреди толико мука. Пробаћу још мало...“

„Вредјело не вредјело – сад погануљу ни због ината не можемо остављати. Сад ћу заронити понздаље...“

Он је журно изгазио и потркујући плићакком уз обалу – повукао се испод крљотица тополе – учас се обрео на врху вира. А одна је полако загазио, ваљда дубоко преднишући, и нагло заронио.

Учас је ишчезао у дубини – међу потонулим границима. Није га било позадуго – предуго за Жику, премда је у младости, ронац цењен на Ибру и Студеници, научно одмеравати дах ронца, можда је позаборавно, а може лако и да се збрка сада – у напрегнутом ишчекивању...

Изненада – све се догађало изненада – струк се затеже, врх прута повн до површине: као да се риба отпетљала с парощка, али то није била, то није могла бити риба – риба и кад вуче у дубину чини то хармоничним трзајима, а ово је вукло и цимало... И опет изненада – вучење нреста, струна омлитави: Жика извуче струк – без удице, Мургица се откинула или... У том смотри Вула како неспретно, сакато, сроњује низ вир.

Вуле искочи – с пастрмком и сулудо срећним криком: пастрмка – доиста: Мурга – пастрмка се отимала праћакавим блистањем из Вулових прстију заривених у њене – њене румене и нежне – шкрге, а крик, крик се отео из Вула, прансконског ловца шаком и батом.

„Тако се то ради“, проговори он, газећи ка обали: „Морао сам прекинути удицу – нијесам могао издржа-

ти толико да га одмотам. А и њу, милетку, требало је милушити – док је за душнике не щечпам... Удица јој је још у рилу. у мекоти – чудо се није отргла...“

На обали. Вуле изудара главу пастрмке о камен изроњен из травуљине – друкчијег, милоснијег, начина убијања рибе ни Жика није знао. Бацивши рибу на песак, Вуле примети:

„Па, није лоша – седамстопедесет, осамсто грама...“

Жика не одоле, мада се и сам подруживао рибарским претеривањима:

„Којешта! Има она... ако не кило, најмање деветсто седамдесет пет, деветсто педесет грама...“

Вуле се осмехну – с подсмешљивошћу толико благом да се Жика изненади: чему распра кад се риболовци не могу споразумети око величине рибе?... Кракатији и мишићавији него у оделу. Вуле устрча до свог одела, насланог на накошеном деблу врбе. И док је Жика, држећи се реда, парао рибу, Вуле се расприча:

„Немој бацати утробу у ријеку – да рибе крв не намамљује. Спремно сам им ја нешто послађе...“

Он сиђе на обалу, дрхтурећи.

„Наузимао сам се зиме – морао бих се што прије пресвући“. саопшти он, истресајући из поливинилске кесице некакве рибице, око чијих глава су се савијале двокуке удице, а из чмарова им вирили најлонски конци.

„Нема улова у овој ријеци – онако како ми удичари ловимо“. објашњавао је он. „Овдје уловљавају само околни сељаци: пастрмке се с њима лукаве, као и они с пастрмкама, па ко кога надлукави. Све и свакога са стране – пастрмке већ знају и препознају: ни ова се не би закачила да није наумила да те подражује. Ја сам и јутрос и вечерас такорећи из сваког другог вира блинкером ишчачкао струкове с мамцима које сељаци подмећу рибама. Ти мамци, то нијесу праве рибе – нијесу

праве, ама су пастрмке похлепније на њих но на праве. Код нас их зову пешутима и пешима. Живе под камењем, а опасни су зачудо и не бјеже као рибе, но у страну да их ни смотрити не можеш: можда су пастрмке на њих толико и облапорне што их се с муком домажу – као и ми пастрмки? А мамац се удешава овако: провуче се пешуту струк кроз уста до чмара, тако да му двокука – одломиш један крак трокуке и ето ти двокуке – тако да му кракови двокуке дођу око главе. А како имају главе тврдокосте, чак и пастрмке не осјете удицу док пеша гутају. Струна се веже за камен – не мора бити тежак, три-четири кила, јер риби с пешом оде и удица у желудац, а њу то боли, па не може да повуче ни грам терета. Кад је све то готово, ево овако“ – он је завезивао струк око средине плочастог окружја – „онда се камен спусти у вир, гдје је подубље и струјно: пастрмке воле струју, нарочито љети – испирају шкрге, сачекују храну...“

„Схватам – схватио сам све и пре твоје приче“, насмеја се Жика. „Али шта ја имам с тим? Шта ти имаш! Па ми смо риболовци...“

„... који се држе реда и закона! А ко се држи закона? А зар руководиоци нијесу најбогатија ловишта присвојили за своје забране? И какви су то закони? Закон од два члана – по њему су хиљаде најбољих комуниста на Голом отоку подвргнути безакоњу које људски ум није могао ни замислити. А и како би замислио, кад за такво што није ни знао, нити таквог задатка имао? Знаш шта ћеш рећи: Ви сталјинисти, ви бисте горе поступили с нама да вас је запало шака. Не велим да не бисмо били суровији – у име диктатуре пролетаријата и комунистичког интернационализма. Нијесу ли боља идеолошка губилишта но мучилишта идеологије?... Него ти, братац, не зановијетај: ту смо да ловимо и уловимо, онако како се ту лови – кад чу-

вари одрже закон, закона ћемо се и ми држати... А право да ти кажем – слатко ми је да титовске законе кршим барем у овоме... И што сам старији, све више се враћам у дјетињство, кад сам почео риболовити на Ључи и Лиму – тамо сам и научно ову вјештину, стару колико и риболовство... А ти, на твојој Студеници, ти си се, божем, држао краљевских закона и прописа?... Него ти – у чизмама си, ја већ дрхтурим – загази, ено ондје гдје ти камен бацам, загази и одмуљај дно у круг све док се пијесак не забијели, па одмјери тако, кад спушташ камен у воду, да пешут дође наред круга како би га рибе лакше умотриле: влашки кожухари из околине јесу зналци мимо свијета да украду, ако ништа, а оно своју шубару, а то не знају – не чудим се што не знају, забунни какви јесу, иако би за четрдесет година откад су у овој ријеци пастрмке запаћене и нијесу овнови могли то да авизају од пастрмки у мријешћењу... Не чудим се, велим, лапотарима влашким што не знају за одмуљивање мамила, но се чудим теби, бистраћу са Студенице...”

„То се код нас не ради, сувише је сурово... сувише је неловачки... А што се тиче нашег безакоња над вама стаљинистима – свако ново безакоње је незамисливо, па због тога и изгледа ужасније од старог. Ипак сте ви, сем понеког, Голи оток преживели, а ми, да је вас запало, не бисмо ваше, старомодне стаљинистичке логоре: преживели сте, иако ћеш ти рећи да би боље било да нисте, јер би остала легенда о вашем херојском мучеништву... Него, баталнимо то сад! Ја не могу, мени је незгодно да тако ловим не само због закона – краљевске законе нисам ни ја поштовао, али ово је друго време...”

„Друго време! Мене су стумбали због Стаљина, а тебе – био се преревносан у служби...”

„Незгодно ми је, велим, као риболовцу да се не држим...”

„Сад смо на истом – на Ђубришту историје... А што се тиче твојих риболовачких „незгодних“ предракуда – зашто би био дужан да их се држиш? И рибе сматрају будалама оне који лове како се на њиховој ријеци не лови. И да знаш, у овој ријеци – таква је то рибљива и рупчетинана ријека – у њој има и петоклашица: то ми је један сељак причао...”

„Не, чпо сам у „Риболовцу“ да је ту највећа ухваћена пастрмка имала три килограма и сто двадесет грама...”

„Нећеш ти закачити ниједну ни од сто грама, ако будеш чинио оно што треба. А зар ти не би било мило да ујутру нађеш привезану ако не ону сељакову петоклашицу, а оно ону трокилашицу из „Риболовца“? А?”

„Оно, јесте... Али може чувар или неки сељак...”

„За чувара не брини – пазим ја. А и не обилазе – имају паметнија посла но да раде оно за шта их твоја држава плаћа. А сељак – сељак ако и налети на нашу рибу, једва ће чекати да је украде... Ево ти камен с мамцем – само да спустиш гдје треба...”

„Баш си неки чудак? Зар баш ми које власт мотри – а садашња мотри столут више него...”

„Утолико ју је слађе изиграти, ма се и не тревила пето-трокилашица. А кад помену власт – ти би, какав си, могао мене и да пријавиш? Оба смо били удбашни, сад смо на истом, али ви титовци...”

„А ви стаљинисти, ви сте у логору један другог... можда си и ти...”

„Не блебећи! Па и да сам, а нијесам, у онијем мукама... А и твоја оволика нећкања ме сад наводе на сумњу да би ти био кадар...”

„За то не треба кадрости, него слабости... Па, да испробамо и тај твој риболовни патент: само пазн – отвори четворо очију! Дај те твоје... пешуте...”

„У једном виру – један пешут: гдје се ухвати једна,

друга неће. А преостала два – у два вира: има вирчина изнад овога, а тек што је мртваја баш изнад моста...”

Река се била замаглила, а небо помодрело кад су се – после постављања мамаца – повезли ка градићу: Вуле је сео у кола без оклевања и Жижиног нуткања. Фарови су замрачили простор и сузили га на сивило цесте и жутило травуљина јарка. Ђутали су, сваки за се, али у истим мислима: да ли је требало постављати забрањене мамце, да ли ће се ујутру наћи закачене крушне – колико крупне? – пастрмке?

Тек кад скренуше на главну цесу – негде напред, где се подно брегова осуо градић, а мрак постепено растанао светлост – Жика прозбори:

„Идемо у хотелчић на врело реке: тамо је свеже, мада сметају модерна музика и прегласне певачице. Тамо ће нам спремити и рибу – има доста за обојицу.“

Вуле га је дочекао као из заседе, зимљиво се сти-скајући:

„Тамо ја не идем. Музика – зар је музика дерање манитова? И тај модернизам нам је излиферовала Америка – да смрви и расточи и последње трунке комунистичке свести. Има ту приватни ресторанић – ја бих ишао тамо и да није јефтиније и укусније...”

„Чудно – ти за приватне рестораниће!“

„Па да – ближи су ми данас срцу приватници но Титов социјалистички сектор.“

„Шалу на страну – бивају и мени. Чишћи, услужнији, а јефтинији. Мада се нешто у мени буни против таквог мог оријентисања...”

Уђутали су, већ у главној улици. Али, док им се слева приближавала кућица с обељеним довратницима, испред које је било постављено неколико столова, надстрешених лозом и ограђених позелењеним летвицама и већ запоседнутим гостима, Вуле примети:

„То је тај ресторанић. Држи га брачни пар. За-

имали у капиталистичкој Њемачкој, вратили се у Југу, а сад госте општинаре да им радњицу не затворе... Не-го да се прије пресвучемо...”

„И истуширамо. Мада то теби неће требати после оног рођења...”

Из мотела – после пресвлачења – запутили су се пешке у ресторанић.

Месец, пресјајан и самотан у ведрини, већ је сребрно црногорично брдо украј градића и стапао своје блистање са слабашном светлешћу оретких сијалица. Чим су из дудовог полумрака изишли на трг, Вуле застаде да принали цигарету америчким војничким упаљачем:

„Гледаш на упаљач“, прозбори он. „Амерички, али – поклон совјетског официра, у Аустрији крајем рата. Отад ми служи: капиталисти производе бољу потрошну робу – социјалистичке земље морају и даље да се концентришу на тешку индустрију... А ти, ти више не пушиш?“

„Не, има три-четири године: навалила жена и синови, а и доктори по новинама: рак, крвни судови. А право да ти кажем жао ми је, нако ми, видим, користи: не кашљем, бистрија глава...”

„А чему нама, сад, бистра глава? Нама није дозвољено ни да се против непријатеља комунизма боримо, нако се ови свукуд и из свега коте...”

„И ја то видим, већ одавно. И често се питам: не ниче ли то из самог друштва, из живота?...“

„То само доказује да је друштво... да је живот зао и наopak.“

Кад стигоше насред трга, Вуле нагло застаде – као да му није у вољи шетање и миран разговор. Раскрило је руке као да обнима читав трг и зашаптао с муклом насладом, нацеренији бразготинницама сенки него је иначе бивао:

„Него, знаш, мене ова мјесечина и овај простор

ограђен кућама... увијек то тако на ограђеном и по мјесечини, мене то подсећа на онај катун на Гркову, кад смо средили четнике Баја Станишића.“

И он се расприча, кад кренуше шетњом:

„И катун је, знаш био ограђен – стијенама. Били смо кивнији на њих стопут више но на Њемце – недјељама, мјесецима су се вукли за нама као њемачке побочнице, а ми оковани болницама као букагијама. Нијесу, веселници, знали да су савезници – црни, камени су нам то савезници били! – да су прекодан савезници авионима евакуисали наше болнице и да смо ми тиме окрилатили. Улежали се „ђикани“ у катуну, пошто су се најдрали дурмиторске јагњетине и налокали швапскога ајеркоњака. Прикучисмо им се, знаш и сам, са свију страна и ударисмо им пред зору. Тога покоља – крв обојила овце као за пазар, љешине затисле струге и колобе! А нијесу се ни бранили – знају да су криви, па дижу руке, клекну на кољена. И мада ми је било мрско убијати заробљенике – ту сам душу насладио: човјек никад не може замрзјети туђина као свога. Од пет стотина не би, претекао ниједан да нас не застави политиком Тошић – твој Србијанац...“

„Да, Тошић... А насладу твоју ја сам доживио кад смо ликвидирали оне усташе у Сливну. Није било месечине, па смо користили сијалице. И било их је премало, ни двјеста, па јама није ни допола напуњена. А ту нам Тошић није сметао: четници су друго – сељачка булумента... Тошић је – јегуља: провукао се кроз све чистке, сад је у вођству српске партије, око себе шири фаму да је либерал...“

„Није ни случајно, не, не! Као што није случајно ни да је Билас допливао до воде Цне и лабуриста. Знаш, од свих мука на Голом отоку најпоганије су нам биле Ђиласовске теоријнице: свак живи види да су то ревизионистичке смицалице, а мора да их буба и узди-

же на небеса. Него и он је обршио, мада не по заслуги: надали смо се, кад је зглајзао, довешће га на Оток – да га ми теоријски просвијетлимо. Али све то против њега – и осуде и затвори и кампања – све је то префригана титовска игра: подваљивање Москви тобожњом одбраном лењинизма, увлачење Вашингтона Ђиласовском ревизионистичком праксом... Да, да, како ти то не видиш?...“

Вуле је застао, шчепао Жику за запешће леве руке и загрцнуто зашаптао – и Жикино лице је било искидано засењеним борцима:

„Како то не видиш? Па и ти си био револуционар, комунист, предратни симпатизер. Брата су ти стрелили, двапут си рањаван. У најбољој снази одбачен, онемогућен да се бориш за најузвишеније, за бесмртне идеале. Подмићен пензијом да ћутиш и скапаваш попут скота. Знаш шта ћеш одговорити: У Русији је још горе. – Па шта, ако је и тако – револуција је неуништива, револуција ће ускрснути жешћа и досљеднија и затријети и спомен на све те Тите, Хрушчове, Денгове...“

Жика је истргнуо руку и закорачио живље. Али Вуле га је пристигао са својим огорченим шапутањем и згужваним изразом:

„Ја знам – не можемо ништа подузети. Били смо небудни, били смо благородни! Разњежила нас побједа – нијесмо ни помишљали да се непријатељ, хиљаду пута опакији од буржоазије, зачео у нашим редовима. Једино је Стаљин – Стаљин а не Лењин! – то схватио, мада не ни он до краја. А ми, југословенски комунисти, ми смо застали с чишћењем од заражене крви и отровних идеја: револуција која застане с чишћењем – крвавим чишћењем, својих редова, таква револуција је саму себе осудила на умирање. Али ако сад не можемо учинити ништа, можемо... барем ми изгнаници можемо сачувати спомен – да, спомен, не смјешкај се:

једино је прошлост неуништива! – спомен на идеју у њеном најпунијем, крвавом остваривању. Из чега ће кад-тад васкрснути револуција, истинска, коначна... Да, да, требали смо ми те Тите, Кардеље, Ђиласе, па и твога Ранковића – шта је Ранковић. Слугерања док није помислио да је слугерањством заслужио да послије газдине смрти не би морао више да слугерањише – кажем: требали смо ми све њих већ прије но што су издали...“

Жика је убрзао и, окосивши се, замлатарао рукама као да се брани од оснијака:

„Да, револуција је можда скренула, јер... али не због тога што ти кажеш, него... јер је угушила слободу... своју слободу, слободу за револуционаре – друге слободе нема нити може бити: ми, после вас – обрачуна с вама, нисмо смели ни с непријатељима да се обрачунавамо доследно, до краја... Сложно бих се с тобом што се тиче Ђиласа: – његове писаније, његово тражење слободе за све – то је... то су најдрње... то су куга, завођење, лажне, лажљиве наде. А ми се ни с тим, ни с њим, нисмо обрачунали до краја – чујем да и он риболови, и то на пастрмке... Али кад ми спомињеш остале, нарочито Ранковића, како се он показао као наивчина...“

Нагло је застао, премисљајући, и нагло сасуо у забленуто насмешено Вулово лице:

„Онда... пада на ум – можда ми је пало чим сам те смотрио: нека нелагодност, шта ли? – пада ми на ум да ти радиш за њих! Подметнули те да ме провоцираш: знам ја, сви сте ви на Голем отоку потписали обавезе да достављате...“

„Па ти си луд!“ ухвати га Вуле за ревер. „Шта бих ја тебе или ти мене – несрећа је што више немамо шта да кријемо!...“

„Немамо, али – дојављујемо!... Другови из огња и крви, избачени с истог брода као сувишан људски те-

рет, а – даље верни и курсу и капетану!... Него боље да променимо тему. А ту је онај твој ресторанић: пазни на речи – и столови имају уши...“

„Да пазим – пазим. А тема – кад би само могла да се промени тема!...“

Набухли и прохелави четрдесетогодишњак – власник ресторанића, замолио је тројицу мештана да се придруже мештанима за суседним столом, а свој – крајње леви – сто уступа странцима, очигледно угледним и трошачнијим. Разастро је и чист, плавкасти чаршав, опро се на столицу и обратио се предусретљиво:

„Господа су овде у риболову? Је ли риба радила?“

„Само једна“, одговорио је Жика, подижући кесу чије је дно заоблила и затегла пастрмка. „Да ли бисте могли да нам је припремите?“

„Како да не! На уљу или роштиљу?“

„Свакојако је добра“, узвратио је Вуле. „А ако се бира – на жару.“

„Никад нисам пробао“, рекао је Жика. „Нек буде – пастрмку је немогуће покварити... А риба – риба је очипићена. Пазите само да је не пресолите.“

„Неко пиће?“ припитао је власник. „Нешто за предјело? Имамо добар домаћи сир – наљут, а непресољен. Да нарежем мало левачких кобасица?“

„Да, врло добро“, сложио се Жика.

„Ја нијесам изјеша“, додао је Вуле. „Али се не умнијем умјерити пастрмке: биће добро да нешто придодамо. А имате ли црногорске лозоваче?“

„Имамо, из титоградског комбината.“

Вуле је наручио лозовачу – прећутавши „титоградску“ фирму, а Жика је наглашено наручио „манастирку“.

„Какво вино уз рибу? Бело?“ припитао је власник.

„Црно“, пресекао је Вуле и припитао: „Имате ли ‚Вранац‘?“

„Како да не! Мислите из истог комбината? Ви сте сигурно Црногорац?“

„Јесам. Али не пијем пића што су црногорска, но што су најбоља.“

„Може црно“, сложио се Жика, „мада ‚Смедеревка бела‘ уз рибу... Дајте и тај ваш сир и левачке...“

Чим се власник удаљи, Вуле заређа истиха, али као с одушевљеним огорчењем:

„Да, тако је то, другар: ждрање, парење, риболов – то нам је остало. А около свакојаки гадлук надлази ли надлази – спутани док се у њему не удавимо. Умакнеш, као ово сад, не би ли се заборавио, а оно стоји у теби – кола с крвљу, избија из сваке помисли: Не можеш ништа – издан си, обманут си, окован си... – Жудиш да се жртвујеш, а немаш ни где, ни с ким...“

„Ни за шта!... Да, ни за шта! Све идеје су се проиграле... А гадлук – гадлука је увек било и биће. Није проблем у гадлуку него...“

„Него у власти – умјесто да га чисти, она га рађа и гаји свим својим...“

„Не, није ни у власти проблем – свака власт има, и мора да има, у себи и гадлука чим влада људима... Што ме гледаш зачуђено? Ја сам опробао и једну и другу – Титова је боља што гадлук није крила, није могла да скрије... А проблем... проблем је у томе што вође нисмо обуздали – ни Стаљина, ни Тита, ни Маоа. А нисмо – преварило нас је наше биће, преварило нас је наш занос, наша вера, преварила нас је револуција отеловљена у вођама. А шта смо и могли? Хтели смо, носили смо у себи револуцију, а све друго нам је било мање важно... Ето, и сад да крене нека револуција ми бисмо међу првима...“

„Тише, погледују нас...“

„Видим – погледују. Али кад се та размишљања покрену у мени, добијем и ја вољу да страдам, да се

жртвујем, мада видим да више ништа није, нити може бити, вредно жртве... И шта онда? Овај страшни, банални живот – забава, секс, пастрмке...“

У то једра, румена и нарумењена плавуша, с дебелом плетеницом низ груди и у белој везеној кецелји, поче да размешта ракије и закуску. Правећи се да је не примећује, Жика се натупти, стежући вилице и усне као да потискује неко слатко и болно осећање, док се Вуле устурпио и с нескривеном насладом бленуо у девојку. Девојка се смешкала са сусретљивом и навикнутом благошћу. Вуле не одоле:

„Шта ти дође газда?“

„Ујак“, окрену се девојка, обливши га огњевитим зеленилом својих крупних очију.

Вуле испи наискап, не стресавши се:

„Ух, каква је! Пали сваку ћелицу...“

„Само јој је револуција равна“, разгали се Жика. „Ти си мислио на девојку?“

„Па, богме, и на њу и на лозовачу. А не скрнави – не упоређуј ми револуцију...“

„Не, не упоређујем: паде ми на памет да и она, револуција, тако обујми, прожме... А видиш ли како они, приватници, знају да раде радњу – зачине лепом, привлачном девојком. Можда би и пристала за добре паре? А можда не би ни за какве? Сетила ме на Хемингвејеву причу у којој њен јунак – то је он, Хемингвеј – сетила ме како је он швајцарску келнерицу узалуд заводно све већим и већим доларима...“

„Опет неки западни декадент! И ја сам чуо за њега: кажу да му нешто о неком рибару није лоше, а тачно је и да је клеветао комунисте у шпанској револуцији... Но ја, право да ти кажем, не читам ни новине – у бесрамном, плаћеничком стављању Совјетског Савеза на исту ногу с Америком... Него, ти пијуцкаш – све вагаш, меркаш. А могли би још по једну...“

Он је и јео нагло, не сажвакавши, док је Жика ме-
зио полако, уз гутљајчиће.

Вуле ужурбано допи, лако се стресавши:

„Па можемо још по једну – само да нас не ухвати:
треба и вино...“

„Ја не лочем, а ни не пазим – ја се уопште опити
не могу. Не знам шта је то – само се угријем, живнем,
а памет ми је иста...“

„Можда ти је памет стварно иста“, подсмехнуо се
Жика, махнувши девојци подигнутом чашицом.

Вуле се насмеја, без горчине:

„Ха, једнако а пјан а тријезан! И то је уљудније но
се ваљати пјан по каналима.“

„А има и предности – нико ти тајну не дозна.“

„Тајна, тајна, тајна! Има код нас пословица: Мудру
човјеку ни Бог тајне не зна. – Ех, да сам се ја знао тога
држати! А ти си се знао – можда је сва тајна у томе.“

„Не, ја само... ми само нисмо причали оно што не
треба...“

Девојка поново постави чашице с ракијама, а док
се удаљавала, Вуле рукну с муклом напрегнутошћу:

„А ти, јеси ли ти утицао на Милу да ме остави кад
су ме ухапсили? Не занима ме она више: питам само...
Она је гадура чим ме онако лако оставила...“

„Не бих ја то тако – гадура: знаш оно време – нар-
тија, партијност изнад личних осећања...“

„Којешта! А зар ми, зар Стаљин није партија нај-
партијнија? Него... није она важна – занима ме, тишти
ме ту твоја улога...“

Жика искапи до пола и помирљиво одврати, наба-
дајући парче кобасице:

„Па, знаш... ја нисам ништа лично радио. Било је
давно – не искључујем да сам јој, ако ми се обратила,
указао на дужности према својој партији, на могуће по-
следнице ако би се солидарисала с тобом. Али она је са-
ма решила...“

228

Вуле је с журном халапљивошћу жвакао заједно
парченце сира и парченце кобасице:

„Прегорно сам ја њу – јесам, јесам, морао сам и да
нијесам хтио! – прегорно сам ја њу такорећи чим се
капија ЦеЗеа за мном затворила: пожурно се след-
ник – какав следник кад слеђивања није ни било! –
пожурно се следник да ме ошамути њеним одрица-
њем од мене. И побацила је у шестом мјесецу: срећа,
морао бих се и дјетета одрицати... То су наши ратни и
поратни бракови!... А кад ме спанђавање Тита и Хру-
шчова избацило Педесет осме из логора у вајну сло-
боду, отишао сам у завичај и – оженио се сељанком,
најпростијом сељанком. Таквој се данас једино и може
вјеровати – не зна ни да се потпише, а некмоли за по-
литику: муж, дјеца и кућни праг су јој цијели бијели
свијет. Родила ми је два сина – неки инат или атавизам
ме гонно да оставим жив траг иза себе...“

И док је Жика јео ћутке, наслађујући се крупним
залогајима, код Вула су се речи и једење преплитали и
утркивали.

„А та нова – како се зове?...“

„Зорка...“

„Зорка не прави питање ни ако шврљнеш око-
ло?...“

„Не, не прави питање ни око тога – утвили су јој
да је то као неко право мушкарца. И моја је мајка збо-
рила кад су је подраживали женскошћом мог оца:
Доћи ће кући... – А ја и нијесам од оних који би змију
у око. Мада, ако нека навали – понос мушки је више
но ништа друго, не допушта ми да је сумнем... Тако ми
се десило једном – баш овако у риболову, да сам с јед-
ном половачом четничком – муж јој емигрирао или се
обестрвио... Ту сам политички, признајем, забрљао –
обезумљен и загорно у логору, још Зорком неже-
њен... А чудо једно, иако ми је она, четникуша, била

229

идеолошки туђа, чак противник, никад ни с једном женом нијесам доживио ни такву незаситост, ни такву, како да кажем, обезнањеност да не знам које је моје а које њено тијело...“

„Да, дешавају се такви сусрети – баш из супротних, закрвљених средина. Један наш друг, одговоран – знао си га и ти добро, али да му име не помињем – он се најрадије швалерисао с буржујкама, изговарајући се: Другарице, партијке, обавезују, а може се доспети и пред комисију... Баш на нас, ознаше, навалњивале су госпођице – чак и оне чије смо очеве и браћу ликвидирали...“

„А како смо некад били и у томе чисти, или смо се барем старали... Милу сам волео и био јој вјеран, нако је била љубоморна и најпослије ме издала – удомила се за идеолошког туђинца, за прикривеног непријатеља...“

„Не, муж јој је партијац, високи стручњак за спољну трговину...“

„Данашњи партијци – каријеристи, спољна трговина – путовања на Запад, провизије... А ти, ти нијеси – пронело се у логору да јеси – ти нијеси имао ништа с Милом?...“

„Не буди луд! Па и да сам – Мила је допадљива, лепушкаста. А већ није била ни твоја...“

„Да, није била моја. Можда никад истински није ни била – суборци, партијци, заједнички снови, све док Четрдесет осме...“

„Не прекидај ме – да ти објасним: са слабљењем догматизма...“

„Слабљењем идеологије...“

„Добро, ако хоћеш и тако: са слабљењем идеологије, после Четрдесет осме, завладало и еластичније гледање на сексуални живот комуниста...“

„Завладало је расуло...“

„Код неких и расуло... Али, пусти ме да кажем: ми смо према људским слабостима другова, па и другари-

ца, почели да се односима с више разумевања, па тако и према Мили – утолико пре што је она ради партије и брак прегорела. Али то не значи...“

„То значи убијање двију птица једним метком: ослобађање од брачних стега, признање високе партијности...“

„... али то не значи да смо ми у Служби могли да се према раздруженим другарицама понашамо олако. Но, слабила је крутост...“

„Мила је Србијанка – вјерна је само животу. И док сам ја, док је наша вјера била живот...“

„Наша дужност је била да таквим другарицама помажемо, да их прихватимо...“

„Мила се задржавала на кокетерији...“

„... тако да то није тако једноставно – остане сама, жртвује лични живот...“

„... кокетерији женској, чак милој...“

„А ти то – разумем те! – поједностављујеш и гледаш из своје...“

„Али кокетерија код ње означава почетак, а ја сам мислио...“

„... гледаш из своје ситуације...“

„... мислио сам да је то игра, женственост, а то је потицало из њене блудне, невјерне природе...“

„... и нећеш да схватиш – а толико се прсиш идеологијом! – нећеш да схватиш да ми комунисти и на то питање – мислим: на љубавну верност и неверност – да ми и она то гледамо у зависности од потреба. Па и ти твоји бољшевици – зар се баш код њих није појавила теорија о сношају као о чаши воде?...“

„Бољшевици – зар, друже Жико, нијесу и твоји?... А ту теорију су Партија и Стаљин осудили...“

„Оно јесте – није да није: бољшевици, док су били Лењинови, јесу и моји, али...“

„Нема ту „али“: бољшевици су и сад – и увек ће бити! – исти који су били, само ми нијесмо...“

„А зашто и ми не бисмо били исти? Мењамо се, кавжимо међу собом као и они, али у бити...“

„Хм, да... Али у моју главу не иде да бисмо ми, логораша, могли бити с вама исти: ни чорбе нам се не би смијешале... Него, могли бисмо тргнути још по једну?...“

„Боље – не! Закуску смо смазали...“

„Да, уз причу, а и ријека, хладна вода, изгладњава...“

„А сад ће и риба и вино... И да довршим мисао: ко је једном био комуниста може постати све друго, али и остаје што јесте. Нисмо ми нашли и прихватили идеју, него она нас: спој идеје и личности...“

„Можда, да... ко је изистински био комуниста... Да. Хоћу да кажем... Немој само помислити да је то у пићу... Риболов, јело, ракија – све, а највише сусрет и разговор с тобом... све то ме можда наводи да кажем... Да, овај, да... Ми смо у логору осећали – то сам ти већ рекао кад смо се сусрели у мотелу – ми смо осећали, ми смо знали, да нас муче своји и утолико смо били огорченији и ошамућенији. Али није то – нисам хтео то... Било је и нешто ужасније: ми смо осећали и да та мучења извиру из нас – као да их вршимо над самима собом и да смо их... да, да... и да смо их у ствари и заслужили... Због тога... не само због тога – и мучења и бесперспективност су чинили своје... Због тога смо се и кајали, пљували по себи и разгртали своју прошлост – своју душу, и излагали на видик и гадости затрпане, заборављене... Да, то и јесте оно што је било најужасније – то не можемо ни објаснити, ни заборавити. То је од нас и начинило наказе, богаље.“

Вуле је стекао песнице, завртеле су му се и сузе – као да их је исцедио песницама. Жика, ганут, узе га благо за запешће леве руке:

„Немој... немој више, молим те... Време – можда ће време залечити. Треба живети, морамо живети...“

„Па то и чинимо: живим, чак уживам и – све ми је грозније... Као да се свијет, и ја са свијетом, сурвава у провалију, ишчезава у ништавилу... Као да сам се свео на животињу, на своје животињско... Падали су ми на ум Бог и религија, хришћанство... Али – да су и постојали, ми смо се постарали да их уништимо!...“

„Не, не Бог и хришћанство... Само то не! То би тек било ништавило, тотално и безизлазно: лагали бисмо свакодневно и себе и тог Бога... То би уништило и оно што нам је преостало... оно... ти то назва „животињско“, а то... за нас је то још једини живот...“

Жика испусти Вулово запешће и настави јетким шапатом:

„Који те ђаво нанео?... Куд се ми то запућујемо?... Та ми смо морали, неко је морао вршити дужност: партија, држава, свој народ!... Неко је морао згазити, смрвити своју свест и савест, име и личност: није ли и Стаљин био пред том дилемом кад је своје другове?... У реду, слажем се – тражи још ракије...“

Али Вуле га погледа с разнеженом и сузном осмехнутошћу:

„Не срди се... То ја... Дође ми тако... Не бих да ме није спопала блискост – немам никог блиског... Али ти немој... Ја осјећам, ја знам како ти је...“

И он стави своју шаку на Жикину. Али овај извуче шаку, као ненамерно, и протрља њом овлажено чело:

„Нек ми је како ми је! Али ја се не дам! Ја сам се одрекао своје улоге – ни иначе та улога није имала историјске изгледе! – одрекао сам се своје улоге у историји...“

„Да – улоге историјске... Али идеју, жртвовање за идеју – то и јесте живот, најпунији и најљудскији...“

Уто с девојком – с пастрмком на пладњу, запањиво, недожудљиво пахну знани мирис: упркос томе, Вуле доврши, док је газда отварао вино:

„А идеје и жртве – њих се није могућно одрећи ни послје смрти...“

Жика се загледа у њега са значајном мргодношћу – Пази шта говориш, пред ким говориш! – и примети, пијучнувши вина:

„Добро, врло добро. А тек риба! Успели сте, видим, и да јој кожу сачувате.“

Газда се наклони и навикнуто осмехну:

„Није то богзна каква вештина: на тихој ватри, ми овде смо вешти с пастрмкама.“

Одлазећи с наизглед нехајном журбом – да не прислушкује неподобан разговор – он пожелe:

„Пријатно, господо“, и додаде с широким осмехом тврдог, меснатог лица: „Односно, пријатно, другови. Извините, знате: ми и једно и друго употребљавамо – да не би погрешили.“

И девојка, на газдин знак, пожури с размештањем прибора – Вуле то пропрати, чим се она удаљи, с озлојеђеном увереношћу:

„Сто посто: ради за полицију! Сви они, приватници, повезани су с твојом браншом, али и пазе да не губе госте... Него, риба је доиста спремна мајсторски: пљушти ми пљувачка, помамно се желудац...“

„Баш си непоправљив: бранша је била и твоја, а сад је моја колико и твоја. А како би се друкчије одржали и неприватници и приватници: свака власт на свој начин – исти начини одавде до Пекинга, слични у целом свету... Риба – нема шта! Кад ми овако нешто дође – душа ми се овесели више но и тело. Ја ћу је и располутити као што треба – да се не искомада, да се кости одвоје...“

Жика је привукао пладањ, полако исправно рибу на трбух и почео да је пажљиво цепа ножем уздуж, нестрпљиво говорећи:

„У томе је наша несрећа: нико не зна шта је ово –

ни капитализам ни социјализам, некакав хермафродитизам у свему. И да знаш, ови – овакви као овај газда, прожеће – већ су прожели! – сваку ћелицу партије, разјешће – и већ су разјели! – сва учења, све светиње...“

„А шта ћеш с главом? Како ћеш главу подијелити?...“

„Глава се баца... А и твој Совјетски Савез се запутио сличним срећним путем – више нас не критикују...“

„Какво бацање – глава је најслађа! Па ти не знаш шта у пастрмке ваља! Главу од мале пастрмке треба читаву сажвакати. С великом, као овом, то није могуће, али обрашчићи, мозгић, сокови!... А шта се може и очекивати у Совјетском Савезу од Хрушчовљевих мезимчади. Али револуција...“

„Мирисни је сад – ако хоћеш да упознаш дивоту... Револуција нигде, па ни у Есесеру, није вечита – вечито је глупо, испразно живљење...“

Вуле мирисну, дубоко – премда су из располоућене пастрмке избијала врела особито, многоструко омамљивог мириса – мириса рибе, толико моћног да је потиснуо мирисе жарења и зачина. И док је Жика одушевљено мукао, он одсече:

„Још ћеш и гњилеж малограђанску величати! Риба је занста – немам друге речи! – божанствена, а револуција вјечна. Изроди само пакосте револуцији, а док год је у Совјетском Савезу социјализма...“

„А ја, видиш, највише ценим реп – мишић... Нажалост, малограђани су још увек вештији у одржавању живота него ми револуционари: погледај само овај ресторанић...“

„Погледам и – душа ми пати што комунисти не умију... Не, не, ипак је глава од пастрмке...“

Жика је натакао вино – Вулу, па себи:

„Можда ми комунисти нећемо никад ни умети – саздани смо за револуцију...“

„За истребљивање, искорењивање – све док се не створи нови човек... Дај да се куцнемо!...“

„У здравље – баш ми је драго да смо се срели... Нови човек – да, али дотада... кад би се само знало како, каквим средствима...“

Вуле не одоле првом залогој:

„Стварно у укусу пастрмке има нечег... богова нема... има нечег божанског...“

„Нису случајно манастири зидани поред пастрмских река...“

„Знају калцани шта ваља... Средства су јасна чим је циљ јасан: затирати сјеме, плијевити свијест све док... А ја, ето, толико уживам у пастрмци да ми залогој залогој стиже: ни смртна ура ми не би била смртна с пастрмком под непцем...“

„А ја, пак, густирам: биће ми жао умрети јер њу више нећу јести... Невоља је у томе што нема јасне мере: Маркс и Лењин нису одредили меру, па се може десити – и дешава се – да дара преврши меру...“

„Не! Све док се циљ не постигне – циљ је више угрожен насиљем, него...“

„Ваљда не мислиш да стално насиљем... Где је мера, каквим насиљем?“

„Мислим баш то све док... А мјера... да, мјера... Нијесам ни ја за безумно насиље: непријатељу се не смије допустити да сметне с ума шта га чека за зломисли...“

„За злодела...“

„И злодјела и зломисли...“

„Да – и зломисли кад су јавно...“

„И јавно и тајно – свијет, ум морају се промијенити...“

Прекинули су их газда и новопридошли средовечан пар – газда с ужурбаном молбом да нове госте

смести за њихов сто, а повисоки и сувоњави мушкарац и дебелушна жена снебљиво се наклањајући.

Жика се премести за ужу страну стола, уз уобичајен наклон:

„Ништа, ништа – само изволите.“

Вуле само равнодушно примети:

„Нећемо ми дуго – готови смо с вечером.“

Уистину још нису били готови, али он је наглашавао да нема намеру да се заседи с придошлицама. Штавише, он се значајно, једва мргодећи веће, загледа у Жика. Овај то не примети и он му из трипут нагази стопало, упозоравајући га на опрезност. Мада га Жика безазлено погледа, Вуле умотри сев његових браонкастих очију – сев знан и схваћен кад су се домишљали и договарали без речи како да доскоче свакојаким противницима: Него, онај исти Жика, Живорад, нритуп а довитљив, одмерен или жесток према потреби. – Било је нечег и радосног кад Жика, за узврат, притисну његово стопало: па да, тако они раде – убаце ти такве за које ти ни у сну не би пало на ум да за Њих раде...

Пригрћући жућкасти цемпер, жена одмах седе: из фармерки покуљаше њене прејаке мекоте. Муж у свој, испраној виндјакни, између чијих ципова су се пробилале проседе длаке његових груди – снебивљиво изјави:

„Ми смо Ђорђевићи, наставници из Ниша. Ту смо на одмору. Жао нам је што смо вас смели.“

„О, не, ништа – ми о риболову, пензионери“, прихвати Жика. „Ја сам такође Ђорђевић – нас Ђорђевића, што’но се каже, као кусих паса. Радио сам у привреди...“

А будући је Вуле ћутао, правећи се да је заузет наливањем вина, он настави:

„И друг је из привреде...“

Упутства су налагала припадницима безбедности да избегавају откривање занимања. А Жика је, ето, то чинио и сада, смишљено: ако су наставници – можда ни нису наставници! – доушкивачи, не даје им разлога да му натоваре кршење правила, а ако то нису, неће се либити од њега нити му додијавати с улагивањем и припиткивањем. Али је казао своје име – можда га „наставници“ већ знају, а и да би избегао претерано мистифицирање. Сакрио је и занимање, давнашње, свог друга, али му је препустио да каже своје име, лажно или истинско. И Вуле га прегласно и оштро каза:

„Вукета Вукетић, Црногорац.“

А жена, као да је једва ишчекала да дође до речи:

„Баш нам је драго – моћи ћемо и нешто паметно да чујемо од вас о изгледима привреде. Скупоћа све већа – ми просветни радници смо најтеже погођени. Нас двоје смо досад ишли на море, али ове године...“

„Не гњави, Цано, другове“, с прекорним осмехом добаца муж.

„Боже, Боко, зашто би то било гњављење? Причам друговима – они бар знају...“

„Ми смо поодавно изван привреде“, примети Жика, „надајмо се – биће боље.“

Вулов нож узнемирено зазвекца о тањир:

„Да’ко нико не умре од глади“, кисело, као за себе, дометну он.

„Ох, Боже, знам да нико неће умрети“, жудно прихвати Цана.

Али Вуле је прекиде с нестрпљивим осмехом:

„Шта сте Ви толико забожали – као просветни радник требало би да знате став према Богу...“

„Она то, знате, онако уз реч“, насмеши се муж с небивљиво.

„Па дабоме – нисам толико заостала да још и у Бога верујем“, узврати жена и брзо настави: „А мом

Боки се овде свиђа више него на мору. Тишина, ваздух, све једноставно – то је истина. Али море је море – сунчање, пливање, забава...“

„Сунчања, пливања, па и забаве, има и овде“, рече муж „море је за тебе питање престижа.“

„Није баш. Мада, ипак – пад стандарда...“

„А мени и стандард као да се попео – не срачунавам, не предомишљам се шта ћу појести или попити...“

„Баш ми ти и срачунаваш...“

Газда приђе, смахну пешкиром мрвице испред пара и упита их, гледајући преко њих, чим да их послужи. Муж и жена су се гомбали шта да наруче – ћевапчиће, пљескавице или ражњиће. Жика искористи прилику да се извуку из разговора са супружницима:

„А твоји синови – јесу ли већ пошли у школу?...“

„Старији – Вучина, јесте: пети разред, сад ће у ове... усмерењаке. А млађи – у трећем. А твоја старија кћи Горанка – зваше ли се тако? – шта она студира?“

„Горанка – Горанка је већ дипломирала, а Горан је уписао политичке науке.“

„Хм, политичке науке... у данашње време...“ И шапато: „Сва главарска дјеца су се дала на умјетничке или политичке науке... А шта је Горанка дипломирала? Сигурно већ запослена?“

„Горанка – имаш право: уметност, сликарство... А запослење – не може се рећи ни да, ни не: слика, онако за себе...“

Али Цана – госпођа – другарица Цана – није одустајала од срдечно наметљивог разговора:

„Просто ме мука ухвати“, започе она с рутинираним узбуђеношћу, „мука ме ухвати кад Стева – мој муж се зове Стева – кад он почне овако да упоређује ову скљештену и заосталу паланчицу с морем – с бескрајем и плаветнилом...“

„Она је студирала књижевност“, упаде муж с поносом.

„Јесам, па можда и због тога море има за мене неку вишу, песничку вредност: не пишем песме – не пишем више – као гимназијалка сам писала, али море је таква инспирација, таква – рекла бих – узвишена поезија... Да, мука ме ухвати кад Стева... Па овде ни за најпростије дете нема услова, а ја не бих смела да се гојим – није ни здраво ни лепо... Свима је тешко данас, али нама просветним радницима – нас сви свуда и свакад запостваљају. А за партију, за Савез комуниста, требало би да буде посебно значајно – то руководиоци често истичу – васпитање младих генерација у духу...“

„Дух се већ зна“, добаци Вуле.

„Да, дух се зна... Хоћу да кажем: ми ћемо и у оскудици вршити своју дужност, али...“

„Цано, забога“, стави муж своју шаку на њену, „па другови и сами све то знају! Зар не бисмо могли о нечем другом?... Видим, гостите се рибом – ваш улов?“

„Наш, ципанцијели!“ гракну Вуле. „Баш заједнички – он уловио, ја изронио...“

„А остајете дуже овде? Ја нисам риболовац, али ме занима...“

„Нажалост, не верујем да остајемо – риба слабо ради“, одговори Жика, доливајући себи и Вулу остатке вина.

„Да наручимо нову флашу?“ спомену Вуле и додаде, приметивши одбојан Жикин израз: „Или пола литра?“

„Не. Мене је већ ухватило – боље да идемо на одмор: сутра треба у цик зоре на реку.“

„То је за мене рано, мада бих радо“, уметну наставник.

А наставница, с благим инатом:

„Какав си, још би ме рано будио и на одмору.“

Девојка и газда су размештали тањире и јело за супружнике. Жика искористи прилику да затражи рачун. Он и плати, после краћег преговарања с Вулом. Опростили су се и са супружницима: Жика с наклоном и с „довиђења“, а Вуле само с крутим прегибом у појасу. Супружници су узвратили: муж је устао, а жена се насмешила и зажалила што одлазе тако рано.

На улици га Вуле ухвати под руку:

„Држи десно – на засјенчену страну: у тмини је као у засједи – сигурније и пријатније... Стопосто: ови, наставници – шпијуни!“

„Можда јесу, а можда нису. Сад то није издиференцирано: грађанска дужност – сви су, па као да нико није. Но за нас то није ни важно – знамо понашање, а олажавања сад има толико да ми више нисмо ни интересантни.“

„Закста. Па ипак... важно је знати да нас прате, да смо у њиховим извјештајима...“

„Хм, да: важније за нас него за њих...“

„Да, Жико брате, важније за нас... А морам ти рећи... паде ми на ум једна наша изрека: Милије ми је њихово зло но своје добро...“

„Црна Гора као да има само злих изрека... А зар не би могла да се изокрене: мрзније ми је њихово добро него... Могло би и тако, али боље је оно право – срочено је то пре нас најбоље што се могло... Постали смо зложељници – можда, можда тако и треба... Памет ми се мути – пиће, јело...“

Вуле га обујми десницом преко рамена:

„А ја, замисли, као да сам окрилатио: запјевао бих да нијесам одвикао...“

И Жика обујми Вула око струка:

„А ја бих запевао да ми се пева...“

Жика је ходао тромим, раширеним кораком, а Вуле уситњеним и брзим; сударали су се и благо тетурали, али се нису раздвајали.

Сваки у својим растрганим мислима и варењу хране, стигли су на трг. Вуле управи обилазно – засенченом страном. Тачно на половини – као да је одмеравао, а можда спонтано и јесте – он заокрену себе и Жику ка обасјаној чистини трга и ојађено заређа:

„Замисли, друже и брате – које ти је милије: друг или брат? – замисли, друже, замисли, брате! Ужас: не јавља ми се као кад смо кренули на вечеру... не јавља ми се... оно величајно, оно незаборавно, оно дивотно пировање – на Гркову над обеспамећеним четницима! Неће ме за зло моје, и та јављања напустити! Шта је то – због пића? Не нијесмо се опјанили. Или ми се враћају муке с Отока? Не, не – баш на Отоку су ме та јављања и кријепила... Или је то отуд што сам се с тобом разумно? Не, то не! То би, прије, умножило тај... тај – да не кажем: божански – тај узвишени приказ... Не, то је... као да се враћам у одвратно, у несносно животарење без вјере, без идеала... Је ли то, друже Жико, могуће?... Не, сто пута не! Вратиће ми се и јављања у идеале... Ја не бих био ја ако тако не би било... Врати се, вјеро, врати се божанствено!...“

Покрио је шакама очи, пропињући се као у жељи да се отргне од земље. Жика га је благо ухватио под руку:

„Није то ништа – упао си, наједном, у толико нових, снажних доживљаја. То се и мени догађа – у блажој форми. Обрнуто, него код тебе: кад ме спападу такве приказе – изморим се чим било, узмем пилулу за спавање, избегавам пиће – блудничење је у томе лековитије...“

Повео га је лагано ка мотелу. Али се он већ после десетак крокљаја отргао, уздигао руке и кликнуо:

„Ево, ево, враћа се! Не на трг – на тргу ја ништа ни прије нијесам видио. Него, то је у мени, иза мене...“

Ухватио је Жику за ревер и смирено наставио и ход и казивање:

„То бива, друшкане, овако: погледим неки погодан предјел и он ми се уобличи тако да се на њему јави то грковско или неко такво пировање, или... или се у мени, у памети, зачне сјећање, па се оно споји с предјелом, опредмети у предјелу... Дешавало ми се да се јави, па да ме, као ово сад, остави. А онда треба само нешто да ме отргне, па да се оно у мени опет стиња и утврди за ново виђење. Нов доживљај у погодном предјелу... То ти може изгледати лудо – можда и јесте лудост, али ја не знам како бих живио кад не бих то осјећао, кад не бих знао да то живи, да то траје у мени...“

Жика се заустави пред улазом у двориште мотела замрачено липама:

„Не, то није лудост. То је – ђаво би знао шта је то! То смо ми. Или – то је нешто без чега ни нас не би било... А можда ни људи не би било без... без личних прижељкивања, без таквих јављања...“

„Људи? Да ли има, да ли може бити правих, потпуних људи а да нису револуционери?... или... контра-револуционари...“

Пењући се уза степенице, Жика упита себе и друга: „А ко зна и има ли великих, људских разлика између једних и других – отуђени од живота, од људи и света, једни и други?“

Вуле, заста, довикујући за њим:

„Опет ти с твојим двосмислицама!... Оно, истина, нико њих, контрареволуционаре, није лакше схватао, па због тога и хватао, него ми. Али то није – причекај да ти кажем! – то није што нема људских разлика између нас и њих, него што су они прошлост, а ми – будућност...“

У соби су се одмах, хутке, разузурили: Жика у штрафтасту пићаму, а Вуле у мајицу и гаћице. Вуле је само изгргољно воду у устима и улетео у кревет. А док је Жика, после прања зуба, седао на кревет и паковао четкицу и пасту, Вуле прекиде ћутање:

„Не пушимо ниједан – мене одвикао Оток, а тебе доктори. Да се барем сјетисмо да купимо лозоваче, прије спавања би нам добро дошла по чашица...“

„Имам ја пића – вискија, ако ти је баш приспело...“

„Не пијем виски – не из идеолошких разлога, него... пробао сам – смрди на стјенице...“

„Треба навићи, као и на све...“

Тада, у том трену, на вратима терасе, из тамне позадине, несуздржаним смејањем, ужагреним очима и светлуцаво црвеном хаљином засија жена – она иста која се на бициклу испречила испред Жикиног аута кад је полазно у риболов.

„Ето, ја дошла“, изусти она, ступајући на праг. „Не се чуди: има ту стеница на тераса.“

„Како, ко те, сем тебе, звао?“ шаљиво се узбуну Жика. „Па зар не видиш и да смо двојица?“

„Ти си ме звао – зар неси?“

„Ја? Па ти си ћакнута...“

„Несам ћакнута: неси рекао не – видело се да желеваш... А што сте два – ако, лепше ће да бидне. Никад несам со два – наш варош толико мало да женскаћ ни један мушкаћ лако не нађе...“

„Анатемате ђавола!“ огласи се Вуле подижући се на лактове. „Какво чудо неће нас још снаћи! А зар те, дјевојко – нијеси дјевојка но мрчојка чим те чини чиниш! – зар те није срамота да усред ноћи, код туђих људи?...“

„Не ме срамота“, засмеја се жена, гипко укорачујући – „не крадем, не преварам.“

Она приседе на дно Вулетовог кревета, прикљештујући му стопала – Вуле тобож јекну, она се помери к његовом трупу: „Нећу те сломим. Не волеш да те женско гњечи, а?“

„Можемо ли се, соколе сини, одбранили некако од

ове напасти?“ обрати се Вуле Жики, подсетивши га патетичном шаљивошћу на своје црногорско спрдање с ратним опасностима.

„Не знам ни сам – уморни смо, пуни хране...“ изговара се неуверљиво Жика. „А можда... можда није ни дошла од своје воље...“

„Ја од своја воља, од љубав дошла“, ушчуди се жена. „Водем туђине – нема оговарање, нема свађа, бидне и дар и част...“

„А добро, снашо, видиш ли да смо ми старији људи – нагњавићеш се с нама“, настављао је неодбојно Жика.

„Нек се нагњавим: водем старије – умеју, не брзају, милке се...“

Вуле се усправи, прекрстивши ноге под покривалом:

„Чуј и почуј, брајане! Није ми до женскиња, ама ниједној – рад мушкога нема – не бих „опростио“ кад већ навали... Него, колико ће то да кошта, невјеста?“

„Љубав се не мери као кромпир – даш што даш...“

„Немој ти мени – даш што даш! Ништа не мрзим но кад ми се каже: колико даш! Испадне: колико год дам – премало. Него, реци!“

„Уредићу ја то с њом – знам ја такве“, добацни Жика.

„Ја не таква“, узбуну се жена, устајући. „Ако нећете – не морате.“

Вуле пружи руку, а кад му она даде своју, он је повуче к себи. Извијајући се, она се приседе на ивицу. обгрли га преко рамена и продахта му у уво:

„А што и да платиш? Ти ватра мушко...“

Жика пође к прекидачу иза улазних врата: мада је Вулу његова намера требало да буде јасна, овај му довикну:

„Угаси свјетло!“

Жика затим ноће к тераси. Застао је ослоњен на довратак, загледавши се у плавкасто безразличје удаљених брда и месечине.

Можда би остао тако подуже, до краја, да из собе не допреше пошкрипавања и стењања. И преговарање: Жена је упитала ревно: Да се скинем до гола? – а Вуле мукло узвратио: Не, не још – ја ћу то, кад затреба... – Прешао је на терасу и наслонио се на орошену ограду: хладноћа је пријала длановима, трг је својом обасјаном половином милио у замрачену половину, сумрак – згрудван градић би бивао мртав да није искидане, бурне и бучне музике од хотелчића на извору: Сви већ спавају – нико ни љубав не води сем, ето... два друга, изгубљеника с незнанком...

Вуле га зовну касније – бар тако му се учинило – него што је очекивао.

Жена је лежала лењо на Вуловом кревету, голих груди и ногу, загрнута преко кукова чаршавом. Кад он приђе кревету, она збаци чаршав: била је складнија него што је замисљао. Она пружи леву руку да га прихвати у загрљај:

„Само да прикупим снагу – имам снага за десет, само да прикупим снага... Љуби ме, душо, љуби сву, звукуд...“

А док су им се тела спајала у врели грч, Жика је чуо како га Вуле, с прага терасе, из неодређене даљине, соколи као у јуришу:

„Ха, јуначе, ха, соколе! До бубрега, до цигерице! Нек памти довијека с ким се ноћас ухватила...“

После су спојили кревете и нолегли жену између себе: довијали се, надметали у миловању, она их подјаривала, појединце и заједно...

Док није забеласало иза потамнелих брдских облина.

„Сад морам д’идем“, саопштила је жена, хитро се облачећи. „’ће ме затекну – ’ће ме резиле...“

Жика јој тутну у шаку две хиљадарке. Она их је хитро изгладила, савила начетворо и тутнула у некакав џепчић под сукњом.

„Знала сам – права господа, кавалјери!“ довикнула је цмокнувши у усне Жику, па Вула.

„Ти плати и за мене“, примети Вуле кад она одскаута и ишчезе с терасе. „А рекла је да ја не морам платити, а испаде... Треба да ти вратим. И за вечеру...“

„А зар не могу да те частим?...“

„Да ме частиш – курвом, ха?“

„Она није права курва. Јест и није – такве су најбоље.“

„Шта је да је – ваљаста је мимо друге.“

Жика устаде, трљајући браду:

„Као да сам шугав ако се не обријем. А већ свиће. Ништа од спавања.“

„Да, да. Морамо до реке – да нам сељаци не прекраду ловину...“

„Бојати се чувара – може и он да порани...“

Навлачећи панталоне, Вуле се присети:

„Него, не упитасмо је ни за име...“

„А чему? Влахиња... Зар треба знати и име Циганке или Влахиње?“

„А и да је Српкиња – чему?...“

СЛУГА БОЖИ

1.

Размјештајући мокре чарапе и приглавке на пречаги покрај огњишта, Гвозден настави:

„Не разумијем те: незгодно ти, не можеш? Какве ту име незгоде, кад ја знам – ја и црна земља! – да ти то радиш само онако, тобоже, а да ти ни на памет не пада да љубавиш с њим: а и која би се жена на то одважила – с аветником коме је што на уму, то и на друму? Можеш га ти замађијат, мораш га наговорит: барем је теби, ако није њему, блентавومه, јасно и бјелодано да ће стока поцркати, ако нам село не прискочи у помоћ да пропртимо и извучемо је из овога газа па... Сијена немамо, ни за три дана – и то ако дајемо упола мање но што треба! Ко се могао надати оволиким сњеговима – кад каћуни ничу и дренови пупољци жуте?... Но сад је залуд кукат – од куку ништа до куку! Но, ти, благо мени, око њега целе-миле – ваљда си женско, умијеш се направити да ти је омилино...“

Кљукајући рубље у казанчић облизиван пламеновима, Перуника примети:

„Лако би Милинка и ти мого наговорит, него се он боји вјештица, вампира, вукова...“

„Богами му се за вукове не чудим – и мене би самога било страх планином... А о томе се и ради – да ти сломиш тај страх у њему. Ти то можеш – заљубљен је у тебе! Ја и да га наговорим – он ће заћи двјеста корака у шуму, па ће, онако згранут, преумит да му се не-

што привидјело и вратит се натраг. А послије му ни ти не би могла утувит да поново пође – он не разликује приче о привидјелима од људи и ствари – Бог га дао неразбирна. Зато, кад га будеш наговарала, притврди га, објасни му да се вампира и вјештица не боји – да они само страше, а не могу да науде, и да и они од међаве и намета зазиру, па се зими и не појављују...”

„А не би ли ти пошó у село?“ упита неочекивано жена, одмичући котао да јој пламенови не би прљили руке и зарукавља фањеле.

„Ја? Па ти нијеси при себи! Овако оболешћен, с оволком ватруштином! Па ја би клонуо послије по сата, а не да шест сати кроз цијелац газим! А Милинко, онакав маждрпац, неће ни опазити међаву и сметове. Па он би, онаква међедина, могао ноћ ноћит у снијегу ко и у перју – да му ни уши не прозобу. А не би ја смио ни тебе оставит насамо с њим. Ша знам, кад се ноћу, веприна, нађе насамо с тобом у овој дивљини, свашта му може панут на памет. Он јесте тром и недотупаван, а баш због тога може га спопасти љубавно бјеснило кад се осами с тобом. Замисли само: зимска ноћ у планини, у колиби крај младе жене чији дах чује и мирис опажа!... Истина је, не умије он бит насилан – бојим се ја да се теби памет, у самотињи, не преврне!... А нек би све међу вама и било поштено, није народ поштен – једва ће дочекати да с тобом уста испира. Трећа година да си за мном, а још дјеце немамо – затрудниш ли, почеће прича да је Милинково: а куд би и мој и твој образ кад би то била прича и о биранику по коме се племе и крајина казују?... Не, не! Мора он да иде! У памет се, луда не била! Није шала сто и двадесет брава и сто јагњаци сисанчади: без тога бисмо били нико и ништа!... Но нешто ми паде на ум, да ти, проклетнице, не прижељкујеш да се осамиш с њим?... – Помишљаш и да сам ја ловак, а?... Нијесам ни ја ушавнији од њега – сви, и стока, поманитасмо у овоме

смаку и невидбогу! Нијесам, велим, ни ја ушавнији од њега кад теби, ђаволку створу, убацујем такву бубу у памет!... Но ти лијепо, љепото моја, као што те учим, око њега – наговијести му чему се и не нада, ама ништа тврдо не обећавај. Тако.“

„Није то тако!“ прозбори жена. „Није то тако просто, а нијесам ја ни вјешта томе. Јесте да ме он слуша, да...”

„Не да слуша, но је готов на твој миг и у ватру и воду! Па он стално блене у тебе – омађијан и жељан да те услужи. Он није женско ни упознао, па си му ти, сад, вила нагоркиња. Чујем га ја ноћу – но ти тврдо спаваш! – како се носи са својим жудњама и твоје име трабуња! А дању, чим ти мрднеш по дрва или воду, он се сав усплахири и истрчава на врата, а ноздрве му се шире ко бикчићу кад се ти колиби примичеш – лијепо се види да твој мирис опажа...”

„Не знам, не умијем, али ћу га наговарат. Оно, јесте, он је послушан и поћудан. И безазлен – само добро памти! Али и он је живи створ – зна за страх, па га није лако наговорит...”

„Није лако – знам и ја! али ако ти то не можеш – не може нико! Послушан је он и мени. Али само ради тебе – ради тебе и никог другог! – може он да се охрабри, да у себи животом ризикује. Не наговарам ли га ја залуду три дана и три ноћи?...“

„Па и ја сам...”

„Јеси, али преда мном! Па и тада је он друкчије узвратио теби, него мени. Мени: 'Не могу, немам ја памети и храбрости за то!' – а теби: 'Па ја не знам, газдарице, ако ти мислиш да нећу залутати, ако ти мислиш да нема вукова и вампира...“

Перуника скиде казанчић с верига и, секајући, изнесе га у обема рукама преко прага.

„А могао би и ти да ми помогнеш“, рече она с упадљивим прекором, „овако ћу ошурит саму себе.“

„Могоа бих – да могу!“ заједљиво одговори муж. „А што не причекаш? Сад ћу ја – обућа ми се већ просушила, поћи; овако измрцварен, да мећем сијено стоци – треба да је Милинко већ донио ново бреме. Па нек ти он, мазгов, однесе то на чесму да испереш. А он није ни јео од јутрос, па ће ти и то бити згода да га обариш.“

Перуника помери казанчић, да ослободи улаз у колибу, и изговори самопрекорно:

„А нијесмо ми према Милинку како би требало: смркава се већ – уједно су му ручак и вечера...“

Гвозден, премда протегљаст, сави се више него што је морао прекорачујући праг колибе.

„Ох!“ јекну он, хватајући се за слабине. „Протисло ме, поврх назеба... Но ти, реко бих, мислиш да ја Милинку зло мислим или да не марим – слуга је ко роб – хоће ли му се неко зло десит. Не бих ни ја хтио да због њега, незлобника Божјега, душу гријешим. Но нема се куд – сем да са својим животом и твојим образом ризикујем!...“

Заклањајући очи од пршића који је густо боцкао, он додаде:

„Ено га он! Силази к торини.“ Затим поче да зове храпаво: „О, Милинко! Остави бреме, море! Овако, иди овамо!“

На врху голе и беле удољице – на три-четири стотине метара далеко – заиста се указа црнкаста и квадраста гомила из које су вириле кратке и дебеле ноге: из ње се одазва, неразговорно, танак, женскаст крик:

„’Оћу, ’оћу!“

„Ето“, рече муж неодређено, завијајући шал око главе. И мада жена већ беше ушла у колибу, он настави, полако крећући ка човеку с бременим и ка торини урамљеној поцрнелим прошћем с белим, снежним капицама. „Ето, сад ће он, па ти чини што те твоја женска памет учи...“

Жена је примакла ватри лонац с пасуљом и сланином. Затим на трпезицу поставила дрвени чанак, кашкику и кукурузни хлеб, већ допола поједен. И баш кад је повирила на врата – да осмотри да ли је Милинко близу, овај бану иза угла. Једар плавшан, он беше сада, после тешког бремена, зајапурен и знојав, са слеplеним праменовима по ниском и квргавом челу.

„Прво да једеш, па да ми помогнеш однијети казан с рубљем“, рече Перуника, уклањајући се с врата.

„Ја бих прво однио казан“, одврати момак. „Прво казан – да ти можеш да переш, а ја могу јести и послѣје.“

„Не, не, прво једи – ја бих да ми и у испирању помогнеш... Знаш, Миле, мени је некако лакше, некако пријатније, кад радим с тобом...“

„Добро, газдарице, како ти велиш“, рече Милинко, скидајући сукнени гуњ.

Он обеси гуњ о дрвени клин иза врата. Али Перуника скиде гуњ и – док је момак седао на трупац – пригрну му га пажљиво око рамена:

„Да се не прехладиш – знојав си“, нежно рече она.

„А нећу – топло је овдје“, рече Милинко, одламајући комадину хлеба.

„Јест’ топло, али...“

Она измаче лонац и овећом кутлачом захвати из њега пасуља и комадешку сланине, па настави:

„Јест топло, али продувава, с врата и испод крова. А нека што бисмо без тебе били на муци – Гвозден је прехлађен, но... но би нам – мени највише, било жао, да ти се неко зло десит, ко да си нам род рођени...“

Момак поче да једе лагано, али крупним залогацима. Жена принесе трупиницу и седе тик уз његово колело.

„Шта ја, велим – род рођени?“ поче жена, спустивши шаке у крило. „Нијеси род, знам, а... ето, милији си ми но род...“

Али Миллино је јео, канда не опажајући близину жене нити разабирајући њене речи. Перуника склопи шаке око колена – прсти заупцкеташе. Затим се она као нехотице приби уз њега и зашапта у његово уво:

„Ја ти се умиљавам, а ти – ко да си дрвен! Зар ти није добро код нас, код мене? Зар и ја теби нијесам мила?...“ Миллино се нагло окрете к њој, настав се с њом лицем у лице. Дешавало се и дотада да се он с њом у раду – већ је трећу годину био код Гвоздена у најму – сучели тако блиско, али сада је њено лице било друкчије – зрачило је унутарњим, неслућеним и невиђеним, огњем, испод полуотворених усана су се цаклили њени ситни једначити зуби, а њене очи, зелене и колутаве, увлачиле су га с неком укоченом, недоступном силином. Тај њен поглед му је био знан, али као летимичан, а не овако упоран и неотклоњив...

„Ја, газдарице, ја, Перуника“, замуца он. „Ја не знам, не умијем ти рећи... Ти си мени ко сестра, ко мајка, ко... Нијесам ни знао да ми неко може бит тако ко ти...“

Она подиже уздрхтале руке и стави, опрезно, десну шаку на његову, а леву шаку увуче под коврце на његовом врату, па зашапта:

„Знаш, овдје, зими у колиби... ту смо сви троје стално заједно... Ту ти не могу ни рећи колико си ми мио: ријетко се деси да од њега, од Гвоздена, украдемо и оволико времена. А доље, у селу, тамо ће нам све бити лакше: Гвозден иде пазарним даном у варош, па на славе и свадбе, увече на посидјела, а свекрва ми је наглува и онемоћала – знаш и сам да се она иза фуруне не мрда...“

Њена шака је стезала његову шаку: парче хлеба му испаде, а он се подоцкан сети да га узме с тла, али га по древном обичају не пољуби. А њени прсти су пребирали по његовом кратком, јаком врату, играјући се његовим коврцама. И њен дах, убрзан и из дубине, обливао га је по заушку.

„Тамо ће бити сваке згоде за нас двоје...“ разјаривао се њен шапат. „Ићи ћемо сами у дрва, у млин, скидати сијено са сјењара... Он сумња да сам ја неплодна – фалинка је код њега, ако није неко проклетство... Ако што и у нас посумња, лако нам се бранит: па он ме сам ћера – само што ме не бије! – да ти се умилим и наговорим те да пођеш у село по помоћ, да избаве и браве и нас из овога покора... Па поћи – сјутра у цик зоре! Поћи због нас двоје – због тебе и мене, да се сви спасимо, а ја и ти да у љубављење, запловимо... Само: то нико не смије знати! Ти не умијеш, бојим се, да ћутиш! Умијеш ли? Умијеш ради мене – хоћеш ли, жељо моја...“

Он потури кашику, промешкољи се – али се не одмаче од ње, него као да се присети, пољуби парче хљеба, па га стави на трпезицу и замуца:

„Па, ја... Шта ти то, газдарице?... Никад ми тако нијеси зборила!... Ја ни не знам шта треба... Ја те много... Ја не знам ни како ни због шта те толико волим... Добра си ми... вуче ме нешто к теби – да ми је да цио вијек будем уза те... Па, ћутаћу – умијем ја да ћутим кад треба, кад ти кажеш... И послушаћу те – све бих ја за тебе... поћи ћу – како да нећу? – сјутра у цик зоре...“

Перуника привуче, лагано али снажно, Миллино вучу главу на своје груди:

„Ох, жива жељо! О, знала сам ја!... О, зар ти није дивно, зар ти није слатко ту на мојим грудима? Ох, свега бих те... ох, сав ћеш бити мој...“

Наједном он зајеца, стежући је око струка:

„Ох, никад ми није тако дивно, тако слатко било!... О, хоћу, учинићу – за кога бих ако нећу за тебе?...“

Из каснијег, мада несувислог и неповезаног, Милинковог казивања, саткала се прича о недаћама кроз које се Милинко пробијао док се није пробио у село.

Кренуо је у цик зоре, као што га је дан раније наговорила Перуника – мада ни њу ни њено наговарање није спомињао.

Небо се цаклило, кад је пошао од колибе. Снеж је био уоблио камењаре и уравнио ривине и вртаче, а површина је прихватала његова стопала и гипко их одбијала да корачају још живље.

Али са сунчаним зрацима површина се проваливала неочекивано и бездано, па се све мучније ишчупавао. Десило се да је, пролазећи поред букве чији је врх вирно из снијега – памтно је ту букву као повисоку и рањаве, гуљене белчасте коре – утонуо до пазуха. – Можда би и сасвим потонуо – обестрвнио се у снежној провалији да га и не пронађу док не окопни, но су га одржале руке нагло раширене на површини. – Нешто ме вукло – причао је Милинко – а пе могу да се прекрстим и одагнам нечастиву силу... – Једва се искобељао, и то више срећом но сналажљивошћу: докопао се стабла и грања и уз њих успузао, па скочио на снежну капу оближње камепе избочиле.

Пожурно је даље, и не предахнувши честито.

Убрзо се ознојно и ожедно – срећом је било снијега да жеђ утоли. Раскопчао је кабаницу – кабаницу Гвозденову коју му је наметнула Перуника, како Гвозден није био баш одушевљен да га утопљава својом одећом. Али је подухивао сјеверац – или су то већ биле претходнице здухаћа у боју за планину, па је морао кабаницу час да откопчава час да закопчава – да се престудује и презнојава. А можда је – помишљао је – ухватио прехладу. Тек зла судбина, недаће за недаћом,

прогонили су га отпочетка. „Сигурно сам био нешто тешко згријешно“ – причао је касније.

Али заслепљујућа голет није сачекала подневну припеку – наједном су се на планину стуштиле мрке војске здухаћа, згуснуте у облачине са севера и југа.

И пре тога је Милинку падало на ум да се врати, али сад се био донста поколебао. Без сумње би се и вратио – да га није гонило нешто јаче од очигледне смртне опасности. – Дао сам био ријеч – објашњавао је касније он. Али није то оно што ме гонило даље, него... како бих могао да изађем пред лице газдама, кад су у мене сву наду положили?...

Газда Гвозден га је био поучно – да се, ако га ухвати мећава, држи падина све док се не докопа шуме и потока који ће га одвести наспрам села. Али хучало је, јуришало је на њ са свих страна, засипало му очи и лице хиљадама, милијардама белих стрелица – војске здухаћа као да су се били баш око њега гонећи га копљива и дочекујући штитовима. Најстрашније је било то што није могао да разликује нашу здухаћку од душманске здухаћке војске: кад год би за неку – јер га је обгрљавала и носила безбројем крила, кад год би за неку војску помислио да је наша, она се преобраћала у душманску, копљима, стрелама, секирама и буздованима скомљивала се на њега. И није се било могуће одбрапити ни заклонити од тог оружја, невиђеног и несхваћеног – челичног и истовремено толико лаког и неприметног да је у шавовима и на саставима одеће налазило рупице за које није знао, па кроз њих ширило по читавом телу своју грозпу, ледену убитачност.

Није видео ништа до непрозирног, непробојног и свивог ковитлаца, који су непрекидно, у махпитом надбијању, подизале здухаћке војске. Није ни могао знати куд иде – ношен, бацан у сметове и слеђене голети. Ишао је куд су га ноге носиле, куд га је окршај здухаћких војски гонио.

Колико је то трајало – није умео да каже. Сећао се да је, исцрпљен и помамљен, губио дах и памет, јер је ваздух бивао прегуст, тастав, а број здухаћа обузимао и њега, толико да је соколио, у пометњи, час једну, час другу војску.

Могоа је још увек да се врати, држећи се повијарца чији су каменити гребен повремено напипавала његова стопала. Али је ишао и ишао, док наједном – мора да је подне већ давно било превалило, јер се иза повијарца на трен указала светла белина – није нахрупила црна душманска војска, најежена копљима и звицтлана сабљама. Устукнуо је, али узаман – с леђа су га гурнуле стотине, хиљаде буздована и стрелица. Покрио је лице шакама одрвенелим у рукавицама и препустио се удесу.

Корачао је све брже, или су му ноге одизале и ћушкале здухаћке олује. И обрео се, најзад, у тишини изнад које је урлала и јечала битка. Отворио је очи, у неверици, и препознао и крај и самог себе: био је у шуми, у мрчави, а десно од њега текла је долина – текао је њеним дном знани поток, мада сада затрпан и заглушен снеговима.

Пошао је ка потоку и ускоро чуо драго, незаборављено цуркање и открио вијугаву, узану чистину – пут наслућиван, засут снегом, а понегде и преграђен бедемима сметова.

Порадовао се путу и потоку: спасење, чврсто поздање да ће налог газде и газдарице извршити.

Радост је била толико снажна и ненадана да је зажелио да запева, али се није сетно ниједне несмице – био је још ошамућен битком здухаћа, а још је морао и да гаца дубок снег.

Ишао је тако, држећи се путне чистине.

Чистина га је одвела у јаругу – у снежну глухоћу, коју је пробијало жуборкање потока и раздирала кре-

ка узбуђене крешталице. Прешао је поток, рашћиншавајући снег с брвана чворноватом мочугом с гвозденим шиљком – мочугу му је дао Гвозден, да му се нађе за сваки случај.

Одатле, из потока, пут се успињао – да би заобишао непроходну клисуру и избио на падинасте ливаде, с којих се окомитим кривинама спуштао к селу.

Али баш кад је избио на крајак ливаде, из разграђеног котара – заправо из разривеног снега и пласта полутрулог сена – ка Миллинку се усправи страхотна, мрка и длакава приказа: Црни Арапин! – Миллинко се присетио да се то место и зове, по погнулом Арапину, Арапов гроб, па су људи зазирали да туда ноћу прођу, сем у друштву, јер се Арапин повампирно, а нико није тачно знао где му је гроб – место ненасељено, нема петла да на гробу кукурикне – па нису ни могли Арапов леш глоговим коцем пробости. Уздигнувши длакаве ручерде, вампир је кренуо право на Миллинка...

Откуд вампир – кад се вампири у поноћи јављају? – питао се Миллинко и питали су се, касније, сељаци.

Али дан је био маглен и олујан – гори од ноћи вампирске, као наручен за вампира.

Вампир, елем, крену на Миллинка: разјапко чељусти, а из длакавих шака вире му, уместо крстију, огромни нокти. Миллинко је замахнуо на њега штапом: штап му је био у левој руци, био је левак и то је била права срећа, јер се тада сетно да се прекрсти – не би се могао крстити левом шаком да је био дешњак.

И као што су и очекивали многи који су чули Миллинкову причу – вампир, илити вукодлак, окренуо се и сручио низ стрмину, у шуму. Миллинко се није сетно да погледа да ли су у авети прсти окренути назад, па је било и таквих који су тврдили да је то био медвед, којег је отопљавање прерано измамало из брлога. А за то им је давало повода и то што је приказа имала гу-

глава леђа и чубрасте уши и што је побегла четвороножним скоковима.

Но био вампир или звер, тек Милинко је и сам почео да бежи, грецајући у целцу до сред бутина и брзо губећи снагу. Клоноу је убрзо у смету, прекрстиво се и заклопио очи – очекујући да му вампир и крв попије.

Али вампир се није јављао, снага се Милинку враћала, и кад је најзад, штипан хладноћом, отворио очи и придигао се – около је била бела тишина кроз коју су прамнићале пахуљице. Обрадовао се свом спасењу и тишини и наставио пут. Али не баш безбрижно: мада се не ваља обзирати за собом, кад се злодух једном већ изгуби – Милинко је, заборављив и испрепадан, повремено окретао главу и погледивао иза себе: није било ничег, сем модрикавих рупа које су у дубоком и меком снегу остављале његове ноге.

Ливаде су се могле проћи – процењивали су сељаци – за пола сата по најгорој међави. Милинко није знао колико је времена њему требало, исцрпљеном и пртећи дубок, пропадљив снег: памтио је да је, чим се одвојио од вампира, проблеснуло сунце кроз облачине и сенке букве на чистини указале се издужене, а кад је стигао на крај ливаде, хватао се нагло леден сумрак.

Доле, у смркнутој дубини, бели димови су означавали кривињаре, стопљене с копнинама и баштама. Кликнуо је од радости: „Село, моје село!...“

Одазвао му се, лево из шикаре, језиви урлик, а овоме – завијања, болна и крвожедна, из околних јаруга: „Вештице!“ – помислио је Милинко и досетио се: „Негде близу је Вештичје гувно – нико не зна баш тачно где је, а он је, ето, на њега натрапао...“

Натраг није могао, а и бојао се чистине: јурнуо је у проређену букову и грабову шуму – ка родном селу и људима.

Урлици, режања и завијања су га скољавали и прогонили, трагом који је остављао у снегу.

У ужасу и исцрпљености, успентрао се уз квржав граб и углавио се међу ракле: и Домишљан, из приче, слично се спасавао од вештица и вукодлака и, невиђен, посматрао њихова лудовања и ђаволије.

Али тек што се он уместио међу ракљама, а вештице су опколиле граб урлајући скачући уз стабло. Било их је десетак, можда двадесетак, а можда и стотину: ко би могао да их изброји, кад су се у тмиши смуцале и прескакале играјући своје помахнитало коло.

Престале су да урлају, ускоро. Повукле су се на обличњу чистину – на већање – оставивши две да чуће на стражи: мраз се Милинку већ увлачио под кожу, штипао га и уједао за ноге, за уши, за руке: рукавице је испустио док се у хитњи пентрао уз граб. А пошто је морао да се придржава за грану, под пазухом је могао да загрева, повремено, само једну руку.

Облачине су се растурале, појавиле су се озвездане ведрине. Најзад и месец, зрачећи несносну, неодољиву студ.

А с месецом су се и вештице окоиле на граб: гризле су му стабло, кидале доње грање, уједале саме себе за репине, заскакивале једна другу – тло под Милинком је узаврело шкамутањем, севањем очњака, лаптањем језичина и варничењем очију. А њему се, усред те страхоте, дремало, све јаче, премда није смећао с ума Гвозденов и Перуникин савет – да никако, ни ради чега, не сме заспати, јер ће се у сну смрзнати...

И заспао је, понављајући Гвозденов и Перуникин савет – да не сме заспати.

Колико је спавао? – то није умео да каже.

Осетио је, у једном тренутку, да пада – да га раздиру вештичји зуби. Али кад се прибрао, на снежном тлу, вештица није било, а по лицу и по телу је опажао топле млазове – крв из рана које су му задали чапорци граба.

Месец је ћутао усред небеске ведрине, али његову студ Милинко није опажао. Покушао је да устане и – као дрвен, као скамењен. Напипао је штап утрнулим прстима и с муком се подигао.

Тако је дотетурао до првих кућа, зазивљући кроз лавез паса.

Запојили су га ракијом, загревали му удове млаком водом, грејало га је изнутра, у утроби, али прсти на ногама и рукама нису осећали топлину.

Селјаци су се већ сутрадан искупили и кренули у планину – да спасавају Гвоздена и његово стадо.

А Милинку су ускоро с прстију на ногама и рукама почели отпадати комадићи меса и испадати кошчице. Уши су му отпале читаве, а на врху носа се отворила рана која задуго није могла да зарасте...

Као што је нагло оснежило и застудило, исто тако нагло – прошло је десетак дана од Милинковог промрзавања и снасавања Гвозденовог стада – окопне и отопли. У котлине, у пупоље, у зграде и одећу ухука југ, а планине отворише снежне уставе и с њих рукунуше усони и водопади. Помолише се травчице из бризгавог тла и висибаве у топлим присојима.

Али стока, омршала и лињава, морала се још прихрањивати.

Сви послови, па и тај око стоке, тог дана – јер је био пазарни дан, па је Гвозден отишао у град по со, петролеј и друге потребице – падоше на Перунику и на Милинка. И на Милинка, према је ране од промрзлина сем – краставе рупетине на носу – још омотавао крпама, јер се не беху смириле.

Ливадам под кућом су се гомилали јагањци, а небом облачићи. И било је увелико објутрило, кад Перуника зазва искрај куће:

„О, Милинко, о, богобитино! Ђе си, ђе си?“

„А ђе би био, бона не била?“ – прекорно добацн

безуба старица у црној вуненој марами – мајка Гвозденова, провирујући из куће и опирући се руком на довратак. „У сјењару, скида сијено, што би друго? Но ти га, снајка, мазиш нешто превише! И то твоје, богобитино – то ти ко' из шале, а он је права правцата богобитина! Једва је дочекао да премрзне – да не би радио што му се неће...“

„Хајде, бога ти, мајко!“ љутну се Перуника. „Ђе би живи човјек себи зло желно?... О, Милинко, ђе си, је си ли у сјењару?“

Сјењар је био под кућом, на крају воћњака и уврх њиве. Отуда се јави Милинко својим танким и благим, премладим гласом:

„Ту сам, ту сам – скидам сијено...“

„Не може он то сам“, рече Перуника као за себе, па крену ка сјењару, повезујући се шареном марамом, „не може бреме да носи...“

У сјењару Милинко је с плетерног тавана сваљицао завалице сена на тло. Он је то чинио на чудан начин: пошто није могао да држи виле патрљастим, у крпе завијеним шакама, он их је придржавао запешћима и упирао грудима уврх држала. Посао је текао споро, али је он тако строваљивао и веће количине, него што би били појединачни захвати вилама.

„Ето, домислио сам се“, рече он, бришући надланицом зној с чела. „Нијеси рад' тога морала долазити...“

„Дошла сам и рад' тога и рад' другог“, прихвати Перуника. „Тако како ти сад радиш – не би стоци положио до подне... А, знаш“, одаде она, заваљујући се на гомилу сена, „а, знаш – разговарала сам ноћас с Гвозденом о теби...“

„О мени? Шта имаш о мени с њим да разговараш?“ чудно се Милинко, спуштајући се низ мердевине: спуштао се неспретно, круто, као да није имао зглобова, газећи петама на пречке и придржавајући се за њих подлактицама.

Али, кад се спусти, он као да заборави шта му је она рекла:

„Знаш“, ускликну он, „досјетно сам се и како да пренесем сијено до торине: саоницама. Да, да, саоницама! Не могу бременом – не опирем се цијелим тијелом, па ме време преврће. Али могу саоницама: кад повучем саонице, кад ме оне затегну, чак сам и чвршћи на ногама, него кад стојим овако, на овим патрљцима...“

Он неодважно седе у сено крај ње. Али она се одмаче, па и сама приседе:

„Знаш, сијено је опасно“ рече она неодређено осмехнута. „Голики мириси, па мекота – ошамути то главу и кад се није удвоје!... Него знаш, ја сам знала – то сам синоћ Гвоздену и зборила – да ћеш се ти снаћи, и тако сакат, у послу. Додуше, нећеш моћи да радиш ни трећину послова које си радио. Али ћеш, ипак, више радити оних послова које ћеш моћи...“

„Ти си зборила... Ти си рекла да ћемо, кад сиђемо у село, ти и ја бити блиски, блиски... И сјењар си спомњала... Ти...“

„Јесам. Али онда је све било... све је изгледало... друкчије... Шта те то сад спопало? Раније си се стидно и да помислиш нешто такво...“

„Па ја сам онда, док сам се пробијао преко планине... онда сам размишљао, досјећао се... Ја не бих ни пошао на такав пут да није због тебе... Ја... ти...“

„Знам, знам. Али сад је све друкчије... И ти и ја!... Ти... Па теби ће лице остати нагрђено и кад та краста, што ти је намјесто носа, отпадне... Па руке... Руке – без руку је и љубав саката!...“

Она нагло устаде, отресајући сламу са сукње и црвене фањеле.

„А ја сам све смислио...“ започе он, „ја сам све мислио, док сам се пробијао кроз мећаву и док су на мене насртале утваре... Све сам мислио да сам ти драг, дражн од икога, да ћемо вазда бити заједно...“

Перуника провире кроз врата и узврати, не окрећући се к њему:

„Па ко ти каже – да нећемо бити заједно? Баш то смо синоћ расправили Гвозден и ја. Теби истиче служба сад о Ђурђеву дне. Али ће ти је Гвозден обновити – била би и грехота да те сад, таквог, отпушти. Око плаће ћете се погодити – и сам видиш да ти мора бити нешто мања...“

Уђутали су – она и даље неодређено загледа на простор изван колибе, а он скврчен на сену.

„Ето тако, а сад ћемо на посао: још сто послова ме чека...“ најзад изусте она.

Али он – као да њене речи уклонише неку брану у њему – притиште патрљцима шака очи и нагло заре лице у сено. Рамена су му се тресла, али се јецање је два чуло, угушено сеном.

Перуника је поћутала, као да ништа није приметила. А затим му полако крије и, спуштајући му шаку на раме, изусте с одмереном нежношћу:

„Немој тако. Немој. Може и она вјештица од свекрве да бане... А да знаш и мене срце боли што ти се то догодило... А и не казујем ти да ни ја нијесам која сам била: ако међу нама не би све остало како је било – запетљали бисмо се, све би се временом и обазнало... и... и раздвојили бисмо се уз велику бруку и невољу... Знаш, твоје страдање је мене довело памети... А изгледа да сам и у другом стању – не добијам прање које сам вазда уредно добијала...“

Она га, најзад, благо помилова по коси:

„Него, доброто моја, хајде полако се прибери, па да отаљавамо посао...“

Он се придиже на колена. Али – да ли због позледе рана и губљење равнотеже или неодрљиве жеље – посрну к њеним ногама и обухвати патрљцима њене листове:

„Па добро!“ зајеца он. „Па добро! Пристајем ја на све само да сам поред тебе! Да те гледам, да те слушам... Може Бог дати и дјецу твоју да подижем – да их шикам, да их питам, да се играм с њима...“

Она је постајала стрпљиво, пустивши га да се изјада. А онда га је прстима вуцнула за раме и изговорила с благом чврстином:

„Па, тако и ја мислим...“

Бришући надланицом сузно лице, он устаде. И бојећи се да погледа у њу, нагло захвати наручај сена.

„Иди ти“, рекао је не гледајући је, „иди, послуј у кући – ја ћу све сам...“

Али она није отишла, него је такође износила нарамке сена и збијала их у сандучару саоница.

Радили су брзо и ћутке, иако се сваки пут спотикао о праг.

А кад је сандучара напуњена сеном, она је рекла:

„А баш сам се чудила – шта ће саонице пред сјењаром. Но све се бојим да ти то нећеш моћи потегнути. А ја не могу... не смијем у стању у коме сам да ти помогнем...“

Он се ћутке упрегао и, подухватајући мишицама и лактовима рукунице, упро се у тле и напрегао читавим телом.

Саонице су кренуле, а она је рекла:

„Да је ту Гвозден – неће вјеровати кад му будем причала...“

Новембар–децембар 1980.

ДОКТОР И ОРАО

Сви су у селу знали и доктора и орла – првог су волели, а другог су се бојали. Међу њима није било никакве везе, јер је и доктор био човек, а између орлова и људи, као што се зна, нема сродности.

Орао је био прави орао – највероватније орлица. Он се није бојао ничег и нападао је не обзирајући се много на вику, па чак ни на пуцњаву. Он није смео да се плаши, јер не би могао доћи до плена и морао је да отима испред људи да би прехранио своју пилад – свакако их је имао негде у врлетним висовима клисуре, откуда је стално излетао и куд је одлетао с пленом. Село је под планином – голом и каменитом, и једино се у њему увек могло наћи хране за орла. Орао је то научно већ од својих пређа и кад би прокрстарио над брдима, не приметивши мрдање ничег живог на његово стравично кликтање, он се надвисивао над селом – тамо је увек гмизала живина, ћутке би одабрао плен и, невидљив и нечујан, бацао се на њега из висина.

Ни доктор се није плашио – ни људи ни звери, ни ноћи. Власти се није бојао јер је био бунтовник, а као безбожник није зазирао од Бога и мрачних сила. И мада још није био прави доктор – био је на завршетку медицинских студија, сви су га тако звали, а и сам се тако понашао и лечио сељаке. Сељаци су га волели јер их је лечио бесплатно и био непоношљив, причао са старцима, шалио се са старицама и играо с децом.

Али кад је доктор једног дана успео да ухвати ор-

ла – то се рашчуло селом још исте вечери, њих двојица су у представама и сећањима постали неодвојиви.

Докторова кућа је била на осами, под самим брдом и орао се најрадије окомљавао на живину око ње. Докторова мајка га је често проклињала – однео би јој најбољу носилицу тако да и није дао да се запате пилад. А кад је био ухваћен, она се обрадовала, довикујући новост преко села – село се обрадовало и одало хвалу доктору. Доктор је хвалу и заслужно, ослободивши село беде, а још више због храбрости и снажљивости коју је при томе испољио. Наиме, орао је био налетео на јато кокошака, зарнио се канџама у квочку, али ова је, борећи се, успела да ускочи у кућу, вукући острвљеног орла. У кућу су побегле и друге кокошке и око огњишта је настала стрка. Доктор је истрчао из собе и залунио кућна врата, па се бацио на орла који, стешњен између ствари, није ни стигао ни имао куд да узлети. Орао је изуједао и избио доктора по мишицама и шакама, али овај га је савладао и спутао.

Сви су мислили да ће доктор одмах погубити орла, као што би учинио свако у селу. Али он га је, спућеног, бацио у избу да преноћи. Сељаци су се побојали: безбожник какав је, доктор може и пустити орла.

Али доктор је био учен и хтео је да размисли пре него што одлучи како да се освети орлу.

Ујутру је извршио оно што је преконоћ смислио: избо је орлу очи усцјаном иглом, а затим га одрешно и бацио у ограђену башту. Орао је, покуњен, мировао све до првих поподневних заладака. А тада се у њему нешто покренуло – то је заиста било време кад су га обично чобани примећивали да излеће из клисуре – и он се опрезно покренуо. Али свуда га је дочекивао плот. Не нашав излаза, он је постојао оборене главе, са сукрвницом стврднутом од исцурелих очију до врха

повијеног и снажног кљуна. Сељаци су му добацивали, деца га подјаривала пратовима, висећи на плоту, али се он на све то није обзирао – изгубљен у тамн о којој није ни слутно да може да постоји. Наједном је поскокнуо и размахнуо крилима. Била су то огромна, моћна крила правог крсташа с белим перима у средини тако да су и лишће и траве задрхтале од њиховог замаха. Он би заиста и одлетео, али су га дочекале гране шљива: заплео се крилима, изломљено и истргнуто перје је полетело унаоколо и он се срушио као ствар, тупо лупнувши.

Ја сам се питао: Куда он то хоће да одлети, кад је за њега свуда исти мрак?

Али он је упорно изнова покушавао, све док није клонуо, изморен и очерупан.

Сељаци су за то време исказивали бојазни – да орао заиста не одлети, па да и слеп на неки начин чини штету.

А доктор је објашњавао: Орао има очи које увеличавају и он из висине види и најмању ситницу. Када хоће да нешто улови, он склопи крила и пусти се из висине, а оно што гледа смањује се у његовим очима, све док не добије праву величину у трену кад он допре до њега. Њему су главно очи – он без очију није ништа.

Сељаци су се сложили да је орао безопасан без очију и одали ново признање доктору: Учен човек, зна, па га и удеси како треба.

И сељаци су најзад одахнули.

Орао је поживео још неколико дана у башти, али су се за њега занимале једино кокошке – најпре издалека и из заклона, док се најзад нису осмелиле да га кљуцају. Орао није покушавао ни да узлети ни да се брани.

Можда би кокошке најзад и дотукле орла да док-

торов дед није доконао да од њега може бити вајде. Зграбио га је за огромна крила која су се скрушено вукла за њим, ставио му главу на трупину и одсекао једним ударцем секире. Орлов труп се промешкољно и смирио, а старац је рекао: Крила су му јака, биће добра да се њима брише пепео и брашно – боље и то но ништа.

А мени, дечаку, учинило се да су се у том тренутку земља и небо смрсали уједно и облили крвљу и мраком.

*23. април 1959. год.
Сремска Митровица*

III

ШУДИКОВА

1.

Ми смо само један од начина живота који је био и биће. Ми то знамо, а знали су и они пре нас, знаће и они после нас. Но открити то сваки пут изнова – то и јесте живети, створити свој свет, и отуда, ваљда, неодолјива драж копања по прошлости и сновања будућности.

Био сам млад, тек сам улазио у свет, кад сам открио Шудикову. И откривам је поново сада, у зрелом добу, у тамници – одлазећи из света. Шудикова је све то време, можда одувек, била – и биће заувек у мени.

На једно сахат хода низводно од данашњег Иванграда а ондашњих Берана, на самом почетку Тифранске клисуре, остале су на једном заподињку рушевине средњовековне српске црквице Шудикове. До ње данас не води никакав пут – као да између нас и прошлости и нема пута изван нашег духа. Али радознали путник ће је лако пронаћи ако се држи десне обале Лима до ушћа речнице Будимке, па се одатле успне једно стотинак-двеста метара на стену изнад Лима. Путник не може да погреши, јер и нема другог приступа Тифранској клисури – црквица као и све људско угнездила се где ће људима ипак бити доступна.

Ничег, скоро ничег о Шудикови није остало ни у незаборављивом памћењу народном, сем да су је Турци незнано кад и због чега разорили – кандилце српске вере у овом склонитом кутку испречило се у једном тренутку њиховом господству и свету. Ничег, скоро ничег није остало што би опомињало на живот

калуђера и свештеника и на скупове побожног пука – остали су једино темељи и патос малене црквице од сивога и меког тесаног камена којим обилује најближа околина и око чије обраде не треба великог труда. Нико не зна ни кад је црквица грађена – судећи по свему морало је то бити у првим временима српске државе, у 12. или 13. веку, ако не и пре, а неодгонетљиве шаре на неким њеним каменовима казују да је ту, или негде у близини, била некаква пресловенска грађевина. Западнињак на коме је она озидана није дуг ни триста метара, а пола од тога ако је широк, и благо пада од тифранске врлети ка реци. Обрастао у шипраг и жбуње, он се чини и много мањи и беспомоћан противу биља, које својом најездом навешћује час кад ће прогутати и задњу ледину, па и саму рушевину, да је више не открију људи далеке будућности – уколико јој људи на време не притекну у помоћ. Још ту стоје и расту моћни храстови и брестови и лише под којима су се људи купили – Турци их нису посекли јер их нису одагле могли изнети, а за народ су били једини још живи симболи његовог духовног постојања.

Градитељи манастира и цркава балканских налазили су скровита места – у турско време и затурена и недоступна, угодна за усамљеничка размисљања а доступна верницима и токовима воде и ваздуха. Шудикова – не зна се ни шта њено име значи, имала је пред собом клисуру и стену с безброј шпиља за испоснике, под собом студену и зелену реку, а у позадини жупну долину све до Кома планине на видик. Градитељу није било стало до тога да црквицу истури погледу колико да њеним службеницима и онима који јој приступају осигура угодан мир и свежину.

Заклоњена превојем и стаблима, она је гнездо које су људи, користећи природне услове и своју вештину, савили својој неодољивој потреби за светом друк-

чијим од свакодневног – жудњи за вечним и неизменљивим. Једино њено изобиље – одмор оку и души.

Ђурђеви Стубови, манастир на сахат хода одатле узводно и на супротној страни Лима, зидани су да доминирају равницом – да их уши и очи верних могу лако наћи. Они својом истуреношћу и величином потврђују и намећу веру и моћ које иза њих стоје, а Шудикова се, напротив, повукла у затуреност и глухоћу, као да јој људи нису ни потребни, а још мање вери њеној. Ничим се она, затурена, малена и од трошног материјала, није ни могла истаћи – сва њена лепота и није у њој, него у споју између људског рада и природе, који она собом значи, у вештини којом је човек њоме нашао и извдао гнездо за своју мисао и своју везу са вечношћу.

Човек унапред не зна чиме и колико ће га везати за себе неко место или предмет. Јер као што свет открива накнадно из доживљаја и искуства, он се накнадно и заљубљује у његове појединости, налазећи с њима сродности које у први мах није приметио, па чак откривајући у њима и смислове које они по самој својој природи не могу да имају. Штавише, човек накнадно утврђује и слутње које су га привлачиле нечем што ће тек касније заволетати или ће оно за њега постати значајно – стара прича о љубавнику који се заљубио на први поглед, чак чим је чуо њено име.

Тако сам и ја прочитавши, 1925. године, у „Ловћенском одјеку“, чланак једног мог професора о Шудикови, осетио и узбуђење и радозналост што се ту, близу градића и мог живота, налази разорен храм за који се држи да је био седиште првих црквених поглавара мога народа и да је један од њих у њему и сахрањен. То ме је навело, да мало по опису, а мало пропитивањем, пронађем црквицу. И данас бих се заклео да сам, већ док сам тај чланак читао, наслутио да ће развалина имати за мене неки нарочити значај.

Истина је ово: протицале су године – пет, десет, двадесет, тридесет, а ја на Шудикову нисам ни помишљао. Али је нисам ни заборавио: кад год бих се провезао цестом насупрот њој, а то се у том дугом периоду много пута десило, ја сам сваки пут жудно очима тражио и налазио у суровој и огромној стени њено зелено гнездашце, а у мом сећању она је повремено избијала са сликама из младости, а и с помислима на неизбежност и моћ људи да својој егзистенцији – духовној и телесној и свакој другој, нађу и одговарајуће облике. Због тога се Шудикова као доживљај и визија, слика и смисао и јавља данас у мени с толико свежом и неистрошеном снагом – то ја хоћу да се изразим њоме.

Али зашто, зашто се притајивала толико у мени? Зар је баш она морала да буде скривени и скривани смисао моје судбине – мој сан и моја јавна? Зар у огромном простору који сам скоро кроз педесет година видео нема ничег што би је могло заменити?

2.

Радозналост с којом сам, приблијајући се кроз жбуње – било је то пролеће 1926. године, тражио црквицу, преобразила се у страву ускоро пошто сам је пронашао.

Никаквог гласка није било ниоткуд, сем птичјег цвркута и хујања реке као у сну или из ледогледне даљине. Све приче о чудима и веровања у њих згуснуле су се у опажање свих ствари – дрвећа, трава, саме рушевине, као пробојних и устрепталих. И да се у тим тренуцима ма ко појавио, ја бих био исто толико уверен да је он приказа колико и свакидање биће. Јер мада нисам више чврсто веровао у чуда и нрвнићења, само место – самцато под небом и каменом, па каже везане за њега и што је оно собом изражавало – разоре-

на старинска црквица с гробом непознатим, а нарочито начин на који сам га доживео – предмети нису били ништа стварнији од легенди и замислиња живота који је ту текао – све је то појачавало осећај нестварног. Штавише, то и није била права нестварност, него као да се сама стварност распала и растапа – кроз ствари бих, као у сну, могао протурити руку, као и да не постоје. И мада, на изглед, тај спољни свет остаје неизмењен, у мени се он појављује у видовима опажајнијим и, иако је то неисказиво, чак и јаснијим: ја сам сам део њега – тиште ме изнутра црквица и стење и радује се безмерно у мени и из мене цвркут птице у овом наједном докучивом простору.

Чак сам и телесно опажао свој унутарњи преображај. До њега није дошло наједаред, него сам га приметно тек откад сам, пробивши се из жбуња на равну чистину, опазио здесна рушевину од сивог камена, високу негде метар, негде два, запањен у првом трену што је тако малена столна црква српских архиепископа – не већа од мање сеоске цркве. Одједном сам почео да ступам полако, плашећи се да не сломим гранчицу и не изазовем шум у властитој напрегнутој унутарњој тишини. Свака стварчица – сваки листић и травка и пукотина у камену, постали су ми јасни, чак и јаснији него ишта икада, и ја сам пролазио кроз свет који је био исто толико ја колико и ја сам, лазећи да не разбудим њега, или себе, и изван којег није било ничега – ни моје прошлости ни мојих нада, ни историје ни других светова.

Али упркос страви и нестварности, па чак и страху, знао сам да се нећу и не могу зауставити. Чудо никакво нисам очекивао и у дну свести знао сам да се ово неће и не може догодити, мада и не бих био много изненађен ако би се догодило. Чудо се – знао сам и то – догађало у мени као нарочито доживљавање – спаја-

ње с реалношћу у коме се губи разлика и граница између мене и средине, мене и света. То и такво доживљавање – оно се у различитим приликама јављало и касније, а код грађевина тако интензивно као у Шудикови једино, мада на друкчији начин, код Тац-Махала у Индији и Свете капеле у Паризу – никако нисам могао ни предвидети ни обуздати и оно се у мени одвијало мимо моје воље и са слашћу врло сличном љубавној, али и пуној самртне језе.

Гробља и гробови су, по наслеђеном веровању, изворишта чуда и приказања. И мада је у тој пустоши шудиковској, у којој није било ничег и никог сем мене и тог мог нестварног и самерљивог света, осећање језе и страве због слушеног гроба било јаче него у најглувљој ноћи на најозлоглашенијем зборишту привиђења, ја сам не само неодступно тражио гробницу свештеникову, него био у тим тренуцима уверен, мада то себи нисам хтео да признам, да сам баш због тога ту и дошао.

И кад сам је нашао у углу црквене лађе, она ме је разочарала сиромашком скромношћу и обичношћу и вратила у стварност – била је скоро равна с тлом и покривена испуцалим и размакнутичким плочама од истог оног меког и трошног камена којим је и црква махом зидана. Али нисам подигао неку од плоча, и то не из страха колико из нелагодности од мртвачких костију и лешева. Полако сам се почео враћати у реалност – у свет који није био само мој нити ја део њега, поново обилазити и разгледати, чак сам сео и на један отесани камен крај цркве. Птице су запевале у неизмерном простору, а нада мном у стењу дозивали су се козари.

Но мада се стравичност, а поготову страх, нису појављивали у каснијим обиласцима Шудикове, оно осећање истоветности са светом, она самртна страст, избилла би, нешто ублажено, кад год бих бацио из аута

поглед на њу, па чак и кад бих се ње сетио. Је ли то она, Шудикова, или оно прво осећање ње, толико интензивно у својој стравичности да је у мени постало реалност која се не да потиснути, па ни заборавити? Није ли, најзад, свеједно шта је у питању – предмет или импресија коју је изазвао, будући се они у мени спајају и изражавају као једно.

Свет и човек, свет-човек.

3.

Долином Лима је, као што се зна, текао људски живот много пре доласка Словена, а већ од десетог столећа, она је жариште, свакако не једино, српске државе и цркве. Предање казује да су у оближњем селу Будимљин били дворци краља Милутина – треба да је краљ радо у њима леговао, а и друга села у околини номињу везе с овим знаменитим владоцем или с другима из династије Немањинића. Шудикова, овако малена и затурена, треба да је била један од најстаријих, а свакако важних центара тога раног српског битисања, а како турско господство траје од краја четрнаестог столећа све до мојих дана, она, разорена али незаборављена, спаја и изражава трајање овог народа кроз читаву хиљаду година. Сличност је ту додуше само симболичка, а још узалудније је у њеном садашњем изгледу откривати слику пропадања српске средњовековне државе. Нечим другим она опомиње и намеће се: људи ове земље налазили су начине да живе и духовно се искажу кроз различите и чак супротне системе. Војске и царевине су долазиле и одлазиле, а народ је трајао на овој реци и међу овим планинама, потврђујући особености свога духа у овом храмчићу и њиме, чак и пошто је он био разорен до темеља и искрај њега ишчупан људски живот из корена.

Казивала је касније Шудикова и нешто значајније и свељудскије – начин како су њени људи живели, па и због чега су живели.

О томе се није могло закључивати толико из саме грађевине, колико из односа између ње и средине – из уклопљености њене у пејзаж, ненаметљиве истурености на заподнишку, као да је бела птица начас слетела на зелену ливаду. А нарочито је упечатљиво, потребно било то што су људи, код толико удобних места, изабрали баш ту станиште за своја обраћања вечности. Је ли то мисао њихова бежала у тврдоћу и чистоту стена да би што потпуније остала са самом собом? А ова ливадица усред камене пустоши, на којој је црквица саграђена – па ту је човек морао застати у страшној заносу несвакидашњицом, у пориву да бар екстазом докучи смисао свог постојања и своје судбине! Као да то и није ливада, ни црквица на њој, него су оне надахнуће из ког се мисао извила бела и чиста, некадра да каже и објасни ништа друго до један вид, један трен људског постојања и нераскидивости између човека и света. Али више и не треба рећи да би се осетило – да би се знало све.

Баш насупрот Шудикови уздиже се црна, чонтава стена на којој је била тврђава – Јеринин Град, какве моћници одувек постављају на токовима људског живота, не би ли у име коначних идеала обдржали својевремена господства и дате облике друштва. Шудикова и Јеринин Град јесу по изгледу и положају супротности – овамо испосник и псалам, а онамо оклопник и сила, обоје на мртвој стражи над људском егзистенцијом.

Средњовековни мислиоци и градитељи подвајали су и супротстављали телесно и духовно, и пука је случајност, настала из топографских одлика тла, што су се Шудикова и тврђава нашле насупрот и супротне једна другој. Град стрчи, прети устремљен и црн као

копље, а Шудикова се једва и опажа, стопљена с околином – цветић усред камених грдосија и простора огромног јер ограђеног њима.

Поред Шудикове не води никакав пут – до ње треба доћи, а од ње нема пута до у непробојну пустош камене клисуре. Поред Града води неизбежни пут низ лимску долину – Граду се не долази, него он сачекује.

Црква и тврђава, као што се зна, служиле су на разне начине истој сврси. Обе су слика и прилика двају видова једног те истог друштва. Али и какве разлике међу њима! Шудикова је по месту на коме је – усред камне бездани – и по начину на који је грађена – малена, једноставна, трошна – и нешто изван и изнад њене временске намене. Она је и израз неминовне и неугасиве људске жудње да се открију разлози властитом и људском постојању, да се повезивањем своје пролазности с неизмењивим и недокучивим законима – с Богом како се то у средњем веку дефинисало – нађу утеха и смирење у овом свету борбе и промене. По свом облику и месту Шудикова и није могла бити друго до израз свога времена. Али баш због тога што је то била свим срцем и свим умом, она је кроз ту своју временост изразила и неизбежност, неотклоњивост човековог трагања за вечним, ухватила у себи трен тог спајања човекове пролазности с непролазним – лепота је она ванвремена и као да и није настала усред буре од љутога камена.

И тврђава је окамењено људско постојање, исто оно које и црквица, мада друкчије изражено. Лепота је и она – једноставни заклон од креча и камена на врху суморне стене. И њена ленота је у обичности, у очевидности њене намене – мада су и њој зидови опали, она као да још живо стражари над људима и њиховим делима. Под њом човек осећа своју немоћ, а на њој се и сам уздиже у негдашњу силу над људима.

Па ипак, она је неповратна прошлост.

А Шудикова није прошла. Прошло је у њој све што је било живи и непосредни и материјални живот. Али је остао однос према човеку и његовој судбини, однос неиздани и неуклесан, у самом месту које је човек нашао и начину на који се у њ сместио, водећи рачуна једино о угодностима за своју мисао, о што потпунијим а тиме и суровијим испитима своје савести.

Шудикова је одуховљеност, чиста колико год је то могућно.

А свако мора проживети неки начин живота самим тим што живи. И свако га живи настојећи да и себе и њега оправда и повеже с коначним законима. Шудикова је израз те људске неизбежности, дакако у одређеном времену. Њено здање је било скромно по свему и јек њеног звона није се чуо далеко, изгубљен у урвинама. Али оно није никог ни звало, него опомињало њене житеље и испоснике у околним пећинама да опет и опет испитају своју савест – своје чинове према људима: није ли се на чину одступило од закона којима је и човек подређен, а који су једино и докучиви живљењем и поштовањем услова људског живота?

Свако мора живети и духом, нико не може умаћи вечности – није ли Шудикова то хтела да каже?

4.

Али они који су смислили Шудикову морали су се, управо хтели су се одрећи мпогочег чим људи живе. Они су ишли за тим да порекну и саму људску егзистенцију како би се што потпуније стопили с чистим и неизмењивим законима – с Богом, како су они говорили. Повукли су се од сваког дневног и непосредног додира с питомом жупом и њеним житељима и сластима,

живећи о кори круха коју би им когод дотурно и о бистрој води с извора испод ливадице и сад непресахлог. Бар тако ја замишљам, а таквих и таквог чега доста је и било.

Свакако да су они тако поступали и због тога што је у њиховом времену владало веровање да су материјалност и телесност саме по себи услов и извор сагрешења, па да се ових треба одрицати до граница људског опстанка и обнављања. Али нису ли они на неки начин знали, или, још тачније – слутили, да човек, мењајући начине према околностима, не може идејама и идеалима да се примакне, а камоли да им осигура победу, ако се не одриче не само живљенских угодности него и основа властите егзистенције?

Људи не могу ни без Јериних Градова ни без Шудикова. Појединци се приклањају и морају да се приклањају било једном било другом, већ према својим склоностима и могућностима, али не дајући се до краја одати ниједноме, јер би уништили оно чиме и због чега постоје – своју властиту духовну или телесну егзистенцију. Окреће се човек к Шудикови – к вечности и својој непролазности, а свеједно уколико стварној или измишљеној, да би опстао, да би се оправдао у својој времености. Шудикова и Град сучељују се и сударају, али су и једно у другоме.

Шудикова је она друга страна људске егзистенције – она што пориче и саму ту егзистенцију, ради једне идеалне и замишљене. Она би хтела човека безгрешног и чистог – чисти дух и закон, као да овај може да постоји изван греха и тела, као да закона има извап материје.

Она хоће ванвременост и ванпросторност.

А баш тиме што је архитектонска замисао била веома доследно остварење и израз свога времена, Шудикова је непролазна лепота – материјализовање, об-

ликовање једне мисли, једног света који дотад није постојао. Непролазном лепотом је чини баш то што је у свој камен ухватила тренутак живота одређених људи у времену и простору одређеном.

А казујући да је баш одрицање од егзистенције било начин егзистирања тих људи, односно потврђивање њиховог веровања у могућност повезивања и носивећивања с вечним вишим силама, Шудикова собом – својим местом и ликом, казује вечну и по облику увек друкчију неутаживу људску жудњу да се постовети са законима који одређују њихову егзистенцију, и да самим тим постану и господари своје властите судбине. Та неиспуњива жудња за вечним – то је Шудикова – баш складпом скромношћу својих облика и склоњеношћу од људских очију.

Шудиковски духовници скоро нису имали ни појма о законима који владају светом. Бог је, мислили су они, вршилац тих закона, ако не и сами они. Једино што човек може у овом свету зла и пролазности јесте да подавањем телесном и земаљском или одрицањем од њих осигура вечне патње или блаженство својој души. Свет је за њих самим тим што је био материјалан био испуњен демонским силама које су на сваком кораку и у сваком трену вребале замкама њихову грешну и бесмртну душу. Баш због тога су и хтели да порекну и пониште своју зависност од материје.

А својом грађевином и начином живота оставили су сасвим друкчије поруке.

Падајући у заносе и молитве, они су, такође, вечне законе сазнавали, дакако не логички и разумски, него тренутним емотивним стапањем с непролазним. Својим храмом они су се спајали с каменом и водом, ваздухом и небом и сунцем и олујом. Поричући материју мишљу, они су постајали део ње, један њен вид њеног постојања. Друкчије није ни могло бити у ствар-

ности никад човеку покорној. Шудикова је непролазна варница искресана сударом људског духа и света – материје и друштва. Зато и јесте мисао и лепота.

Велико, најконачније њено откровење и јесте у томе што брише границе између човека и света, света и закона, закона и облика материје – чист облик временског она је крајња потврда суштине људске егзистенције. Крај ње је човек, живи човек, али је он ту и камен студени и река која протиче, опомињући на пролазност свега материјалног, и небо које увек истим током звезда опомиње на неизменљивост људске судбине. Ту нисам морао пружити руке и отворити очи да бих се спојио са самном истоветном и коначном материјом. Шудикова ме је ненаметљиво силсила да се окренем у себе, у своју савест, и свет и сви његови закони постајали су ми ако не схватљиви и савладивни а оно доступни и пријатељски.

Где год човек зачепрка духом, ту је и његово постојање, и кад год удари будаком, прошири видике свога сазнања. А мудрост и лепота јесу само два вида неизбежне и увек друкчије човекове егзистенције.

Сливена с тлом и простором, Шудикова је уједно мудрост и лепота.

Шта све није Шудикова и ко све није она!

Најпотпунији занос и најконачнија истина, постојање и пролазност, непосредност и прошлост – или ће пре бити да је све то једно те исто.

Опијеност вечношћу или пролазношћу постојања света и човека.

5.

Ми знамо да су творци Шудикове били несавршени као и други људи. Али реч је о њиховој поруци – о Шу-

дикови. А она казује да су њени творци и духовници верујући да се придржавају вечних закона, у ствари поступали по својој савести – кроз њу, и њоме уосталом, једино су човеку релативно доступни људске егзистенције. Поступајући тако, они су пружали пастви наду и утеху. Као да су знали да је битан услов живота људских заједница жртвовање њихових пророка и вођа. Таквог веровања и начина живота, они су се, како изгледа, држали кроз неколико столећа, чак и у смрти – у огњу и под турским сабљама. Штошта се, свакако, мењало и у њиховим гледањима и начину живота, али је првобитна основа остајала – као да су хтели да буду верни намени, изгледу и положају саме црквнице, некадри и невољки да се отргну од њеног смисла, ако се тиме може назвати њена испосничка повученост и лепота.

Јер црквница је од почетка – откад је закопана, била идеја чиста преко сваке могућности. Та њена доследност, изражена каменом у каменој пустињи, била је тако снажна и потпуна да ничим није могла бити уклоњена. А нимало случајно нико на њој није ништа зидао ни поправљао, па ни само рушење није могло пореметити њену суштину. Њене духовнике је било могуће погубити а њу разурити, али у оном битном – они су остали неуништени све док од Шудикове има и камена и док се зна где се налазила. А ко зна, можда ће они бити непролазни и после тога, дакако не ни у каквом загробном или идеалном трајању, него што ће на неки начин бити наслеђени као у жртвовању за људе – за један друкчији живот и у име других закона.

Људи и грађевина нису једно, али се преплићу и поистовећују чак и да их није задесно исти трагични крај. Лепота Шудикове јесте чисто људска. Заиста је исти дух, иста мисао прожелла њу као дело, а њене духовнике као начин живота. Ако је она хтела – а то се

њом и успело, да изрази једну истину – у оно време је то могла бити једино верска истина, њени људи су тој истини доследно служили. И мада је неоправдано веровати да би једна истина, једна идеја, чак и кад би била коначна, могла да исцрпе и изрази потребе свих људи, истина је да људске заједнице неизбежно морају имати и одговарајуће идеје и да без ових тешко могу и да опстоје. Шудиковска доследност идеји јесте неизбежни и одређени духовни вид и начин људске егзистенције. Дах једног живота, не тако давног као што се чини, још се шири из њених рунна и мирисне молитве вишој сили – упозоравање људи на њихове дужности према људском постојању, као да се и сад неометано уздиже из сапете камене пустиње.

Још је Шудикова живо и драго трајање народа ове земље. Непокоран и неуништив, доследан себи, то се одупире мали и раскомадани српски народ најездни која је запљуснула три континента и избила на два океана, пустошећи земље и разарајући бројне цивилизације. И кад је све пало, она се одржала, повучена и у идеју – у уверење да су народ и социјалне групе, па и појединци, неуништивни док год се одржавају у ономе што је њихово духовно биће, које је, у крајњој линији, истоветно с њиховим обраћањем вечности и жртвовањем за људско добро. Шудикова је страсно и доследно била то обраћање још пре најезде Турака – није ли баш због тога и ову преживела упркос огњу и коцу и туђој вери и господству?

Ништа се не понавља, а понајмање историја, и није тачно да се цивилизација преноси у цивилизацију, него свака настаје из неизбежних потреба одређене људске заједнице и нестаје кад сазри да буде разорена. Шудикова је најчишћи облик српског раног феудалног духовног непреносивог и непоновљивог постојања. Па ипак, има у њој – и то је оно што одузима дах и

помрачује разум, неког безразличног људског постојања, људске егзистенције као такве.

Али не, такво што не постоји – не постоји никакав свеобухватни облик, нити у ма ком од облика нешто што би изражавало све остале.

Па шта је то?

Због чега Шудикова опомиње непостојећим – свељудским и ванвременим?

Ох, изгледа да баш због тога што својом лепотом доследно изражава чиме су људи једног времена и једне средине живели упркос животу и упркос смрти, она, истовремено, открива, свима и заувек, услов постојања – доследност себи, својој савести, социјалној средини и идеји, односно недокучивим и сваки пут изнова и на разне начине докучиваним законима људског постојања.

Свељудско и вечно, уз утваре и веровања да би костур могао подићи ове не баш тешке плоче или да ће се пећина Тифрана отворити са својим небројеним благом ако се употреби реч коју је собом однео Мојсије, последњи знаменити игуман овог краја. Али то и јесу истине и лепоте, и окренути се њима, исто је што и одлучити се за добро људи – за самоћу у пустињи, за Шудикову. Јер баш оно што се у највећој мери приказује, а и само верује да је истинито, односно општељудско и откривени закон, у ствари јесте најчешће и најнеодољивије суштаство своје средине и свога времена, а што доследније несебично жртвовање њему једина је каква-таква гаранција трајања и мимо свог времена. Шудикова може да буде и занос безбожника – и овај ће наћи и саздати своју Шудикову.

Зар узбуђење пред њеном ненамерном лепотом и коначношћу њене идеје већ није и одлучивање за њу нову и друкчију? Јер заиста, било данас било сутра, било ја било ти – ни без ње се живети не може. Зар би

људи били људи без лепоте, без творачке мисли, без патње за човека у име идеје, без порицања услова властите егзистенције?

Нестаће и реке, а некмоли Шудикова, и звезде ће се померити са својих путева, а некмоли људске идеје. Али ће човек увек морати одрицањима да потврђује и осваја своје постојање. Јер како би Шудикова била лепа лепотом звезде заробљене у литици и како би се могла опрети насиљу оних који су њеним уништењем хтели да осигурају своју времену моћ и господство?

Лепоти њеној и свакој, нема краја ни почетка.

6.

Знао сам да је то – у касно пролеће 1929. године, последњи сусрет с њом, јер ја сам одлазио у далеки свет и нове доживљаје, а Шудикова је неизменљиво остајала где је и ограђена. Али нисам помишљао да ће баш опроштај с њом доградити у мени коначни доживљај ње – сваки сусрет с њом чинио ми се коначним, нов по нечем. А откуд бих тек могао да знам да се растављени никад нећемо раставити и да ће се она у мени јављати као неодгонетљиво јединство идеје и реалности, лепоте и конкретног постојања.

Све као да је од памтивека олистало, и небо, час чивит час свила, пловило је реком. Око Шудикове је све шикљало – траве и шиљке, песма птица и младе змије измамљене припеком из дубоких распуклина. Чак су и литице озеленелог Тифрана пловиле на југ испод белих и бестежински брзих облачака. У том помахниталом покрету живота и боја, црквица зарасла у папрат и кукурек била је још мања и незапаженија – умрлија, а оно што је хтела рећи, тужније и ненаметљивије, али и недвоумније. Све је врло, кључало на

сунцу животним соковима, претећи да прекрили и задњи њен камен, растроши га и угаси поруку њених развалина. Али, она за то није хајала, осмехујући се из зеленог оркана поуздано и ненамештено, свесна да за њу смрти нема. Никакве срцбе и отпора није било у њој према лудовању живота око ње и по њој и баш том равнодушношћу и према себи самој, она као да је позивала живот да чини своје, као што и сама није одступала од своје једном и заувек исказане истине.

Независно су текла два живота – један необузданих и несагледљивих облика, и други већ давно и неизменљиво уобличен и жив једино идејом коју је собом ухватио, мада она ником више није требала – незаустављиво пропадање заборављене рушевине услед неомеђеног, необузданог живота.

Па ипак, било је нечег што је повезивало ова два света. Она свељудска одуховљеност Шудикове, њена окренутост к себи – к људској савести, најзад, њено порицање реалности и егзистенције, као да су отварали бране животу, а у сваком случају опомињали, да се баш тим начинима и отварају токови људске егзистенције противу насиља, искоришћавања и заглупљивања. Људско шудиковско окретање к вечности – к усклађивању људских односа с неизмењивим законима људског живота и људске природе, било је позив у слободу и околној природи – цвећу да цвета рујно и жутикаво, и камену да га храни, реци да отиче утирући нове обале, и животињама да се непромишљено плоче.

То је био безгласни и ванвременски зов људском бићу да живот схвати као дужност утолико апсолутнију и неизбежнију уколико је врши неусклађеније са законима – са слободом људских јединки и заједница. Отварале су се широм светле и прозрачне капије и непостојеће и недокучиве апсолутне слободе, јер се чи-

нио могућним још један корак ка њој – из овог пијаног зеленила и недоречене поруке.

Сви видови живота, неиздвојени један од другог, били су подједнако лепо, и чинило се да испосничке молитве Шудикове зову на оплодњу као на свету дужност према вечности – према одржању људског рода. Две бубице су милеле уз влат сустичући се у љубавном заносу и орао се огласио над клисурама, а у дебелим хладовима под стаблима нудио се тавни лежај мек до бескраја и мирисан до бесвести.

Зашто, зашто бела девојка није хтела, није схватила да треба да дође? Зашто није престала бити оно што јесте – рођака и варошанка, а остала млада и безразлична женка – гола жудња за парењем? Јер овде све нестаје у нодневној јари опојној соковима и тишином – и сећања и забране, све сем оно што мора да дође: девојко, дођи, космос није више недогледан – кадри смо да га обујмимо љубављу нашом и населимо породом својим. Нестала је и црквица у страсном спарном трепету, утишао се шапат трава и бубуца у ишчекивању светог чина – нема под небом ничег између мене и ствари, нема света изван жудње и предности оплодњи.

Поступно бива разумљив говор трава – свака има свој и баш тај најлепши. Литице се меко подају погледу, небо ми брише очи влажне од чежње, а Лим односи у неповрат мисли и успомене. Црквица није више нерашчишћена рушевина, него и она једно са свим осталим – нерушевна, нерушена, неуништива. Није она више ни лепа ни мудра, није кадра и кад би хтела, да ишта каже и остави за собом – она једино постоји као и ја, као ја је рођена ко зна кад и одређена за бесмртност. Ни друго ништа не умире нити може умрети – док траје овај час опојне истоветности са свим што јесте, што је било и што би хтело да буде. Ништа

се неће догодити – једино још то знам, и нишкислеће тај љубавни загрљај с простором и стварима. Потрајаће он док хоће – свако настојање могло би једино да га разбије и скрати.

Шта ће ме вратити из овог сједињења у коме је исто тако слатко и живо бити стена као и бршљан заљубљен у њу, бити јуче као и жудети сада, смишљати сутра – као бор безбрижно чекати удар грома на врху литице? Зар ишта може да ме отргне из те тако очите, тако непобитне и најзаносније истоветности са светом и временом?

Али то је учинило чобанче – сиромашни, поцепани козар, који се огласио клетвом над стадом које се покренуло с планишта и тргнуло га из сна на камену. Козе су зајавиле ка литицама, а он се спустио к црквици, како би са чистине могао да их осматра. Био је на трен збуњен сусретом с незнацем – зачуђен што се људски створ појавио у његовој пустоши. Назвао је Бога и мирно сео на зид рушевине, клатећи ноге у искрпљеним опанцима и осутим ногавицама. Био је већ скоро младић и знао је да је то црква коју су Турци разорили, ваљда и због тога што се нису могли осветити литицама низ које су побуњени кметови сатрли њихову војску. Али није знао ништа више. Није му ни требало – црквица није имала за њега никаквог значаја, бар не већег од које било заветнице. Имао је и свиралу, и мада га нисам молио, засвирао је као и дечак у визији једног песника над грчким или којим било развалинама.

И то је био симбол победничког и свемоћног живота.

Можда је младић заиста у праву, као и живот који се не обзире на поруке и немогућности. Можда сам ја Шудикову измислио, она је можда била само повод моме свету.

Можда, можда.

Занос сједињења са светом разбио се пре него се и уобличило први радосни поклук свирале. Али свирала и свирка нису биле за мене ништа више ни друкчије од њихове опажајне реалности – предмет и мелодија. И Шудикова се јавила стварна, каква је била и до тад – с њеним лепотама и порукама. Чобанче и фрула били су опажајнији, али ни речитији ни стварнији од црквице. Као да сам био обречен да оно што је изрекла, или што сам ја схватио и уобразио као њену поруку, доживим и носим као најпотпунију и неотклоњиву реалност. То је у том трену било болно – жива лепота Шудикове утискивала се у памћење у инат фрули и све незаборавније са сваком њеном варијацијом. Није могло да се бира између ње и фруле, ње и било чега – она је била реална колико и било шта друго и, мада узалудна, лепша, неизбежнија од ичега.

Није било узалуд – ни боловања, ни младићка заљубљивања, ни одрицања која тек треба да дођу. И то је живот, макар и с разореном црквицом као измишљеном реалношћу. Јер ником се није оставило на пут, а камоли да је сасекло неку грану живота – можда је то једино и требало рећи, можда сам једино то и хтео да кажем.

И сада и онда и увек.

ЦАР ДУКЉАН

Било је стравично на јави над модрим вировима, тамним дубинама шума и влажним клисурама – раскинуће цар Дукљан окове и опет завладати светом и мноме. Било је још стравичније у сновима – све што је угрожавало, све чему се нисам могао одупирати, све што ме је ужасом будило, дозивало би и дозвољавало свемоћног и неотклоњивог цара зла. Њега није било, али отети му се нисам могао – ни на јави ни у сну.

Данас нема страве – нема оног емотивног доживљавања бајке о њему као нечег што је заиста било и што јесте, а нестало је и наслућивања, скоро чулног опажања Дукљана у стварима и људима и у мени самом. Али бајка о цару Дукљану није умрла, него се преобразила у нешто још стравичније – у интелектуално сазнање о непролазности зла. Живи цар Дукљан исто онако недоступно – живео како живео, умаћи му човек не може док живи. Јер све се мењало и мења, па и бајка у мени. Али ме није никад оставила, неумољиво, непрестано се јављајући у новим видовима. Сад знам и да ће ме надживети – непролазна, неинсценирана у својим облицима.

А можда бајка и нема никаквог смисла, него ја у њој смисао тражим и проналазим, као што и иначе људи чине са свим, у нади да оправдају своје мисли и дела – своје постојање.

Бајка о цару Дуљану је песма престара – каткад ми се чини да је настала с првим људима, а без сумње

је она моје најраније, пуно и страшно сазнање света и људске судбине. Али и сваког људског бића! Јер човек се најпре сусретне са злом и добром – ваљда је и то један од разлога што је човек. Свак има свог цара Дукљана – своју Снежану и Вештицу и свог Вука и Црвенкапу, који га прате до гроба. Зато нико и не зна кад је настао Дукљан, односно бајка о њему. Зато се она и намеће својим, мојим, њеним, вишим њеним смислом: јавно се цар Дукљан кад и човек и људско трајање је неодвојиво од његовог.

Живљаше цар мрака и зла, Дукљан, у временима прадавним и владаше над људима. Он оградаи тврди град на ставама Мораче и Зете и људи му се не могаху одупрети. Онда Бог, цар добра и светлости, посла свог угодника Илију да савлада цара зла. Али свети Илија му не могаше наудити, иако се бораше с њим на земљи, у води и ваздуху – он не беше силнији и мудрији од Дукљана. Онда се сам Бог крену против Цара. Он страшним ударом грома разори до темеља његов град, поштедевши једино праведну служавку Морачанку – њу су анђели са штругљом и кравом коју је музла пребацили у завичај, а самог Цара окова и баци у најдубљи вир реке Мораче. Јер уништити га није могао – и Цар је бесмртан, он се непрестано трза и једног дана ће прекинути окове и поново завладати над светом и људима.

Бајка је, како се види, добила своје временско и просторно обележје – похришћана је и везана за Црну Гору и римски град Диоклеу, руине данашње Дукље, а и само име Дукљан је изведено од Диоклецијана, цара римскога. Но бајку су словенска племена, по свему судећи, наследила од народа које су затекла на Балкану, односно у данашњој Црној Гори – борба мрака и светлости, бога добра и бога зла је прасловенска и, као што се зна, први уметнички мотив и прво

објашњење света и људске судбине. На друкчији начин исказани, мотиви о цару Дукљану се јављају из људске праисторије у Индији, Месопотамији, Персији и Египту, а и у индијанским средњоамеричким цивилизацијама. А што се бајка о цару Дукљану одржала и уврежила баш у Црној Гори, желео бих да томе нису разлог крајности црногорске – безумно отимање о гомли живот и најнесебичније одрицање. Али то су жеље! Цар Дукљан нема смрти и неће оставити земљу моју. А и не може – без људи не би било ни њега нити би имао шта да осваја.

А ко зна, можда људи не би ни могли живети без цара Дукљана – без зла. Можда не би без њега ни били људи – били би без разума и добра. Како би усавршавали и осигуравали људску егзистенцију ако не би било зла – насиља, пљачке и угњетавања? Без цара Дукљана човек не би био човек.

Стрепео сам од њега и ужасавао се због његове непролазности и неизбежности. И, јер га нисам могао избећи, чинило ми се да се он налази у природи ствари и човека, да је он врховни закон и неизбежност свега. Ако је он, према бајци, друга и несавладива страна Бога, односно добра и разума, није ли то само поетски и мистични облик истине да је зло човекова неизбежност, да људи самим тим што постоје – као жива бића не могу да не постоје, а као разумска немају разлога да униште своју врсту – морају прибегавати и злу. Али да би надаље постојали, да би опстали – морају прибегавати добру противу зла, затирати зло злом. Дукљан је неуништив – само добро се преобрази у зло чим постане запрека људском опстанку. И тако док је људи – остаје мешање, смењивање добра и зла, царовање Бога и Дукљана.

Страшно је читав живот проживети у хрвању с Дукљаном, при томе га носећи и у себи самом. Али је

и дивотно – потврда моћи човекове над њим, над самим собом.

Дивим се Дукљану и мрзим га. Не могу без њега, а хтео бих да га се отарасим. Вечно царство је његово и борба против њега.

Нема бојазни да ће бајка о цару Дукљану умрети – јавиће се она изнова у друкчијем руху, да страши и надахњује. Ја је нисам записао реда ради да бих је спасио од заборавља, него да бих, у једном тренутку бескрајног трајања, казао нешто о својој, о људској судбини и о земљи својој.

Она је најстравичнија и најлепша, али и најистинитија бајка коју сам чуо. Без ње не бих постојао – треба се надати да ћемо јој променити рухо, ако већ не можемо и нећемо да је избришемо из сећања и постојања.

Цар Дукљан је човек и човеков удес, и човек му мора ради човека бити неумољиви противник.

Бајка о цару Дукљану нема почетка нити има краја.

*1. октобар 1959. год.
Затвор у Сремској Мишровци*

ЧУДО СВЕТОГ ВАСИЛИЈА ОСТРОШКОГ

ИЗ ЗАБОРАВА проникне доживљај, догађај, сазнање, прича – шта било такво, некада достане и ријеч изражања – па онда машта повезује и дограђује с другим и друкчијим поривима, све док не присили писца да се лати убојито немилосног пера и чедне бјелине хартије. Понекад код свакога, а почесто код понекога, надахнуће, идеја већ уобличена, наметне се отимањем за живот, па писац – свакако се слично дешава сваком творцу, сваком људском створу – мора у истом даху да бар приближежи.

Можда, без сумње такво нешто се десило и мени с Василијем Острошким – с идејом да пишем о њему. Јавила се и та идеја нагло, усред туште мотива којима сам већ био обузет. Нимало чудно што се јавила док сам по други пут (1962–1966) тамновао под влашћу за коју сам се и сам борио – већ смирено свестан своје судбине.

А сад, држећи ово перо, сазнајем: јављање тог мотива, за разлику од других, баш у тамници, баш у периоду моје смирености и помирности, има посебно, симболично и загонетно значење... Оно јесте, тамница је као саздана за мучна самоиспитивања, а за духовног ствараоца и за радосна домишљања: ту се дограђује оно што битно у личности јесте. Али мени се мотив о Василију Острошком наметнуо из постојања не само мог и старијег од моје свести и сећања – не само ради књижевног уобличавања.

Јер иначе не би била узалудна моја домишљања, па и покушаји, да нађем форму у којој бих изразио опсједнутост темом о Василију Острошком. Истина, било је и других тема које су годинама, десетљећима сазријевале у мени, или сам их одгађао због пречих обавеза. Али сам за све вријеме ношења с било којом темом бар наслућивао форму која би јој могла погодовати. Само с Василијем Острошким то није био случај – као да се светац опирао гријешнику.

Ја ни сада нијесам сигуран да сам ту форму нашао: тјеш ме да је дошло – да већ истиче – вријеме да како било забиљежим – да очувам – Василијеву присутност у мом – у сваком црногорском – бићу, присутност притајенију, најприсутнију не само кад је нијесам примјећивао него и кад сам вјеровао да сам јој се до краја одупро.

Није ли баш то дуготрајно, овакво-онакво, опирање теми о Василију Острошком било несвјесни начин да се најзад примакнем свецу – подземним врелима и поимањима из првих звукова родног језика, из млијеска материна? Не гони ли на то незаборав смртног хропца да се задња ура примиче, не вуче ли у то неутјешна ојађеност за сином изгнаним из домовине? Није ли то нестварни а незасити порив да „последња“, „најмудрија“ ријеч не изостане?

Нек је све то, од свега тога понешто.

Но није ни исповиједање ни кајање: писање је и исповиједање, а ја сам се у својим књижевним радовима наисповиједао мимо множине, а такорећи ни немам сагрјешења која не би била политичке дужности и из политичке и животне нужде – сагрјешења које политички живот, историја, додељују као награду и казну свима који не пристају да буду њихове обезличене, обезљуђене жртве.

Дакако, свак је грешник у суочењу са свецем, по-

готову свецем из свог рода и језика. А ни сам светац не може избећи гријеху, гријешним искушењима, чим мора да живи: живот је и гријех, светост је превладавање живота, превладавање људске судбине, светост је порицање историје и свог мјеста у њој, светост је одрицање од себе, жртвовање свега свога непролазном. Такав је, то је и Василије Острошки, премда је и сам градио историју – чак и оружја пасао: зар би могао да буде друкчији црногорски – јер Василије је најизразитији црногорски – светац?

О Василију Острошком не зна се много: колико сам читао и запазио, о свецима – сем онима који су били владари – подаци су оскудни, свакако и због тога што њима није стало ни до свог имена, но једино до стапања с вечношћу безгрешном и безразличном.

Његов животопис укратко изгледа овакав:

Василије је из Поповог Поља у Херцеговини, из села Мркоњића, од братства Јовановића. На крштењу је добио име Стојан. Не зна се поуздано кад је рођен: узима се као година 1610 – за сазнања о свецу и упамћивање свеца битно је како и кад је светац свецем постао.

Прво је – према предању – ступио у манастир Завалу као ђак јеромонаха Сефарима, свог стрица: замонашени стричевни су код нас подоста пута нашли у синовцима наследнике достојне вјерско-националног позвања. Замонашио се у манастиру Тврдошу крај Требиња – свакако млад, јер га већ 1638. године патријарх Пајсије хиротонише за епископа и поставља за митрополита захумског: хумска, односно захумска митрополија настала је спајањем херцеговачке и милешевске, односно петровске – према цркви Св. Петра у Бијелом Пољу коју су Турци, баш у Василијево вријеме, претворили у џамију. Забележено је да је Василије путовао у Свету Гору и Русију – Света Гора је тра-

диционално светилиште православних, а у Русији се тражила и политичка подршка: наши најдуховнији духовници су у тим временима и највидовитији вођи. Херцеговину, понајвише западну, пустоши рат, али неће бити да је само због тога Василије 1651. године прешао у Попе, крај Никшића, него је у том крају тада тзв. Кандијски рат између Венеције и Турске (1645–1669) узбунио и наш народ у Приморју и његовом залеђу – турска власт подрована, неустаљена, а Турци су били убили тамошњег митрополита Пајсија Требјешанина. Василије је у Попима владачествовао неколико година, па су га недаће – свакако ратне – принудиле да се премјести у Острог; одатле је, по предању, управљао епархијом 15 година, из чега се закључује да је у Острог пристио око 1656. године. Но ни ту – у врлетној пустињи, у пећини у литици – није било спокоја: Василију је падало на ум да се премјести у Свету Гору, па га је дотично бјелопавлићско племе, предвођено Милутином Бошковићем, намолило да остане, јер да ће га оно штитити. Биће да га је и штитило од турских харамџа, али не и од својих саплеменика: сачували су се записи у којима се Василије жада на сељачке отимачине манастирских добара, сачувано је писмо пећког патријарха Максима кнезу Ранчу из Вражегрмаца у коме, позивајући се на Василија, христјане заклице да црковно не краду и не притискају и проклиње оног који би се о то његово писање оглушио. Упркос турском насиљу и црногорском злу, упркос себи – својим двоумљењима, Василије је у Острогу остао до краја: на славу вјери, на дику бјелопавлићском племену и Црној Гори – у бивствов Срба и српства. Вјерује се да је подвизао у пећини, гдје је већ била призида, а касније Василије називао Горњи Манастир, посвећен Светом крсту: у истој пећини је прије Василија анахоретски живио пустињак Исанија чије су

кости турски злотвори спалили на Планиници. Према народном предању-вјеровању ту се Василије и представио 27. априла по старом, односно 12. маја по новом рачунању времена, 1671. године.

Колико знам – а знам мало – Срби немају много својих светитеља великомученика и испосника: српскоправославни свеци већином су средњовјековни владари и велможе чије је посвећивање – најпотоње Петра Цетинског, којег је сведем огласио његов синовац владика Раде, пјесник Његош – неодвојиво од снажења државе и снажења народносне свијести.

Знам и ја, незнавен, да је неразумно, ако не и светогрдно, светости или светитеље поредити. Па нек ми не замјере црковници и богослови што то чиним. Али у мом сазнању су два српска свеца, Растко Немањић, у калуђерству наречен Сава, и Василије Острошки, најсвојебитнији, најсрпскији – да не кажем: најсветији. И то, напросто, јер их је – сваког на свој начин – народ посветио пошто су се сами за живота посветили: свето је само оно што је само од себе свето и као такво од људи, од народа прихваћено. Саву Немањића је и црква, као свог утемељитеља, посветила такоређи већ за његовог живота. Али је посвећење којим га је народ обдарно – како ја схватам – суштинскије, непорециво и непролазно: бајкама и вјеровањима, у празновјерицама и науцима, у чудима и мјестима везаним за светог Саву, српска племена, српски народ исказује своје постојање, своју духовност из предсавинских, предхришћанских праправремена и из послјесавинских, већ националних и државних успона и падова, односно из политичких и идеолошких потребица и конструкција. Предхришћанство пренесено у хришћанског светог Саву, баш због тога што се само собом пренијело – што га ни црква ни држава нијесу смишљено пренијеле – учинило је и чини тог свеца ду-

ховном трајношћу српског народа: народ је уградио у Саву себе – своју ванвремену историју, своју вјечност. Једна, не једина – ко би знао која је најбитнија? – битност тог народа. Битности које су биле и које би биле и без Саве, али недовршене – несамосвјесне. Та трајност, та битност, та трајна битност не мора се подударати – нити се подудара по мом суду – с историјским Савом Немањићем, али и не одудара од њега: све је то он, он је све то. А додао бих, увјерено: та трајна битност одудара, као и историјски Сава, од споменutih, претежно ововјекних, идеолошких и политичких „осавременјевања“ – од такозваног светосавља: светац не може бити коришћен, свеца је светогрдно користити за пролазно, за своје, за несвето... Јер светац је оно што јесте – нити му се може додати нити одузети. Светац се може тумачити, али никад протумачити: он је као бескрај, као уметничко дело, као вјера, вјера, чиста и пречиста. Светац је у вјечности, ванвремен, а тиме и ванпросторан – у простору само уколико га знају и памте одређена духовност и одређени народи...

Него и ја, распричав се о оовременјевању светог Саве, закорачих – у своја сазнања, у распре и заваде свога времена: није требало ни толико – свецу је сувишна одбрана, свеца штите навјек и љубав и добро које је уннo у недогледне људске амбисе.

Све је различито код Саве и Василија – све сем светост, несветим недокучива...

Све је различито код Саве и Василија: све сем суштине светачког припадништва народу, српском. Народ их је и повезао, нераскидиво чудом у ванвремену – чудо се и збива мимо времена: наишао – каже бајка – путник, а домаћин га примио и пожалио се да му се жена мучи на порођају, а путник – свети Сава, пружио му штап да пређе њиме преко женских крстију и родно се Василије Острошки...

Растко – Сава је принц, син великог жупана Немање: да није био склонији светитељству, по својим даровима могао је постати и српски краљ првовјенчани. Јер Сава је и као државник – није ли то због тога што се придржавао провјерених, непролазних вриједности? – јер Сава је и као државник непогрјешив – далековидији и реалнији од било којег нашег владоца.

Жупанско-краљевско поријекло је могло – у духу оновремених учења о миропомазаности владоца – припомоћи посвећивању, али га није могло учинити – што није друге од владалачког рода? – духовним стубом, митско-историјским сабиратељем српских племена у српски народ.

А наш брђански, наш црногорско-херцеговачки Стојан-Василије је сељачко, вјероватно кметско, чедо. Иза њега не стоје ни круна ни богатство. Самцит у страшном, смутном времену – самцит је и Сава а ни вријеме му није много погодније: свецем се и постаје прегалаштвом у самотњаштву, светац бива само онај који се у пустоши и безумљу сав преда унутарњем зову свељудскости, зову божанства.

Могло би неке пасти на ум да су Црногорци – маштовити па хвалисави, „измислили“ Василија као свеца – да и они буду барем као други. Али није тако: да Василије није схватио и исказао, својим чином животворио црногорску, односно ондашњу српску људску суштину – не би га Црногорци, а поготову га не би Бјелопавлићи усвојили и присвојили. У Василијево вријеме, средином седамнаестог вијека, у тим крајевима је подвојепост на племена била освештена вишим редом и законом – несвесрдно, нетемељно би прихватили туђинца из Херцеговине, макар био праведник и чудотворац. Али та племенска подвојеност – како се домишљам – није била државна, јер своје државе није ни било, није била ни национална, јер је био само је-

дан српски народ у својим пјесмама, вјеровањима, на- речјима, у својој борби и свом надљудском страдању. И да Василије није својим праведничким, светим при- мјером и дјеловањем изразио и сажео суштине зајед- ничке, српске, у страном времену, у ванвремену, пре- корачивања границе смрти ради свог имена и вјере своје. Јер Василије је рођен док је још пламсала буна никшићког војводе Грдана – да смишљеног ли имена за вођу устанничког! – а био је савременик, по свему и судионик вође буна и четовања од мора до Сарајева Баја Пивљанина – опет једно име као измишљено да се не заборави! – и савременик двадесет четворогоди- шњег тзв. Кандијског рата између Венеције и Турске, у коме су се на нашем тлу истребљивали људи нашег рода и језика – једни да очувају и ускрсну своју особе- ност, други да их подреде свом господству и туђем, турском цару. А и Василије је – пренијело се као поуздано – пасео оружје: наши свештеници, па и наши све- титељи и оружјем су бранили свој народ и његову вје- ру, и оружјем су постајали оно што су постали.

Василије није духовни стуб српства. Није то ни могао бити, али не само због тога што се Сава већ ти- ме учинио него – сваки светац је друкчији, сваки је стваралац, на свој начин приложник светаштву истом и заједничком.

Василије Острошки, као и други светитељи, све- титељ је својим одрицањем и жртвовањем. Али то од- рицање и жртвовање – то тјелесно и духовно пустиња- штво има и историјску и народносну садржину: око светитеља Василија су се скупљала и здруживала пле- мена у борбама за српску самостојност, светитељство Василијево је спајало отпор туђинској сили са свељуд- ском, вјечном правичношћу.

Светац се постаје чињењем чуда. Тако и наши „најнашкији“ свеци: у књигама прастарим пише да је

Сава чинио чуда већ за живота, о Василију има записа и још више прича да чини чуда откад се представио.

Немам у виду та чуда – исцјељења, стишавања бу- ра, прорицања и услишавања проклетстава. Нико не може знати како долази до чуда и шта је чудо – чуда не би ни било кад би се оно знало и могло чинити. Са- ва и Василије су учинили и чуда – већ сам их споменуо – која усмјеравају токове живота српског народа – чу- да непредвидљива и немјерљива, чуда знана и схва- тљива и надахњива кад год треба, кад год се мора ми- шљу и крвљу закорачити у непознате предјеле нацио- налног и људског уздицања.

Како се постаје светац?

Држим да ни свеци то не схватају – чим би схвати- ли, обесветили би и себе и своје дјело.

А како светац бива посвећен, ко и како га прогла- шава свецем? Зна се: то чине врховне религијске вла- сти. Читао сам, у изјави једног црквеног великодостој- ника, да православна црква не проглашава свеца него га уноси у календар пошто је као такав прихваћен у свештенству и народу. Такво поступање ми се чини најприроднијим, макар што може бити упливисано празновјерницама и политичким разлозима.

Сава – принц Немањић и први архиепископ срп- ски, свакако је проглашен свецем убрзо по упокојењу. Василија је, пак, црква прихватила – нијесам прочитао кад и од кога.

Пренијета су, преносе се и два предања како је от- кривен као светац – како се свецем приказао. Прво сам прочитао код црквених писаца – вјерујем да је и оно на- родно, бар колико и црквено, а друго памтим из дјетињ- ства. Биљежим обадва, јер заједно исказују Василија, свеца недоступног у строгости, какав и приличи жести- нама црногорским, и народ у његовом безазленом вје- ровању да се светост, да се истина мора показати.

Василије је био сахрањен у градини ниже горњег манастира. Послије седам година – „седам“ је тајновит број – Василије се приснио проигуману Рафаелу Косијеревићу из манастира Светог Луке у Жупи Никшићкој – у том манастиру је Василије чешће боравио. Василије је од уснулог жупског калуђера тражио да га ископају, и мада је калуђер, чак и да није био богобојазан, знао да народ од памтивијека сматра снове предзнацима, навјешћењима значајних стварних збивања – он се Василијевом захтјеву из сна није повиновао, али га није сметнуо с ума: посвећење и светитељство се не узимају олако ни кад нијесу из снова. Али Василије се приказао Рафаелу и други пут, са истим захтјевом. И тек кад се приказао трећи пут – све што се понови из трипут треба да је достојерно – калуђер је схватио и прихватио да приказивање није ни случајно ни безразложно, схватио и прихватио утолико постојаније што га је светац ударио кадионицом у чело: ране по лицу толико су га бољеле да се, кад се пробудио, није могао протрљати. Тада је Рафаел обзнано своје снове: Василија су ископали, нашли нетљеног, ставили у кивот и смјестили у оцрквењену пећницу... Снјевање проигумана Рафаела могло би се тумачити на више начина, но истина је да је Василије прихваћен за свеца и својим светитељством ушао у живот и историју народа и цркве пошто се представно и био у земљу закопан као и сви смртни.

И према другом, народном предању, Василије се тек послје седам година приказао: нико дотад није знао ни гдје се представио ни гдје почива. А обазнало се тако што је козар дјечак – ко би друго него невинашце? – за суше, у и иначе безводном камењару, примјетно двапут заред мокру брадицу у јарца, па за овим неопазнице, трећег дана – и овдје се тајна обзнањује кад се трећи пут јави – трећег дана дјечак козар открио извор и свеца у пећини.

Василије је, прије Острога, био изабрао пећину под планином Гарчом – неки пишу: Загорачом – и уредио је за своју испосницу, али су га старци из околине намолити да пређе у Острог као погоднији, а можда и безбједнији. Није ми познато гдје се налазила и каква је била та гарачка пештера Василијева – она острошка, дуготрајно и посљедње испосништво Василијево, у подножју је високе литице, на мјесту спутну а погледиту.

Успон из зетске бјелопавлићске равнице, вијугавом путљагом уз камените стрмине, траје добар сахат хода до Доњег Острога. А одатле до Горњег Острога – до свечаног кивота, уз жбуновиту камену врлет, нешто мање од сахата. Никаква војска ниоткуда није могла увиђена доспјети ни до доњег, а немоли до горњег манастира, а с мало снага могло се и већој сили одупријети.

Тако је с приступом Острогу. А поглед из Острога...

Из Доњег Острога – заподнијака с каменим чеумама, с каменом црквицом и каменим конацима, камени амбис се стишава у зеленкасто-сивим равницама, из којих као острвца искачу камене главице и у које се спузавају градине и сеоца. Одморниште за око и душу, сабориште за народ, склониште за тајна вијећања и за молитве вјечности својој и свељудској.

А Горњи Острог, из Горњег Острога... Свакоме ће прво пасти на ум ријеч-слика стара колико и језик, колико и човјеково живљење у каменим пећинама: орловско гњездо... Хтио бих да избјегнем тај окамењени, а најприкладнији израз. Па, можда више није ни прикладан – није чим ми се намеће други... Скамењени дух: дух и јесте узлет, отрзање од материје – отрзање макар времено и привидно... Ту, одатле – можда је то дејство Свеца, нашег духовног саживљења са Свецем – ту, одатле, из камена непатвореног, као да нема

ничег сем лебдења духовног над опиплљивим и пролазним – над животом задиханим, задимљеним негде у дубинама, боље у плодним затонима увученим између камених грдосија.

Светац дакако није смишљено ни тражио подвижште пријатно оку и духу. Склонно се тамо гдје је било најпоузданије за дужност и најприкладније испосништву – Горњи Острог је за Василија што и карејска и студеничка испосница за светог Саву, што су пустиње, пештери и шуме за којег било свеца. Светац није смишљао ни тражио... Али има чудесног, творачког и префињеног у избору мјеста где су наши владари и првосвештеници зидали манастире и богомоље. Бирали су зналачки и други, свакако. Али наши су бирали из наших, народских појмова и искустава: градило се код бистрих рибливих вода, на издушцима клисура, на негромобитним, воћарним заравнима – лагодно тијелу, нестјешњиво, зрачно уму... Тако је и Василије не бирајући изабрао – осјетио је у Острошкој Греди мекотну чистину за душу и љуту трдињу за своје црквене народне обавезности.

Муку је мучио светац Василије за живота у Острогу. Плеће бјелопавлићско га је прихватило, па и присвојило – и црквицу Ружицу крај својих катуна на Сињајевини је њему посветило. Али сељаци, сусједи, притискали су црквена имања и чоплили црквно, тако да је и патријарх морао да куне и преклиње кнеза Раича да то сузбије. А ни тог Раича кнежство није учинило бољим, ако није горим: предање казује да је кињио Василија па га овај проклео те му изгнуло шест синова – пород се Раичу обновио тек кад се пред Василијем покајао. А један мој колега с Универзитета ми је са жестоким поносом казивао како су се његови отимали око винограда и њивица с Василијем – као да је Василије још жив, као да се није свецем учинио.

Јер и светац је човјек – муку мучи, гријеши и прегријешује са живим људима, са стварима и стварностима. И људи, ствари и стварности муку муче са свецем за његовог живота. Свецем се не постаје безгрешношћу – живом створу то није дато. Свецем се не постаје ничим намјерним – ни жртвовањем и подвигом, наоко без њих светитељства нема нити може бити. Светитељство је предодређење – носи се или не носи у себи, ненамјерно и ненамјетљиво. Свецем се постаје потпуним спајањем с вјером и пуком, обезличавањем себе у вјери и пуку – таквим спајањем, обезличавањем себе које доприноси вјери вјерника и самосвијести пука. Светитељство је дар. И као сваки дар – патња и одрицање.

Острог и светац спојили су се с историјским и свакодневним животом Црне Горе и околних племена, вјера и крајева. Спојили се и обогатили их жижа и узор – памћење и нада.

У Црној Гори, па и шире, једино се устајало – ако се тијелом већ не устаје, духом ће се опет устајати – једино се устајало при помињању светог Василија Острошког. Ни Божје, ни Христово име, ни име српског светог Саве није подизало на ноге Црногорце: нијесу ли они, Црногорци, тек с Василијем Острошким и кроз њега појмили Бога, Христа и српство? И дотада су они, Црногорци, били хришћани, православни, али без свог свеца – свеца с чијим се посвећењем подударало – поистоветило њихово војевање за своју битност. И дотада су они били Срби „најсрпскији“, али тек с Василијем и Острогом, у светом Василију Острошком сажимљу националне митове с вјером православном и с ратовањем као постојањем.

Није ли баш у томе чудо и чудотворство Василија Острошког?

Ускоро послѣје Василијевог преминућа, крајем 17-ог и почетком 18-ог стољећа, Црногорци, под це-

тињским владиком Данилом Петровићем, заснивају независност. То већ није чудо – то је стварност, макар само њима схватљива и неоспорна. Али томе, као и сваком остварењу, морало је претходити чудо – чудо у њима самимa и чудо њихов водитељ. Племена су у себи увијек била своја, независна. Али за шире, државно-национално биће тек су дозријевала, како су га у себи носила. То дозријевање означава и собом сажима Василије. То дозријевање, то самосазнавање својих ширих, својих узвишених могућности – то и јесте чудо, у томе и јесте чудотворство и Василија, и племена бјелопавлићског, и Црногораца као српске посебности... Били су нуждени, сви они, чуда и добили су чудо чудотворством Василијевићем.

Јер он, Василије, није се предао ни покорно, вјеран вјери и народности, вјеран себи у пештерн острошкој, у поробљеној, опустошеној и закрвљеној земљи. Јер чудо је оно што је невјероватно, непојмљиво, што је изван, изнад – или испод – разума, а догађа се, догодило се. А то је и светитељство – светитељ је онај несхватљиви, онај изван, изнад, испод... А чудо, а чуда којима се постаје светац нијесу она која светац чини пошто се посвети, него оно дјело, она дјела која је само он био кадар учинити и која као таква, као чуда, народна свијест прихвати и усвоји.

Василије и сад чини чуда, такоређи свакодневно: блажи и смирује, лијечи живчано поремећене – оне који вјерују, који повјерују. Али понајмање су га та чудотворства посветила – посветио се он прије њих дјелима чудесним за сазнање, у свијести, у бићу народа... Ако кажемо Његош – казали смо и исказали српство и Црну Гору, а ако споменемо Василија Острошког – пробудиле су се у нама недокучиве моћи људске и православне српске – православне српске људске или људске као српске православне...

И Његош је чудо – пјесник-чудотворац. Али није светац. Не због тога што је био гријешан – нема ни свеца безгрешног, свечева безгријешност је у савлађивању гријеха и гријешности. Него је Његош из знане, докучиве стварности, из оствариве и оствариване идеје, дочим је Василије идеја која се зачиње, стварност која се слуги, која тек треба да се оствари.

Па и не само то, па и више од тога – од тога неодојиво: као неким чудом у Василија се укорјењују, Василију се враћају као извору непресушном – кад год се на муци безизгледној нађу, кад год више земаљске силе Црну Гору и српство догнају до бездани, до затирања њиховог државног и духовног бића... 1852–1853. Омер-паша Латас, превјерени лички Србин који се домогао високих звања у Турској, кидисао је на Црну Гору у којој је Владика Раде, пјесник Његош, тек био зазноао државну власт. Пустошећи, Омер-паша није превидео ни обишао – знао је он, Србин, шта су Острог и Василије за Црну Гору и српску вјеру – није превидио ни обишао Омер-паша свеца и светињу у Острогу: насрнуо је да их смрви и спепели. Али и Црногорци су знали знањем читавог свог бића – да су вриједности острошке с оне стране смрти и живота: војвода Мирко Петровић, синовац Владике Рада и отац будућег књаза Николе, с војводама Новицом Церовићем и Машом Врбицом, затворили су се у пећини Горњег Манастира с изабраним јунацима и с архимандритом Никодином Ранчевићем: било их је – по најпозданијем списку 49 – али се тај број у каснијим причањима попео на 200 – за славу и јунаштво се безбројни грабе – пошто слава и јунаштво постану неспорни. Крај децембра 1853 – по православном календару: девет дана су се Турци – наши муслимани утркивали лукавством и дрскошћу – и топ су препентрали преко сунтулија и литица. Али ни Црногорци – „заточници

мријет навикнути“, нијесу оскудијевали у довитљивом јунапиту: у струкама су грабили ђулад и избацивали, утуљивали шакама фитиље, бацали међу непријатеље кошнице, склоњени из Доњег Манастира. У току опсаде умро је обољели и остарјели поп Јован Радовић: тројица се ноћу спустили ужетом да њега и погибаоце сахране, али их стража турска опазила, па су се двојица скрили, а један стругнуо и обавијестио књаза Данила. Избавила је опсједнуте црногорска војска – кивот су одијели на Цетиње. Склањали су га тамо и 1877. године, за најезде Сулејман-паше, а 1944. године, од њемачких топова, у пећинску дубину Горњег Манастира: преносила се, обнављала се кажа да је кивот био „лак као перо“ кад му се напуштао Острог, а да га нијесу могли понтати кад му се остајало... У Острог су власти Србије, при повлачењу 1915. године, склонили сопоћанске мошти Стевана Првовјенчаног. А краљевска Југославија, у априлском слому 1941. године, склонила је злато, у Острог се тада повукао и патријарх Гаврило: патријарха су заробили Њемци, а злато је открио неки калуђер новој, комунистичкој власти.

Ни револуција, предвођена безбожницима, није могла занемарити и обићи Острог. Ту је, 1942. године, одржана скупштина присташа устанка против окупатора: ја сам, тада, придајући пресудан значај оружаног борби, неправедно потцијенно политички значај те скупштине. А и противници револуције, црногорски вођи контрареволуције склонили су се у Горњи манастир пред налетом револуционарне војске. Њихова вјера, православна и национална, била је као и бранилаца из 1852–1853. године. Али с том вјером се они већ нијесу, попут њихових пређа, поистовећивали: нијесу се ту сабрали да бране светињу – безбожницима она није ни сметала, него су се збјежали немајући куд. И премда су и сами кршили вјеру према револуционари-

ма, предали су се на вјеру револуционарним вођима: постријељани су, а јединог који се није предао, пуковника Баја Станишића, увребао је митраљезац и покосно на прозору... Нека „Бећковићева баба“ је поводом те погибије примјетила: „Чудим се како је то светац допуштено!“ – али она је још вјеровала вјеру која чини чуда...

Свак у свом времену у Острогу тражи, махом и налази, што жељкује и што му треба. А Острог стоји – непорецив и необезвредив у свим временима. Чудесан за свакога, чудотворан за оне који вјерују, ма били муслимани и католици, или која било вјера, а не само православни. Јер без вјере нема жртвовања, па ни чуда. Па и безбожници, док су вјеровали у чудо – у поредак изобиља и блаженства, чинили су чуда.

Али нико не схвата, нити је кадар до краја да схвати чудо, чудотворство Василија Острошког. Јер то није дато бићу временом, нечудотворном. Не схватају га ни духовници и црквени писци – и они су времени у нуждама свог времена и нуждностима цркве и пастве. Тако баш они, најчешће, поричу садржину Василијевог дописивања с римским папом. Кажу, најчешће: измишљотина, клевета. А нема ничег ни грешног ни срамног у Василијевим обећањима папи – у тим временима су се и српски патријарси тајно дописивали с папом, у истом смислу, с истом садржином. Василије је био склон признању папиног првенства – под условом да папа покрене католичке државе за ослобођење православних Срба испод Турака. Заборавља се, па и намјерно преврћа, да у тим временима односи између православних и католика нијесу били заоштрени – националне свијести се још нијесу поистовећивале с религијама, религије још нијесу коришћене као идеологије. И ово: православне цркве не поричу првенство папе као римског бискупа – првим римским бискупом

се сматра свети Петар, Христов ученик. Православне цркве не признају, нити могу признати, превласт, власт папе – таква власт је супротна духу православних цркава као националних. Василије се, у преписци с Куријом у Риму понајвећма испољава као мудар, свјестан стварности стравичне, погибелне и за народ и за вјеру: „... да би веру нашу сачували, свети оче, тукли смо се, по горах крили и по спиљах, који убоден, који обешен, који на колац набијен... прими братију нашу и помози нам...“ јада се Василије у писму Курији, у години у којој се представио.

Па шта, ако је то био и тренутак личне слабости зарад добра народа? Светац није, нити може бити светац јер је без гријеха и без слабости, него што је кадар да гријех и слабости превладава и подређује безгрешним, неразоривим идеалима и циљевима... Зар би и сам Христ био толико присан људима, да слабости, у часу смртног искушења, нијесу избиле из његове људске природе?... Нијесам кадар да у Василију Острошком уочим ништа људско што би порицало и потицало оно што је у њему било – и што остаје – светачко. А то припада свима – свето је само оно што припада свима, без обзира на то гдје се, када се и киме створило.

То је, такав је и наш Василије Острошки – један живот, једно страдање и жртвовање за људе Србе у људској вјечности.

ЦРНОГОРСКА ОБЕЋАНА ЗЕМЉА

Можебит је неки авизан народ и прије нас пропутио за Србију. Ама откад се зна за нас Црногорце – ми за други пут не знамо, и чему сломоврати код тако широка, отворена пута? Ту, у Србијици, ту је за нас масно и сласно, ту једва чекају да нас заглаваре, ту нам се нуде мазне жене и меке постеље. Своја земља, него шта! Но нек се ниједан Црногорац не превари – е ће му мајка закукати! – да се приволи Србији – оде онда у ништа и глас и слас!

Јербо кад'но су Црногорци насељавали Србију – насељавали су је и други, ма се њина не броји чим су се посрбијанчили! – јербо кад су наши насељавали Србију доносили су у њу празне трбухе, а остављали глас и нам у Црну Гору, ће им је коријен вавијека. Свакога, и најбољега, Србијанца тишти савјест пред Црногорцем, и најгоријем. А како и не би? Бед или прајед му је напуштио име и предање, гусле и мраморе – зарад њива и ђурана, зарад шљива и дућана. Тијело отперјало за својом муком, а српство остало ће се и родило – ће му је и мјесто. Због тога је свакоме Србијанцу мило и премило да се искупи пред Црногорцем – да му учини више но што се и може и смије. А то је и право – ако правде има на свијету!

Ево који сам свезналац – а ни ја не знам кад смо све насељавали Србију. Ама знам да није најбоље било за Карађорђија – ем буне, ем главарства колико ти

душа жели. Тадена је тридес' и осам војвода било нашијех, црногорскијех – ону двојицу војвода што нијесу били од нашијех не би требало ни бројит у праве. Наш је био и Шибалија, Карађорђијев барјактар. Мутап је Ровчанин, Чарапићи су Кучи, Ненадовићи Морачани. Око Хајдук-Вељка не могу племена да се погоде – прегласит је па га сви хоће, ама се зна да је и он нашијенац. Свако племе – барем по једнога војводу! Само Зећани нијесу дали ниједнога: Зећане ми и не бројимо у сој ни у племе – мрзну се и пеку рад крапова и урметина.

Па и сам Карађорђије је наш нашијат – кренуо му је ђед из Васојевића, нако се око њега – превелик је он за један народ, отимље цео Балкан.

Пропутили смо, зна се, за Србију прије но је она и знала за себе. Ама ко би то срачунава? Памти се од Карађорђија – под њим није било најбоље: војводства, турски чардаци и читлуци – можебит је и од Бога остало да неко командује а неко аргатује.

Е што досад не потраја буна Карађорђијева – сви бисмо се задовољили, нашло би нас се доста за војводства! Но и буна је људска – дође јој крај и уздиже се Милош, кнез Милош.

И Милош је из нашега коријена – откуд би друго кнез и био.

Но Милошу је кнештво било милије од нашега, од црногорскога, српства – милије работање од војевања. Бринуо је он – нећу да нијечем – и о Црној Гори, о опстанку „тог гнијезда српске слободе“. Бринуо је Милош – као да је Црна Гора тло и држава, а не хук и памћење и оног чега није ни било. Милош дарива луке и читлуке, ама гони на рад. А ми јесмо да се заврну рукави, ама рад' ћорде а не рад мотике.

Хрлили смо у Србију и бјежали из ње, под Милошем. Понеко је и остајао – да се не прекине нит између славе и погаче.

Али смо под Милошем, од Милоша, и нешто велико научили: да се држимо вароши, а не села, да се пробијамо у чиновнике, у учевњаке и умјетнике, а не да се срозавамо у ратаре, у работнике и трговчиће.

И тако остаде до данаске! Времена и политике су се мијењале, а ми у Србији, а наше пртине у Србију су се само мложиле. Могли смо досад и сви прелити, а и препртили бисмо – кад се с тијем не би претргла куцавица црногорства. Јербо се ми не би толико бечили и печили, нако за то имамо разлога више но икоји народ на свијету – кад ни то не би отварало све браве и сва срца србијанска. Е, те братске браве се отварају спремније – томе се само будале чуде! – што им више замјерамо небратство, што се више прсимо с црногорством и Црном Гором. Свето правило за свакога Црногорца: псуј Србију на сва уста – ако хоћеш у њој да благујеш и да надзираваш... А ако ћемо право – то правило и не треба Црногорцима: сваки се нашијенац рађа с тијем. То је нама из наслеђа – сад се вели из гена, а некад се зборило: из крље, из коријена.

Био је један Србијанац који је мислио да ће нас надмудрити. И надмудрио, надлукавио нас је – велики је паметар и лукавац био. Лако ви се досјетити ко је: Пашић. Ама су и његова надлукављивања била за времена. Није да смо ми, на крају конта, испали лукавији: нама лукавство са Србијанцима и не треба – доста је што је наша старија и печобразнија. Надлукавило је Пашића то што смо ми оно што смо, а Србијанци оно што су: ми за њих поријекло и икупљење, а они за нас живљење и прослављање... Пашић је знао знање – придобијао младе и умне Црногорце, митио их шаком и капом и мазио као рођене. Хтио, чово, да уједини српство: а какво би то било уједињење без заметка и наума српског? И ујединио је Пашић, ама није измијенио: може ли то ико до онога ко је народ сатворио?

И баш за Пашића – више но и за кога прије њега, нагриули смо ми на Србију. Све путеве није он отворио: сад кад смо се ујединили – јесмо ли браћа или нијесмо, јесмо ли ми колијевка или нијесмо? – сад кад смо се ујединили на све смо право и стекли. Испало је, напошљетку, да ми Србију освајамо. И освојисмо је: е, што се не може Пашић ваздићи да погледа! Па кад би данас из Академије наука или с Универзитета ми повукли своје, не старијега поријекла но од другога кољена – они би морали затворит и Академију и Универзитет, ако их не би у какве радонице или трговине претворили.

Све и свако у своје вријеме: тадер, послије уједињења са Србијом, сконтао сам ја да се приказујем у Београду као Даковић.

По Марку Даковићу. Он је био главни уједињаш с црногорске стране. Но ни он – поштењачина какав се само у Црну Гору наћ' може – ни он није мога да се уклопи у мариџетлуке србијанске политике, па се повука у Црну Гору и у приватан живот: то му је увећало нам и глас у Србији, више но и у Црној Гори: чудом се чудно свако жив да наш жив човјек, и то наш човјек, да одгурне препуно корито.

Споменух да сам изабра презиме Даковић – звонило је оно таде ако не ка некад Петровић, а оно барем ка Вукотић или Пламенац или Радовић.

Но да се ми, прво, разумијемо: нијесам ја варалица, ка неки други из никоговина и никоговићкијех народа. Црногорац сам ја – код нас се варалица не цијени више но лупеж! Нијесам ја варалица, ни да Бог! Кад сам се приказа ка Даковић – има сам за то и рођачкијех разлога. Оно, ваистину, није баш да су се моји презивали Даковићи, ама се моје братство одавно ородило с Даковићима: стрина мога праћеда била је од Даковића, а једна моја родница се удала – није то ни

било тако давно: уочи Вељег рата – за извањега стрица оца Марка Даковића. А од кућа мога братства и кућа братства Даковића нема ни два дана добра хода.

Сад би неко од онијех нушићевскијех ругача мога примијетит: ви Црногорци сте сви, кад ви затреба, рођаци међу собом. Нушић је Цинцарин – није има ни рода ни порода у Црној Гори, па се мога без зазора изругиват. Ама и Нушић је пазно да не барне у одређено братство или племе – уопштава је он: Црногорац, Црногорци. А ето какав погансуз Нушић био према нама – и од њега је испала вајда за нас Црногорце. Па и за мене: Србијанци се сјете Нушићева Црногорца, па се одобровоље и према мени. Овако или онако, тек нама у Србијици све на руку иде.

И тако сам ти ја – ка што једноме Даковићу припше и припада – проживио у Београду двадесетак година прије рата ка кућић и господичић. Ни кирије плаћа нијесам, но – или се сјараним с газдарицом, па ми она и доручак у постелу доноси, или зашти у Србијанца среда – све њих тишти дуг према Црној Гори више но што им га ми наплаћујемо! – елем, зашти у Србијанца, зашти кад већ није лијепо да му наредим, па он подмири ко прави брат, у име српства, моје подужнице.

А био сам млад и лијеп на свијет! Е само то чиниме род – некад се то приписивало Богу, но сад се не ваља Бога спомињат – само то чиниме ме род обдарно било би доста, и предоста, да ми Србијанци, а поготову Србијанке, потаман чине. Било ми је ка бубрегу у лоју. За запошљење нијесам мора бринут – боље сам докон живио. Ама није да нијесам лоса тражио – од хотела „Балкана“, преко Теразија, до хотела „Лондона“, на стјецништу и шеталишту црногорскоме.

Но умало ме ђаво не понесе – ухватих се у коло с комунистичком, илити црногорском студентаријом. А и како не бих? И тај смо барјак ми – а ко би други? –

у Србију развили. Ми и они из Србије што су од наших јенаца потекли. Било је опасно, ама богами није било без вајде бит' и комунист – вазда се нађе неко да ти пару тутне, вазда неко код кога ћеш главу склонит, а доцуривало је понешто и из мајке Русије, од Коминтерне. И кад је власт најљуће гонила комунисте – нашло се, вазда, Србијанаца, и то онијех најугледнијех и најумнијех, да се заступе за црногорске комунисте. Ка да су то неки друговачији – а можебит и јесу – комунисти. Сјећам се кад некакав професор Аранђеловић написа да је Универзитет комунистички због тога што на њему има много Црногораца – диже ти се на њега све што има име у Београду. Баш они, Србијанци, ућуткаше, на пасје обојке исцијепаше, тога Аранђеловића – боље, реакционарни никоговић, није ни заслужио.

Е је писанија тога Аранђеловића – ђаволи га драли – и мене закачињала! И ја сам има нешто школе – таман колико да знам о свему причат и у свашта се уметат: таман таки сам и био најподеснији за комунизам, па ме црногорска студентарија салетала ка свога рођенога. Богами ти ја почех и нагињат к њима – а како и не бих кад и србијанска омладина крену за њима? Ама сам се и причувава – нијесам сјека грану на којој сам, нити прекида с главарима. Ка велим: нико, па ни комунисти, није капац од будућности, а живоват се мора док се живо.

Тако сам ти се ја провлачно, ка између капи, између комуниста и некомуниста – понешта одобрава једној, понешта другој страни, ка што су и заслуживале. Но неко ме прошпија – шпијунци вазда досољавају, те ме полиција склепта. А како бјех без сталног занимања 'оћаху ме и шупират откуд сам и доша. Вратио би се ја из прогонства – ће је боље но у Србијици? – но то би ми одузело неколика мјесеца правога живота.

Скочише адвокати Србијанци и угледници србијански Црногорци и извадише ме из Главњаче: само сам три дана у њој одлежа, ма предоста за доказ да сам и ја на муке туран у старој и трулој, монархистичкој Југославији.

А иако ми се неће вјероват – најбоље сам у рату проживио. У Београду – а ће би друго? Београд је највећа, па и најцрногорскија црногорска варош – да је правде и истине требало би и да се зове по црногорски: Биоград. Е у томе Београду, илити Биограду, било је Црногорцима и у рату најрахатније – мазили су нас ка јединче, не би ли тако сузбили буну црногорску. И још нешто: ми Црногорци смо били коловође и на једну и на другу страну у грађанском рату, па кудгођ се окренеш, ако умијеш, једва чекају да те пригрле.

Него, зађавола, не потраја ни тај рат колико би требало. А да рат потраја – допала би нама сва главарства на свакој страни – дограбили би се ми генералстава, ако не и маршалстава, и у Црвеној армији.

Мало сам био у незгоди кад дође нова власт – поче да испитује: ће си био, шта си радио. Како ће сам био – био са осталом браћом и дружином, а радио – више но што се смјело и могло против окупатора и домаћих издајника. Немах куд – тада се рад величао, па се упослих у први мах, за неко вријеме, ће је највише и било главара црногорскијех – да гоним и истражујем народне непријатеље по Београду: није то било шпијање и доушкивање – то се некад тако сматрало, а сад – учвршћивање народне власти.

Но и томе дође крај – ископаше се, истријебисмо народне непријатеље. А ја нијесам – створени смо ми за нешто више – за канцеларије. Затражих пензију, иако ми је то било незгодно – ми смо по томе оглашени, иако је сваку нашу пензију Црна Гора да ће трипут

својијем жртвама подмирила. И дадоше ми пензију ка оболешћеном чувару тековина, ма не онолико колико сам заслужио. С тијем би неко други, гори, мога проживјет, ама не ја који сам по роду и својим заслугама дужан да идем у људе – да чашћавам и да свјетске бриге бринем и о њима главобољим.

А вријеме се промијени: мир – све посивље и омрцини. Омалише се и црногорски главари у Београду – премложили се и пресилили, па у манит вјетар ударили: разглаварише их без по муке, ка што су их и заглаварили.

Све се промијени, временом. Све, сем србијанскога дужништва према Црногорцима и црногорскијех права у Србији над Србијом: то нити има свога времена нити се мијењат може – то је из судбине црногорско-србијанске. Јербо свега може мањкат, ма не србијанске дужничке грижње према нама и нашег великодушног узимања од Србије. Небо се може преврнут, ама ће они нама бит' дужни: вјечне су ни ране заједничке – не могу се оне заљечиват ако они нама не дају, а ми од њих не иштемо.

Ни дандањи, послвије толиких поклања и претумбавања, ништа се није у томе промијенило. И сад они, Србијанци, једва чекају да ни се нађу, а ми – ми нећемо да их вријеђамо и да – одбијемо.

И сватко, ко нас и њих не зна, чудом би се чудно: како то да су они дарезљивији и предусретљивији уколико се ми више од њих туђимо – уколико жешће црногорствујемо и у себе се затварамо? А баш је тако! Такви смо ми и они – двојствени неразднојно. Ко глава и тијело – мами чешће глава, а они тијело! Како кад треба, ама се не раздвајамо, нити – такви какви смо – разднојит можемо.

И сватко, ко не зна какви смо и од какве смо пређе саткани, чудом би се чудно што је Србијанац, уко-

лико је гласитији, мудрији или моћнији, утолико и обавезнији према нама. А ми Црногорци то знамо без наука и казивања – ка што знамо, и без читања, да је Његош највећи пјесник, а гусле, и без свирке, најљепша музика.

Никакво чудо што ја, сиромашећи на злехудој пензији, и сахранивши многе дужне дародавце, и сад имам, на претек, србијанских и црногорских Србијанаца, који се преко мене одужују српству, Црној Гори. И оних у власти и оних других – оних што су се прочули јербо нијесу у власти: има таквих, у њиној, у нашој Србијици, ако и нема код нас у Црној Гори.

Истина, с тијема, последњијема, мора се бит на чеку: ако се нама Црногорцима лако замјерит оцу – није власти. Поготову својој. А ова у Србији је неподесна – и јест и није своја власт: своја – кад је нама потребна, туђа – кад ми њој требамо. А незгода је – није некад било тако – што се сад до главара пробија тешко: страже, секретарице, шефови кабинета, аути. А што је најчудније, најнеприродније – садашњи хају за Црногорце мање но су икад икоји хајали: боје се, зар, да се не замјере Титограду, да не повриједе црногорску самосталност.

Држим се и оних других – оних што нијесу у власти, а власти су их највише и прочуле. Код тих се и долази лако – они једва чекају да им неко дође, макар и не био Црногорац. Једина препрека су њихове жене – чувају вријеме и живце мужева. Но ни та препрека није тврда – жене својих мужева, па и оне знају за обавезе према Црногорцима. Оне махом и нијесу Црногорке – смјешкају се, подсмјешљиво, али не цидијаше: треба избјежават само слушкиње, ће их има – оне нит знају нит схватају наше црногорско-србијанско близнаштво.

Догодило ми се једном тако код Добрице Ђосића

– ту је једна од мојих бушотина београдских, догодило ми се да није у кући била Добричина жена Божица, него служавка. И не питам за Добрицу, знам да је у Гроцкој – пише књигу о српскијем несрећнијем побједама. Ишчуђавам се што нема госпође Божице – ва-зда је у то вријеме, око пет по подне, код куће. А служавка, доћерана ка да је она госпођа: Шта се ти распитујеш – неће ваљда госпођа да дежура рад тебе? – Богме се ја обрецну – ка што и треба с таквијема, на почетку: Па да и подежура – не би јој сметало, има и за кога. Знаш ли ти чеговић сам ја? Но залуд ако ти и кажем – ни за себе не знаш која си и од којих си! – Ајд, скрати! – премудрује она и притвара врата. – Сигурно си опет доша за паре! – А ја ногу у врата: Нијесам доша, погануљо, за твоје, но за своје. То се с Добрицом уредило да ми он мјесечно даје што ми припада ка Црногорцу и Даковићу. – Мичи ногу – виче она – док ти донесем паре. – А што да је мичем? Нећу зар чекат пред вратима ка никоговић код никоговића. Ово је и мој дом чим је дом толико гласита Србина. А нећу, зар, туко божја, обијат прагове никоговина? – Добро, ући кад си запео, ама пази да не зарозаш тепих! – вели она, ка да је тепих – не било примјењено! – плаштаница Василија Острошког. Доноси она из кухиње хиљаду динара – пишљивијех хиљаду динара. Ја се зацепних од смијеха: Па мислиш ли ти да сам ја просјак – да обијам туђе прагове рад милости? Не мрдам се ја одавде без црвендаћа, десетохиљадарке, макар је ти из очију вадила. Јеси ли ти свјесна ко је и у чији дом доша? – Па шта ако сам и свјесна? – јогуни се она. – Свеједнако више не могу да ти дам – требао си то с госпођом уредити. – А ти тобож не знаш колико су се Добрица и госпођа обавезали да ми дају? Нијеси никад виђела колико госпођа Божица узима из кухињског новчаника кад ми даје? Немој да ми се правиш ту

бенава, док није друга била! – Знам, видела сам – попушта она. – Али морам да чувам њихово више но своје. – Удостојно бих се ја да узем и од тебе, кад би била сој и главаруша. А овако – не могу, но дај моје паре, е сам при хитњи – нећу, зар, да се ту с тобом натежем. – И даде она, богоми. Даде и кафу и ракију – ко што се и пристоји у људској кући.

Послије се госпођа Божица правдала: Заборавила сам да кажем помоћници, а могли сте доћи и други пут – кад сам ја код куће. – Нијесам ја беспосленик – велим ја. – Иако немам радно мјесто – пропагирам из петнијех жила српство црногорско. – А госпођа Божица, шаљиво ка и све госпође: не вјерујем да то српство вреди и толико, али што је Добрица одредио – то ти припада.

А Добрица је одредио – јербо зна ко је Даковић. А зна откле је и Ћосићима коријен. Истина, Добрица је прећуткива да су му преци из Црне Горе: криво му на садашње главаре црногорске што се одбашују од Србије – чак су га једнога љета смели да с друштвом изиђе на Сињајевину. Него једном затекох ја Добричину мајку Милку, жену мудру ка што Србијанка може да се тревн, а јуначну ка што су Црногорке одреда. Те ја с њом ријеч по ријеч – исприча ми она да су и моравски, Добричини, Ћосићи Црногорци: који би друго били, чим Добрица онаке и онолике књиге пише? Да неко смишља – смислит не би умно: Црна Гора и Поморавље, прошири се Црна Гора на сву Србију.

Но не могах докучит – ни мајка Милка то не знаваше, од којег су братства и племена Ћосићи. А и боље је што се то заборавило – овако је Добричина сва Црна Гора, овако је од ципанцијеле Црне Горе.

Тако ја и притврдих везу с Добрицом. А попридах и Његоша: Добрици је, ка и свакоме кога ране српске боле, најмилије кад ја панем у ватру доказујући да је

Његош подједнако припада и Србији и Црној Гори – да ће Срби, ако и нестану, претрајати Његошем и у Његошу.

И другима, онима од пера и од памети, мило је да чују то моје сагоријевање Његошем и због Његоша. А код таквих је и мени најмилије свратит, рад велике приче и мало трошка. Нема таквијех мнозина – пера су се наша затупила, а памети наопако окренуле.

Има још један ка Добрица – којему ми се мило свратит ка и Добрици, који не вага српство паром ка ни Добрица.

Михиз.

Михиз је – стално му заборављам име, а и што да се мучим око његова имена кад га цно Београд зна ка Михиза? – Михиз је Сремац, поповски син. А Сремци су брзи на нож – отуд је и Михиз брз на ријеч. А поповска дјеца су благородна и осјетљива – Михиз је и једно и друго, на оца.

С Михизом ми је лако, нако је преотворен, па ми сручи: Ма ти мене радиш – долазиш редовно као по плату. – Оно тако му и дође – нако ту плаћу заслужујем, није ми мило чут кад се то и рекне. С Михизом је, велим, лако: ужива у причама у којима Црногорци испадају – а то и јесу – народ мимо друге. А мени, хвала Богу, проради домишљатост црногорска кад се на невољи нађем, па попридајем и досољавам на оно што сам чуо и упамтио, као да ми се пред очима збива. А Михиз – ужива ли ужива. А уживам и ја у његовој љепорекости, кад се ријечи дограби – а не бој се што му не баста доћ' до ријечи. Него у потоње вријеме је нешто неговорљив, када су му галије потонуле, па ја заспем – чактало ми се не уставља. А он се умудри – слуша ли слуша, па тек закључи: А можебит ви Црногорци и јесте неки посебан народ, као и Јевреји: много школованих, много даровитих, много... – А ја и чекам та његова

двоумљења – да му кликнем: Ми срчка српства, ми смо људска људсковина – док је нас, неће мањкати Срба ни људи! – А Михиз се разгали: Ето и то што кажеш – и то доказује да сте ви неки сој за себе...

Госпођа Милица, Михизова жена, зна шта мени припада, па то и даје без ријечи, а понуди ме и кавом и ракијом – ка права госпођа правог кућића. Не збори она много са мном, само се неодређено смјешка. На то њено смјешкање треба навикнут – то је њој у природи, нема ту ни зломисли ни презрења. Она је строга према себи, а љубазна према свакоме. И кућа је на њој – да је до Михиза не бих добио паре ни динара. Не што би он цицијашно – дао би он и црно испод ноката, кад би у њега паре икад било. Због тога новчана задужења госпођа Милица обавља и са мном – зна шта треба, па јој и не тражим.

У сам Београд би се могла смјестит ципанцијела Црна Гора – и то да не ради ни прстом. Но таден би се искоријенио црногорски расадник. Ми радимо овако: наши кућићи код њинијех кућића, а наша никоговина код њине никоговине – него они имају помање кућића но ми. Зато ја и бирам ће ћу, код кога ћу. А шири ли се шири Београд, па се шири и моја нурија – умложавају се гласити Србијанци и још гласитији Црногорци. Да је и хиљаду лакаца ка ја што сам – имали би ће наћ уточиште. А најсусретљивији су писци и учењаци – код других ми је мало вајде свраћат.

Ама се морам припазит од овијех нашијех београдских Црногораца: припиткују од којих сам и откле сам – сваки Црногорац мисли за другога Црногорца да је гори и од горијех но што је он сам!

Има, тако, тројица Црногораца што су се огласили у Београду мимо друге.

Да почнем с првијем, с Радованом Зоговићем – првјенство му припада више ка Црногорцу који најду-

же усред Београда на Србију сикће, у књигама које у Србији штампава, него ка најстаријему и славноме пјеснику црногорскоме могу се, ванистину, наћ мнозин који издрже годину и двије и пет напети ка лук, ама је једини Зоговић издржа тако цијели свој вијек.

Познава сам ја Зоговића и прије рата, ма се није сам тада до њега домањива: љевичар и то сиромашан и јевтичав – немаш од њега шта очоплит, а може те од власти, због дружења с њим, грдно зло задесит.

Него и он, ка што му и припше, изиђе у револуцији на глас и влас: свако ко се канио писат' поче се врема њему равнат. Те и ја – напиши неколике пјесме у новоме духу, па код њега. Био сам и ја, таден, у власти. Прими ме лијепо – ка свога, ама ми ишчита све мане мојих пјесама. А као највећу ману: Није довољно идеолошки острашћено. – Острасти ја, ка што ми је он река – па опет код њега. – Боље је сад – вели он – али стих и слик су ти старински, подсећају на Дучића и остале народне непријатеље. Упамти: револуција тражи нови стих и слик: Мајаковски никад није употријебио слик који је налазио у рјечнику сликова. – Опет ја прерађуј – све но угледу на Зоговићев превод Мајаковског, јербо руски нијесам ни знао, него тек био почео учит, због тадашње вјечне љубави с Русима.

Подржа ме Зоговић у мојим мукама: богами бих и понеку пјесму објавио да Стаљин избебуха не загрмље Четрдесет осме горе но Свети Илија на вршидбу.

Смути то многе – ка кад загрми са сваке стране. Највише се нађе Стаљинових присташа у Црној Гори – и тај барјак ми понесосмо. Истина, многи и поклекнуше: једино Зоговић оста свој – и пошто се Совјети одрекоше Стаљина и доперјаше у Београд на покајање.

Богоми се ја притајих у тој смуту – док се не разбистри: заборавах умах и на друга Зога и на своје пјеваније.

Протицала Сава петнаестак година испод Калемегдана – док се поново појавише пјесме Зоговићеве. Е, таден, и ја доконах да опет могу навратит код друга Зоговића: воли он, мимо мнозине негдашњијех другова, да га се „другом“ назива.

Били су га преселили – пошто је па у немилост – с Дедиња у варош: станчић какав не доликује ни ћетићу који још није пропјева, а некмолни најреволуционарним пјеснику, и то пјеснику из Црне Горе, ће нико ни нема другога занимања до пјевања и револуције.

Дочека ме Зоговићева жена Вјера – Вјера, а не Вера: она је Хрватица, из Загреба, и оно „ј“ у њеноме имену више јој вриједи но цијело име – по томе се и зна да је неко, а не србијанска Вера или Верница. А и ово: ми се Црногорци сналазимо с Хрватима боље но и с којим народом. Примају нас тамо објеручке: један наш се прије рата бира у посланике на листи Хрватске сељачке странке – инат и опомена Србијанцима да је црногорство на вишој цијени против њих но с њима. Можебит је и Зоговићу испала с руке женидба Вјером, нако он о томе није хајао: прво су му у Загребу, још прокаженоме, пјесме штампали.

Елем, дочека ме Вјера Зоговићева, и то лијепо, нако ми се ирезимена не сјети. Не сјети се ни Радован – док га не подсјетих. – А пишеш ли још пјесме? – приупита. – Не – рекох и одмах добавих да му угодим: Онај разлаз са Совјетским Савезом на мене је толико утицао... – Он ме прекиде: Напротив – нијеси се смио деморалисати. Тиме се само заострила, тиме је само ојачала борба против капитализма и за интернационализам: видим да ти идеолошки ниво није на висини.

Угресосмо у разговор: но није лако са Зоговићем – ишћерује он на изјашњавање за Стаљина, а мени се јевтино не одриче самоуправљања. Најпослије му поменух другарску солидарност – даде ми десет хиљада,

ка и други, наоко је он отањо с парама. Даде ми паре, али ми и преконоси: Није ти класни инстинкт још довољно изоштрен – не видиш јасно границу између капитализма и социјализма.

Отада навраћам код Зоговића, ама поређе: кад се стишају распре с Истоком а почну са Западом, кад се појави Зоговићева књига те се и он нађе при парама.

Има још један гласит Црногорац у Београду: не морам казати чеговић – доста је ако кажем Матија, па да свака живи зна о коме је ријеч.

Матија се прочуо пјесмама о своме племену Ровцима – богами бих и ја о моме има стопут више испричат да сам се сјетно. Та његова Ровца су невидбог и у Црној Гори, а ето – прочуше се! Испаде нјесма гласитија што је народ незнатнији.

Е, код Матије се морам припазит, наоко ме лијепо прима, па и записује у нотеснић понеку моју ријеч – а ја се трсим да понеку и смислим не би ли је он записа. Прво што је примјетно, кад сам бануо: Откуд ти брат Марка Даковића кад он брата није имао? – А ја дим у дим: Не може све једна мајка родит. А откуд се сад Ровчани по теби казују, наоко твоје братство није јачица, а ни ти рођен у Ровцима? – Богме се он прићута, па се насмија од свега срца – он се смије од свег срца или мргоди из дубине душе. – Па јесте, а кад би једна мајка све родила, не би било ни коговића ни никоговића. – Па опет приупита: А ко ти рече да дођеш код мене: - А ја – дим у дим: Рече ми један чоек...

Насмија га то, те дебело. У то његова госпођа Вера донесе ровачку препеченицу – Матија не пије, а ја богме моју искапих.

Него морам нешто рећи о госпођи Вери кад сам је споменуо. Отац јој је Рус – мајка Црногорка, мада се на њој не види много црногорског, сем бистре памети. Чазбена и срдачна, ка Рус што може бит – већ и због

тога њеног порекла би ми било мило свратит код Матије. Јербо ми Црногорци најволимо Русе, а Руси не могу без нас, наоко би нас без њих било много мање. Не знам откуд та љубав толика – можебити отуд што се ми Црногорци барабаримо само с највишима, а Руси бригом о најмањима доказују да им на срцу лежи цио свијет.

Па ме дочекује лијепо не само госпођа Вера, но и шћери њене и Матијине – лијепа руска имена обје имају, да се мили свакоме Црногорцу чут. Ехе, спојила се и ту Русија и Црна Гора – никад се ни раздвајале нијесу.

Има у Београду још један гласит Црногорац, ма му се име не смије поменути на'ко да га грдиш, а тајком само вјерноме другу – ако таквога има. Тако се то окреће у овим странама: име му се не смије поменути, а његова је слика, вактиле, о Првоме мају ландарала преко највише налате на Теразијама.

Уканио сам се ја и код њега свратит у доба либерализације – ка код рођака, ако би ме ко нежељен приупита.

Примио ме лијепо и прелијепо – мишљах да сам на златни мајдан нагазио, е га бије глас да је најбогатији у држави.

Али, мало-помало, све изблијеђе. Понуди ме вотком, а не вискијем – не хаје чије је пиће, наоко га глас бије ка западњака. Али ја на то не насједох, него почех хвалит Запад – изобиље и демократију. И говори ми „Ви“, а не „ти“ – то ми се нимало не свиђе. А гледа ме он пажљиво – не крије у говору што мисли, ама ни не каже све до краја. Па ће изнебуха: А како Ви урицикасте, мимо икога, да мене посјетите – не вјерујем да сте без – те – без – ове дошли? – Почех ја да објашњавам – те чега да се бојим кад ништа згријешно нијесам, те да је ђевер моје сестричине – тај и тај, он му

се не присјети имена – с њим учествова у демонстрацијама на Универзитету против војфашдиктатуре, а да је он лично код тетке моје мајке – у селу том и том, за вријеме народноослободилачке борбе... Не присјети се он, или неће да се присјети ничега, него ме прекиде: Поборавно сам, а данас то за мене није ни важно и кад би ми се признавало. А што се тиче новаца – не могу ти дати ни динара – и то из више разлога: прво, због тога што су паре код жене, друго, што никоме не дајем – у давању нема ни мјере ни избора, а треће, због тога што би се протумачило да ја тиме кунујем присташе.

Сјетих се ја, у себи, оне приче о дочеку владике, кад се неко од мјесне власти правдао због чега звона нијесу звонила: Имамо више разлога: прво, немамо звона... – Ту га је владика прекинуо: Доста, не мораш ми друге разлоге набрајат... – Умало не погријеших да и ја нешто тако кажем гласитоме домаћину. Али преврнух: Нијесам доша због пара, ни дао бог, него, ето, мило ми да те видим и чујем – да могу испричат како си, кад ме у Црну Гору питају за тебе – а питали би, не брину, достина, но не смију.

На томе би се и свршило – да ми његова госпођа, кад сам одлазио, не тутну десетохиљадарку. Отада сам се и увјештио, па навраћам само поподне, кад он иде у шетњу, а госпођа му дежура у стану: зна она шта је ред – нећкао се ја не нећкао, она ми никад празну руку не остави.

Споменух ти, ето, тих пет домова, а мога сам педесет и пет. Мога бих у Београду наћи пет хиљада петсто и пет домова ће би ме дочекали ка свога – свој им и јесам. Не треба ти много информација: читај новине, па кад се почешће помиње неко име – право на врата звони: Ја сам тај и тај, макар и не био који јеси.

Новине! Још нијесам продро у „Политику“. А то су црногорске новине – пола читуља су црногорске, а двије трећине новинара Црногорци. Важна ми је „Политика“ – већ сам у годинама, да ми смрт забиљежи. Да не умрем ка никоговић!

А гледаћу и да се сахраним у Србији – само власт не да на брда, а најмилије би ми било на Авали. Јербо знам да Србијанцима нема ништа милије но кад се ми копамо код њих: гробови братски. Један наш писац се сахранио у Тополи – васцијела му се Шумадија слегла на сахрану. Не би своме толико. И с разлогом – ми смо им двоструко своји. Ми смо им памет и коријен.

САДРЖАЈ

Предговор
Матија Бећковић: *Моје најлепше приповејке*
Милована Ђиласа / 5

I

ГУБАВАЦ / 15
РАТ / 61
СТРЕЉАЊЕ / 71
ТУЋИНКА / 81
МРТВО СЕЉО / 115
ПРОПАСТ ПАКЛА / 121
ПОРОБЉЕНА ЗЕМЉА / 139

II

ГОРА И ВОДА / 149
ПТИЦА И ДЕВОЈКА / 175
БЛИЗАНЦИ / 195
СЛУГА БОЖИ / 249
ДОКТОР И ОРАО / 267

III

ШУДИКОВА / 273
ЦАР ДУКЉАН / 295
ЧУДО СВЕТОГ ВАСИЛИЈА ОСТРОШКОГ / 299
ЦРНОГОРСКА ОБЕЂАНА ЗЕМЉА / 317

НАЈЛЕПШЕ ПРИПОВЕТКЕ
МИЛОВАНА ЂИЛАСА
Избор и предговор Матија Бећковић

Уредници
Милосав Савић
Милујин Сјанисавић

Ликовни уредник
Рајомир Димитријевић

Графички уредник
Драгана Ристић

Издавач
Издавачко предузеће ПРОСВЕТА АД
Београд, Чика Љубина 1

За издавача
Верана Ракић

Штампа
„Елвод-принт”, Лазаревац

2003.

Штампано у 1000 примерака

ISBN 86-07-01421-8

Пласман
Tel. 011 / 181-386; 181-645
E-mail: prosveta@EUnet.yu
Web site: www.prosveta.co.yu

Просветина Библиотека Нај Проза

*

НАЈЛЕПШЕ ПРИПОВЕТКЕ ИВА АНДРИЋА
Избор и предговор Михајло Пантић

*

НАЈЛЕПШЕ ПРИПОВЕТКЕ РАСТКА ПЕТРОВИЋА
Избор и предговор Милисав Савић

*

НАЈЛЕПШЕ ПРИЧЕ ДАНИЛА КИША
Избор и предговор Михајло Пантић

*

НАЈЛЕПШЕ ПРИПОВЕТКЕ АЛЕКСАНДРА ТИШМЕ
Избор и предговор Милисав Савић

*

НАЈЛЕПШЕ ПРИПОВЕТКЕ ВИДЕ ОГЊЕНОВИЋ
Избор и предговор Милисав Савић

*

NAJLEPŠE PRIPOVETKE MIRKA KOVAČA
Izbor i predgovor Vesna Janковић

*

НАЈЛЕПШЕ ПРИЧЕ МОМА КАПОРА
Избор и предговор Милисав Савић

*

НАЈЛЕПШЕ ПРИЧЕ ДАВИДА АЛБАХАРИЈА
Избор и предговор Михајло Пантић

NAJLEPŠE PRIPOVETKE PAVLA UGRINOVA
Izbor i predgovor Nenad Šaronja

*

НАЈЛЕПШЕ ПРИЧЕ ДРАГИШЕ ВАСИЋА
Избор и предговор Михајло Пантић

*

НАЈЛЕПШЕ ПРИЧЕ СВЕТИСЛАВА БАСАРЕ
Избор и предговор Милка Лучић

*

НАЈЛЕПШЕ ПРИПОВЕТКЕ ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА
Избор и предговор Душан Иванић

*

НАЈЛЕПШЕ НОВЕЛЕ БРАНИМИРА ШЋЕПАНОВИЋА
Избор и предговор Зоран Глушчевић

*

НАЈЛЕПШЕ ПРИПОВЕТКЕ
МИРОСЛАВА ЈОСИЋА ВИШЊИЋА
Избор и предговор Милосав Тешић

*

NAJLEPŠE PRIČE FILIPA DAVIDA
Izbor i predgovor Božo Korivić

*

НАЈЛЕПШЕ ПРИЧЕ МЛАДЕНА МАРКОВА
Избор и предговор Васа Павковић

*

НАЈЛЕПШЕ ПРИЧЕ БРАНКА ЂОПИЋА
Избор и предговор Апа Ђосић-Вукић

*

НАЈЛЕПШЕ ПРИЧЕ ИЛИЈЕ ВУКИЋЕВИЋА
Избор и предговор Милисав Савић

*

НАЈЛЕПШЕ ПРИЧЕ РАДОСЛАВА БРАТИЋА
Избор и предговор Рајко Петров Ного

*

НАЈЛЕПШЕ ПРИЧЕ ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА
Избор и предговор Милета Аћимовић Ивков